। — ५१८६.

म — , कात्यायन सूत्र व्याख्यानं

कर्ता — श्री याज्ञिकदेवः

पत्र. सं. १३६ सं. ×

विषय. — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

पंचविंशति

पत्रे १३७

अ २५
१

ॐ नमो श्रीमहागणपतये नमः आचार्येणाध्वर्युवेदविहिता
नि पौर्णमासादीनि पित्र्यमेधान्तानि निस्सांगोपेतानि कर्म्माण्युक्तानि।
तदनंतरमुद्गातृवेदविहितान्येकाहाहीनसत्राणि वाद्दानीन्तेश्च वकर्म्म
सु विहितान्यथाकरणादोषनिहृत्यर्थानि नैमित्तिकांगानि प्रायश्चित्तापर
पर्यायाणि वक्तुं पूर्वं तेषामनुष्ठानप्रकारमाह कर्म्मोपघाते प्रायश्चित्तं त
त्कालं क्रियत इति कर्मतत्स्योपघातो विनाशो न्यैषां विहितादन्यथा कर
णमिति यावत्तच्चतुर्विधः अकरणं न्यूनकरणमितिरिक्तकरणमयथा
करणं चेति तत्रास्यान्वाधानरूपान्नोपधानादेः स्वरूपतो यदनिष्पादनं
तदकरणं आग्नेयपुरोडाशेष्टाकपालमध्ये एकस्यानुपधाने कपालोपधा
नपदार्थस्य न्यूनकरणं तत्रैव नवमस्योपधानमतिरिक्तकरणं अष्टानाम
पि कपालानां व्युत्क्रमेण वा ऽमन्त्रकं वा उपधानमयथाकरणं अथवा सर्व
प्रकारमप्यदमयथाकरणमेव। तस्मिन्कर्म्मोपघाते सति तत्कालं प्राय
श्चित्तं भवति प्रायो विनाशः विध्यतिक्रमजनितो दोषः कथं पापमुपवि
ष्टः विनाशं कर्तुं भात्मन उपविष्ट इति ज्ञायते चित्तासंज्ञानं तस्य धातोश्चि
त्तं अनेकार्थत्वाद्धातोः संधानं वित्तमित्युच्यते प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्तं वि २

नष्टस्य कर्म्मणः संधानमित्यर्थः प्रायश्चित्तयोः सुज्ञानमोलक्षणानताम
कर्म्मविनाशकालत्वएवकालोयस्य तत्तत्कालं यस्मिन्काले कर्म्मणोविहिता
न्यथाभावो जायते तस्मिन्नेवकालेतदन्यथाभावनिमित्तं प्रायश्चित्तं भव
तीत्यर्थः कुतएतत् पृषदाज्यस्कंदने जुहुयात् यद्यर्मभेदे परमेष्ठ्यादौ अप्सुजुहि
द्धः शतं जुहोति स्रुक्स्रावभेदनादिनिमित्तहोमे भेदनस्कंदनादीनामपूर्त्तानां हो
मात्प्रयानुपपत्तेर्निमित्तत्वावगमात् होमादीनां च नैमित्तिकत्वात् भेदनादि
निमित्तकालनैवयुक्तेवसिद्धांतमुक्त्वा अंतरा पूर्वपक्षमाह चोदनावाऽ
कालशास्त्रात् वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ पृषदाज्यस्कंदने जुहुयादित्यादिनैमि
त्तिकस्य चोदनैवविधानमात्रमेव न स्कंदनकालविशिष्टनैमित्तिकविधिः क
स्मात् अकालशास्त्रात् न हि पृषदाज्यस्कंदने जुहुयादित्यादिषु वाक्येषु का
लवाचकः शब्दः श्रूयते स्कंदनकाले भेदनकाल इत्येवं ततश्चांगत्वेनाप्यविहि
तकालानामंगानामंते निवेशो भवतीति न्यायेन कर्मणोंते नैमित्तिकं प्राप्नो
ति एवं पूर्वपक्षे कृते पुनः क्रमेण सिद्धांतं स्थापयति कालो वा प्रत्ययात् वाश
ब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः निमित्तकाल एव नैमित्तिकस्य स्यात् कस्मात् प्रत्ययात् य
द्यपि वाक्ये मध्ये कालः श्रुतो नास्ति तथापि प्रतीयते ज्ञायते कथमिति चेत् उ

च्यते । स्कंदने जुहुयाद्भेदने जुहुयादिति । यमधिकरणे सप्तमी तत्र च
२ द्धिपमुक्तं तं हरिणा वैषयिकमौपश्लेषिकं सामीप्यकमौपचारिकं नैमि
त्तिकमभिव्यापकं चेति । नैमित्तमेव नैमित्तिकं तत्रेयं सप्तमी । अन्यस्या
र्थस्यासंभवात् । तेन स्कंदनिमित्तं भेदननिमित्तं जुहुयादित्यर्थः । त
तश्च भेदनादि निमित्तमेव नैमित्तिकस्यानुष्ठापकं न तद्व्यतिरिक्तं किंचित्
2 न हि वेदविहितोपि परमेष्ठ्यादिहोमो निमित्तं विना कर्मणोऽन्तरमध्येवानु
ष्ठीयते । तेन निमित्तमनुष्ठापकमुत्पन्नं सत्तत्कालमेव नैमित्तमनुष्ठापय
ति यस्मिन्निमित्ते सति इदं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते यदा च यत्कर्त्तव्यं प्रतीय
ते तदेव तदनुष्ठीयतइति प्रतीयते नैमित्तिकस्य निमित्तकालता तस्मात्स
धूक्तं तत्कालमिति । तथा च शांखायनः । अनंतरं होतास्याप्रायश्चित्तं तत्सनि
दं ते दोषप्रवृत्तिस्तूत्तरस्यास्तीति । तेन वचनेन विना निमित्तोत्पत्तिकाल एव
नैमित्तिकं भवव्वने नान्यस्मिन्नपि काले भवति यथा द्विभेदने माह । तेन ब्रह्म
सामन्वारभेत्तिति यथा चकलशभेदने वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम्ने भिषकु
र्मीयपात्रेऽत्यन्तरतन्त्रेषु मीयपात्रमहयात्सु हेषसंबंधिन्युपपात्र विहिता
नां गेहेऽग्नये क्षामवात्ते भार्यागो युग्मजनने माह । तं त्वतोदशकपालं निर्वपेद् २

निष्ठाग्न्यग्नौ न नवस्थाश्रीयादिस्याहोनाय इत्याय शुनासोमेनेत्यादि
वावगवगन्नयो स्समा सादि कालएवानुष्ठानं नतत्कालं जा तत्र सर्वनिमित्ते
षु नैमित्तिकांतरस्यानुक्तौ साधारणं नैमित्तिकमाह महाव्याहृतिहोमे
नादेशो कर्मो यथा तद्दस्यनुवर्तते। कर्मोपयातेने नैमित्तिकांतरस्यानादेशेनु
क्तौ महाव्याहृतिहोमो नैमित्तिकं भवति। महाव्याहृतिभिर्होमो महाव्याहृ
तिहोमः। तद्यथाग्निहोत्रे कूर्चेनिधानपरिस्तरणादिकं विहितमस्ति। तद्वकर
णं दैवनिमित्तिकमुक्तं नास्ति अतस्तद्वकरणे दोमहाव्याहृतिभिर्होमो भ
वति भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतिसंज्ञा इत्युक्तं सर्वानुक्रमण्यां। भूर्भुवः
स्वरिति स्तो महाव्याहृतयोग्निवायुसूर्यदेवत्याः क्रमेणेति। यत्र पुनर्निमित्तमु
द्दिश्य नैमित्तिकांतरस्योपदेशो भवति। यथा दर्पदाज्यस्कंदने जुहुयाद्द्या
विष्ठेति। यथा स्कंदेवेद्रप्सं त्वधिनिमाजनीत्यभिम्रशेदिति। तत्र महाव्याहृ
तिभिर्होमो न भवति। अनादेश इत्युक्तत्वात्। मुंडकमेवमहाव्याहृतिहोमं
निमित्तविशेषे शेषयथाशक्तिविभजते होत्रिके भूरितिगार्हपत्ये। हो
त्रिहोतवेदसंबंधिन्युपपातेऽन्वेदविहितकर्मणो विनाशे नैमित्तिकां
तरस्यानादेशे भूरितिमंत्रेण गार्हपत्येऽग्नौ जुहुयात्। अत्र स्वाहेत्यध्या

देवपा अ २५ हारः। स्वाहाकारः। सर्वत्र साकांक्षत्वाद्विस्मृतेः। अत्राग्निर्देवतास्ति होवा
३ च यथा कोभूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथेति स्मरणात्।
अयमनादिष्टहोमोपयकर्मणोब्रह्मा भवति तत्र ब्रह्मणा कर्तव्यः। ब्रह्म
वरणाप्राक्छिद्रिभिन्ने जाते व्याहृति होमार्थं ब्रह्मणोवरणंसमन्त्रकं तत्ता
नेन होमः कोरयितव्यः। यत्रे ब्रह्मा न सर्वत्याग्निहोत्रादौ तत्र तत्कर्तृकैर्वक्ता
र्येः। सोमे चक्रात्वाहुतिभिरस्यसमुच्चयः अवांतरकर्मभेदात्। उभयोरप्य
नादिष्टत्वात्। प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादि त्वत्र प्रायश्चित्तसमुच्चयस्यात्
त्वाच्चायथाचापस्तंबः। एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समु
च्चीयेरन्नर्थान्तरत्वाज्जुयोहोमद्रव्या चेति॥ ॥दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे नुवद्द
ति। आध्वर्यवे अध्वर्युवेदविहितकर्मणोविनाशे नैमित्तिकां तस्मारेना
देशे भुवद्दति मंत्रेण दक्षिणाग्नौ जुहुयात्। यदिय जुष्टो भुवद्दति चतुर्गृही
तमाज्यं गृहीत्वाग्नीध्रीये जुहवथा न्वाहार्यपचने वाहविर्यज्ञे इति स्मृतेः।
अत्रापि स्वाहेत्यध्याहारो वायुर्देवता। अत्र गार्हपत्यानुगमनादावप्यना
दिष्टप्रायश्चित्तं भवतीति कारिकायां आग्नीध्रीये सोमो सोमेष्वाति ष्टोमादौ
सोमयागे आध्वर्यवेउपस्थाने आग्नीध्रीयोत्पत्त्यनंतरं भुवद्दत्याग्नीध्रीये ३

होतव्यावृत्यन्तेः प्राक् दक्षिणाग्नावेवाननन्तदर्थमाग्नीध्रीयोत्पत्तिः स्व
रिष्टोहोमात्र आहवनीये अग्नौ तेसाम वेदविहितकर्मणोविनाशे प्रायश्चि
त्तात रस्यानादेशे स्वरित्यनेन मंत्रेणाहवनीयेव्रहोति। यदिग्नामतः स्वरिति
।यं दिसां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये जुहवथेति श्रुतेः। अत्र सर्वे देव
ता। अत्रापि स्वाहेत्यध्याहारः॥ ॥चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्राण्येतानीत्याज्या
नि इत्यर्थः। नस्वाहेत्यायुक्तेषु व्याहृति होमेष्वाज्यानि चतुर्गृहीतानि नवे
युः। एतेषु नैमित्तिकेषु चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः। अवि
ज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थमितिवक्ष्यति। तत्रापि चतुर्गृहीतान्ये
वाज्यानि यथा स्युरित्येवमर्थं सर्वत्रेति। तत्राज्यानीति कुतः। भूरिति चतु
र्गृहीतमाज्यं गृहीत्वेत्यादि श्रुतेः। सूत्रेषु घृतमाज्ये लिंगात्तस्य होमानादेशे
तु स्वनया परिभाषया द्रव्यान्तरस्यानादेशे आज्यं आज्यस्य होमद्रव्यस्योक्त
त्वात्। तस्याज्यं प्रसंगादिष्वाद्यर्थं संस्कृतमनपहृतं चेत्तदेव प्रायश्चित्तहो
मोपि ग्राह्यं। असंस्कृतमपहृतं चेत्पूर्णाहुतिविधिना संस्कृत्य होतव्यं। स्रुक्स्रु
वयोरप्येकमेवात्र। विधिमपि पत्तिः। हरिस्वामिमाते जुहूः। तथा शांखायनः
।आहवनीयः सर्वाहुतीनां जुहूः स्रुवः पात्रं चतुर्गृहीतं प्रायश्चित्ते विविः कर्क

देव अ २५ मतेग्निहोत्रहवनाय्यं। आद्ये विप्रतिपत्तिः। हरिस्वामिमते प्रकृतकर्मणि
४ यत्संस्कृतं तद्दैवनैमित्तिकहोमेपि भवति। कर्कमते त्वन्यदेवाज्यं संस्कृत्य प्रा
यश्चित्तसर्वत्रहोतव्यं। नान्यार्थसंस्कृतेनाज्येन कर्मापवर्गे प्रायश्चित्तमुक्तं
। तत्र कर्मार्द्धे विधा। सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकं च। तत्र आरादुपकारा
कार्येण उच्यते। अदृष्टार्थत्वपक्षे प्रणीताप्रणयनं। कुकुदाहननं स्फोटकप्रह
रणं पूर्वाघाराजलिकरणो तु आघार प्रयाजाज्यभागानुयाजपत्नीसंयाजद
क्षिणाग्निहोमपूर्णपात्रनिनयनाद्याहवनीयोपस्थानान्तं ब्राह्मणतर्पण
कर्मापवर्गश्चेत्येतान्यारादुपकारकाणि। एभ्योन्यानि सन्निपत्योपकारका
णि। तत्रारादुपकारकपदार्थस्याकरणेऽनादिष्टहोमपूर्वकं तस्य करणं प्रा
क्कर्मसमाप्तेः अकाले च तु तस्य कर्मानुग्रहार्थं पुनरावृत्तिर्न भवति। तदुक्तं
वठसत्रे। प्राक्तो लाकृतं कर्म नावर्त्तयेदं तरितं प्राक्समापनात्तु यदिति। मान
वेपि। कर्मान्तरितं तु पीन्संस्कारान्तरे प्रायश्चित्तमेव जुहुयात्तदूर्ध्वमावृत्तौ सहे मंत्रमा
नयेत्तस्मीवेति। अत्राह रोठेकाकारः। अहतकार्याणां चाहवनीयस्तरपरिधि
पुरोडाशादीनां कृतसंस्काराणामपि नाशदोषापहारे चान्येषामुत्पादितानां सं
स्कारावृत्तिर्भवतीति सन्निपत्योपकारकस्याकरणे वाध्वर्यव पूर्वकं तस्य कर

णो वाध्वर्यवपूर्वकं तस्य करणमेतेन दुष्कार्यद्रव्यादेरकृतत्व कार्यस्य स
द्भावात् । तदुक्तं निदानसूत्रे । अंगमपरिसमाप्य प्रधाने क्रियते परिसमा
प्ते तु न कर्तव्यं तदुपकारार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारकृष्णमुपयुक्ते द्रव्ये लुप्यते तदर्थ
त्वाद्दंतरिन प्रायश्चित्तं तु दृश्यते । संस्कारलोपान्नस्वं रिक्थे न प्रधानेषु दृष्टं
तु सं तस्याप्यर्थे इति । तथा देवतावदानयाज्यानुवाक्यामंत्रकर्मविप
र्यासे नाम्नात प्रायश्चित्तानां चापदि त्वं नः सत्वं नो या अग्न इत्येताभिर्जुहु
यात् । व्याहृतिभिश्चाकालेवाचं विसृजेत् सर्वे सर्वा निराघपुनर्यच्छेदिति काठके
च । मंत्रांतरे कर्मविपर्यासे वा लंनो अग्न इति द्वाभ्यां जुहुयादिति आपस्तंबः । ए
कस्मिन्नेषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयेरन् जयो होमस्याचेति ।
मानवे । अस्मा प्रायश्चित्तानि स्रुवेण जुहोति तत्रो भूःस्वाहेति दक्षिणाग्नौ सा
मनः स्वस्वाहेति आहवनीये सर्वतो भूर्भुवः स्वःस्वाहेत्याहवनीय एवेति ।
अत्र भस्म केव प्रायश्चित्त होमतंत्र । तेन त्कगसंभवे बह्वास्यासंभवे वकदाचि
त्त्कवेणाप्येकामूरित्या घाहुतिहेति व्या । अकरणच्छिंद्यानरस्यापि श्रो
ष्ठेत्यात् । सर्वप्रायश्चित्तं च पंचभिः प्रत्यवे । व्याहृतिहोमानंतरं वक्ष्यमा
णाभिः पंचभिर्ऋग्भिः प्रत्यवे सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति । एके कयाज्ञवाए वेका

ऐत्र अ२५ माहुतिं जुहोतीत्यर्थः। सप्रायश्चित्तमिति संज्ञाकरणं सर्वप्रायश्चित्तं
५ चेत्यादौ संव्यवहारार्थं। चकारात्सर्वत्र सर्वेषु हौत्रिकाध्वर्यवोक्तान्ते रूप
पातेषु व्याहृतिहोमानन्तरं। अथवा सर्वत्रेत्यस्यानुवर्त्तनेनैव चकारात्सर्वे
प्रायश्चित्तमपि चतुर्गृहीतेनैवाज्येन होतव्यं। तथा च शांखायनः चतुर्गृही
तं प्रायश्चित्तेष्विति। अस्य च होमस्याहवनीये कार्यः। आहवनीयहोमा
इत्युक्तत्वात्। चकारेण चतुर्गृहीतानामपकर्षेण पक्षे सकृद्गृहीतेन होमः
पंचभिरित्युक्तं। तांश्च आह। त्वं नो अग्न इति द्वाभ्यां स त्वं नो
न्त इति द्वाभ्यां द्वाभ्यामाद्ये आहुती जुहोति अत्र मंत्रवर्णो देवाग्नीवरु
णौ देवता। अयाश्चाग्न इति। अनेन मंत्रेण तृतीयामाहुतिं जुहुयात्। अ
त्र मंत्रवर्णो इदमग्नये अयास इति त्यागस्त्वान्तरीयत्वात्सकलमंत्रपाठः
ये ते शतमिति। अनेन मंत्रेण चतुर्थीमाहुतिं जुहुयात् अत्र इदं वरुणा
य सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः इति त्यागः। उदुत्तम
मिति च। अनेन मंत्रेण चकारात्पंचमीमाहुतिं जुहोति। अत्रेदं वरुणा
येति त्यागः। एतत् द्वाहुतिपंचकं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञं अविज्ञाते प्रतिमहा
व्याहृतिसर्वाभिश्चतुर्थी. सर्वप्रायश्चित्तं वा यन्न ज्ञायते किमिह मार्ग्वेदि ५

वं मुनयाजुर्वैदिकमुनसामवेदिकम् इति यथा यज्ञोपवीतिना बद्धशि
खिना दक्षिणेन पाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्तव्यमित्येवमादिति दृवि
ज्ञानमुच्यते तस्मिन्नविज्ञाते अविज्ञातवेदविशेषमन्त्रे स्मृतिविहितस्य
कर्मणो विनाशे प्रतिमहाव्याहृति हुत्वा महाव्याहृति महाव्याहृति प्र
ति प्रतिमहाव्याहृति आहुतित्रयं हुत्वा सर्वाभिर्महाव्याहृतिभिः श्व भूर्भुवः
स्वः स्वाहेत्येवं चतुर्थीमाहुतिं जुहुयात्। ततः पूर्वोक्तं सर्वप्रायश्चित्तं च त्वं
न्न इत्यादिभिः पंचभिर्मन्त्रैर्जुहुयात्। अत्रापि प्रतिपत्तिः। भूरिति गार्हप
त्ये भुव इति दक्षिणाग्नौ स्वरिति स्वाहा भूः भुवः स्वरिति सर्वप्रायश्चित्तं च
माहवनीय इति याज्ञिकाः वासुदेवभट्टास्तु नेति व्याघ्राहुतिनवकम् आ
हवनीय एवेति संप्रदायकारिकाकारो सर्वाभिश्चतुर्थमित्यस्मिन्होमे इ
दं प्रजापतय इति त्यागः समस्तानां प्रजापतिरिति स्मरणात्। यद्यु अ
विज्ञातमसत्सर्वा एष जुहुस आहवनीये जुहवयेति श्रुते श्चतुर्थस्यानिष्ट
येनाहवनीये होमः। महापितृयज्ञे च यज्ञोपवीतत्वावसरे निमित्ते जाते
नैमित्तिके होमोपि यज्ञोपवीतिना कार्यः। प्राचीनावीतित्वावसरे वप्रा
चीनावीतिना कार्यः। मन्त्रवभुवइति होमः स्वन्तः सत्वन्न इत्यादिस

अदेवृ २५
६

र्थं प्रायश्चित्तहोमस्स्याद्दक्षिणाग्नावेव कार्यः। दक्षिणाग्निराहवनीयव
दित्यनेनाहवनीयकार्यं स्याद्दक्षिणाग्नौ विधानात्। अत्र वमत्थे चाश्वेव
सर्वप्रायश्चित्तहोमः। शान्तद्विये च परिशिष्टे तु। अंबकासु यतुष्टया
ग्नौ। आश्वलायनः। सर्वत्राविज्ञाते वा भूर्भुवः स्वरित्याहवनीय एवेति
सर्वत्र हुतिर्यदि युगपत्सर्वे ये दस्संवधिषिकिं चिच्छिन्नं भवतीति। नदापि
भूर्भुवस्स्वरित्याहवनीये होमः। अविज्ञाते चानुवहुतिहोमस्तु। अवस
थ्ये दक्षिणाग्नावेव। अग्निहोत्री चेदुहानोपविशेद्यजुषोच्छापन
मेकउदस्थाहेव्यादितिरायुर्यज्ञपतावधादिडा यक्षस्तएवतीभागं मित्रापव
ग्रणाय चेति। अग्निहोत्रशब्देनाग्निहोत्रसाधनं पयोऽभिधीयते नयस्मा
गविविद्यते। सेयमग्निहोत्री। अत्रेतिप्रत्ययलोपश्छांदसः। सा अग्निहो
त्री गौश्चेद्यदि दुह्यमाना सती उपविशेदुपवेशनं कुर्यात्तदा तस्या उपवि
ष्टाया गौरेकेनाचार्याद्‌दस्थादेव्यादितिरितियजुषोच्छापनं कुर्यादित्या
हुः। तदाहुर्यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेदितिप्रक्रम्य तां हैके यजुषो
च्छापयन्त्युदस्थाहेव्यादितिरिति भ्रान्तेः दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यादयमन
स्यागमिष्यं तस्याला एवं यजुषोच्छापनतागामग्निहोत्र्या यदुग्ध्वा तत्तएनां ६

दुह्यमानोपविष्टा तस्मै ब्राह्मणाय दद्यात्। अयं ब्राह्मणो मन्यागमिष्य
न्स्यात्। अत्र मतभेदः यः पुनर्गृहे नागच्छति तस्मै दद्यादिति कोरिका
कारः। यस्य गृहे कार्यार्थमपि गमिष्यन्यजमानो न भवति तस्मै दद्याद्
इति यज्ञिकः। धूर्तस्वामिनस्तु हि यथा यथा दद्यादिति विशेषो लोपनः। यस्मा
त्तेनायात्तस्मै न दद्यादिति मानवे। आश्वलायनः दुग्ध्वा ब्राह्मणे पाययेय
स्याभो ह्यं न स्याद्यावज्जीवं संवत्सरं वेति। तथा। यस्याग्निहोत्रमपावस
ष्टा दुह्यमाना स्यन्देत सा यत्तत्स्कं दे जदभिमृश्य जपेद्यद्य दुग्धं पृथिवी
मसृप्त यदोषधीरत्यसृपद्यदपः पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायां पयो वत्से
षु पयोऽस्तु तन्मयीत्स यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयादन्येन वाभ्यानीय
ति पक्षान्तरमाह दंडेन वानुषिञ्च्योच्छाप्य दोहनं। वा अथवा दंडेन
लकुटेनानुषिञ्च्य जघनप्रदेशे ताडयित्वा तूष्णीमेवोच्छाप्याग्निहो
त्रार्थं दोहनं कार्यं। इच्छमेव कुर्यात् दंडेनैवेनां विपिष्योच्छापयेदिति शङ्ख
नेः। अस्मिन्नष्टे विशेषमाह अदानं चान्तस्याद्दुह्यमानोपविष्टा
यादंडेनानुषिञ्च्योच्छापितायागोरदानं। दानं न भवति। अदुहानाया
मन्त्र॥ होमार्थं दुह्यमानायां गव्यदुहानायां पादाद्यान्तादेर्दोहप्रतिकू

देवब्पअ२५ लमाचरंत्यां सत्यां सन्यागां दोहयेत्। न नु प्रसूता या गौः रदोहेऽस्मादो
हनमासमेव। अर्थद्वयविरोधे यज्ञमान्यास्मिन्नने न्याये न किमर्थं पुन
रिदमुच्यते। प्रायश्चित्तकथासार्थद्वयं दोषः। तयनः प्रसूता या गौः रदोहे
स सुप्रपन्नत्वाद नादिष्टहोमः प्रायो मन्यस्या दोहनं च। अनन्तुभयोः प्रा
प्तो सत्यां एकस्यो पादानमितरनिवृत्त्यर्थं भवति। वा श्येन च ह्य एगोऽन्यालु
प्यन्तासमेसस्यवसादिति। अग्निनीर्दुहाने स्नुवर्जते। अग्निहोत्रिणा
दुहानाहेत्युमानासतीचेद्यदिवा श्येनाग्नाज्युर्यात्। अग्निहोत्रीं दुहा
नेत्यनुवर्तनोतदा तल्लोन्युलुप्याच्छिघन्यासयत्यर्थ श्येनासस्यवसादि
त्यनेनमंत्रेणानलाहुर्यस्याग्निहोत्री दोत्युमाना वा श्येनेतिप्रकृतस्यार
बमाच्छिघन्यासयेदिति श्रुतेः मन्त्रस्य समस्तस्य पाठः स्वशाखोयामस
त्वात्। तस्मै पयसा जुहोति पष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्माद्दोहनकाले शाहृं त
नवत्यागोः पयसा दुग्धेन जुहोति। प्रायश्चित्तविधानेदुग्धमेनदि तिम
त्वनपरित्यजति। लोहितादोहेदक्षिणाग्निं परिश्रित्य व्युत्क्राममनेसुकृतो से
नस्मनिरुद्धायहत्वा पूर्ववदुद्धानं। गोदेहे त्रि यमाणो लोहितं दोहे स्नन्नेभ्यो
लोहितसर्वं गोदक्षिणाग्निं परिश्रित्य परितः सर्वासु दिक्षु कठ वस्मादि

नाहृत्न तूत्वा व्युत्क्रामतेति प्रैषमुक्त्वा दक्षिणाग्नेरेवोल्मे भस्म निरूह्याय
हुत्वा न स्थले हितस्य रुद्राय होमं नत्वा पूर्ववत्तस्या लोहितदोहिन्या गोर्द्
नं कुर्यात्। पूर्ववदिति यमनन्याग्निष्वनस्यागुं न्समीपं गमिष्यं न्तां भव
ति तस्मै दद्यादित्यर्थः। अत्र च मेक्षणोकरणं सेवदानं श्रपणं च सत्रवका
रेण संगृहीतमपि श्रुत्युक्तत्वात् क्रियते। तत्राद्यं पदार्थो क्रमः व्युत्क्राम
तेति प्रैषः। मेक्षणस्योपकल्पनं। अन्वाहार्यपचनं परिश्रयितवाइति
प्रैषः। अन्यस्य प्रेषितस्य परिश्रितकरणं। दक्षिणाग्नौ तस्य लोहितस्य
दुग्धस्याधिश्रयणं। मेक्षणेन तस्यालुलनं। श्रपयित्वा हुत्वाद्दक्षिणाग्ने
रेवडल्ले भस्मनि दोहहनेनैव रुद्राय स्वाहेति होमः। उदकोपः इदं रुद्रायेति
त्यागः। अनेनादृष्टेनाग्निहोत्रहोमः। तस्या रुधिरदोहिन्या गोस्तस्मै
ब्राह्मणाय प्रदानं यं प्रतिनगच्छेत्। अक्रान्तो तु दक्षिणाग्नावेव तत्स्थालीहोमा। उक्
क्रान्तो तु दक्षिणाग्नावेवतत्स्थालीहोमं तु केः तस्मिन्नेत तच्छुपयित्वा तस्मिन्नुल्
स्मी जुहुयादिति होमस्यांगविसर्जनं दोहनं। दोहस्य होमद्रव्यस्य गविसर्जि
तमेव संतत्स्वभावात्क्रमणमेव क्षणोदिनामदि बुधदृष्टं भवेत्। तद्दो
रोहनं रुद्रदेवतं भवति। इतः प्रजानिसर्वे भुनि गिनेषु विनष्टस्य पयसो होम

देव पा अ २५
८

8

तिदेशं चोवक्ष्यति। नयथाकालो पपाते न देवतेत दैवतं। हुत्वात ह्यति
दिश्रुतो न्येन जुयादिति। तेनात्र गविशिष्ट तस्य होमासंभवादुद्देन तेपयद
स्यदिति देशा एव भवतिरोहत्वाज्ञापामुपस्पर्शनं   उपस्थ्वायायच्छं वत्स
स्यगो स्तनंसंबंधावसरे गविशिष्टं नेयदिशप्रभान्नमरणामे ध्यतक्षरणादि
नादुष्यतितदावा पकांवायुदेवस्वंपयोभवति। तदपिहोमासंभवाद्धा
यवैत तेपयद्दस्यतिदेशएवभवति   दुह्यमानमाश्रितं दुह्यमानं स्तनान्निः
काश्यमानं पदिविनश्यतितदा आश्रितमश्रितं देवतं भवति। अत्र चो
भयं संभवति। अतो दोहनेनैवाहवनीये श्रितमभ्यांस्याहेति होमो श्रितनावे
तद्धां पयद्दस्यतिदेशोव॥ पात्रस्थस्यैवा अथवा गार्हपत्याद्दुग्धं भस्मा हृत्य
हाथं कुचातस्मिन्भुवस्यतितत्पयस्तां स्मां निनयेत्। तत्रस्त्यापर्यायो निन
येत्। इदुमेववर्षीह्यार्हपत्याद्दुग्धं भस्मानिरूह्यतस्मिन्नेतद्दुग्धं भस्मा
नूस्मां निनयेत अभिरूपनिनयतीतिश्रुतेः। एतत्सव सत्रकारेणानोपनि
बद्धं। श्रुतितत्त एवमुखेन प्रतीते। ततो न्येन श्रुद्धमपयसाग्निहोत्रं जुहु
यात्   हुत्वाय सोम्यादुग्धं पयोधिश्रयणस्याप्यदादुष्यतितदा सोम
सोमदेवत्यंस्यात्। तदा दोहनेनैव सोमाय स्वाहेत्याहवनीये जुहुया ८

तु। अथ वा सोमेन तन्ते पयद्दृति पात्रे स्यस्येवातिदेशः। अस्थ्य वाश्मसुक्तं
प्रायश्चित्तं। ये धिष्ण्यपराणो र्थमंगाराउ नर नः कृता भवंति तानर सुस्पृते
षांच्छाने यदुस्मं भस्मत त्र तू स्मा। निनये तउपर्युदकं निनयेत्। तदाहुर्यस्या
ग्निहोत्रं दोहितमे ध्यमा मपद्येते किं तत्र कर्मका प्रायश्चित्तिरिति य एवै
तेंगारा निरूढाये ष धिष्ण्ये ष्वन्नवतितान्स लुप्य तस्मिन्नेन दुस्मे भस्म
न्तू स्मा। निनयेदभ्दिरुपनिनयतीति श्रुतेः। एतदपि सत्रे कृतानो निबद्धं
। अन्येन शुद्धेनाग्निहोत्रहोमः। स्वधिष्णिनेवाहरणो अन्ना वधिश्रितं पयो
दृ स्वं वारुणो वरुणो देवतं भवति तस्तदा न हूरणायस्वाहेति शंस्य जुहुयात्। वरु
णो नत्ते पयद् स्पिति देशो वा। अथ वाश्मसुक्तं येधिष्ण्यपराणोर्थं अंगारउ नर
नः कृता भवंति। तेषु वांगारेषु तद्दुग्धं। ग्धं तेनेव पात्रेणो तस्मात था जुहु
यात्। यथा जे गारस्तेन हूतेन तुल्येन शाम्यंति। तत उपर्यद्भिरभिसिंचेत्
। तदाहुर्यस्याग्निहोत्रम मधिश्रितं चिमेध्यमाय पद्येत लुपक्रम्य य एवैतेंगार
निरूढाये ष धिष्ण्ये श्रितं भवति। तेषु न तू स्मा जुहुयात् तदुत्तमहुतमभि स्या घभि
धायाद्भिरुपनिनयतीति श्रुतेः। एतदपि सत्रे कृतानोक्तं। ततः शुद्धेन पय
सा होमः। भरतं पोस्सं। उद्दतं तापेन रक्षा स्या मृद्धिंग छ तदुग्धं पो स्मं पृषदे

अ२५
देवभाष्य
१९

वत्यं स्यात्। ततश्च पूष्णे स्वाहेति शांस्ये होमः। पूषन्नेतत्ते पयः स्यादिति देशो
वा। विष्यंदमानं मारुतं। तु लक्षितमुपशान्तिं प्राप्तं च दुष्टं मारुतं मरुद्देवतं
भवति। ततश्च मरुद्भ्यः स्वाहेति होमो मरुत एतत्त एतद्वः पयः स्यादिति देशो
वा। सर्वजिन्येन शुद्धेन पयसाग्निहोत्रहोमो भवति। विंदुमत्सारस्वतं। विं
दवो स्यसंतीति बिंदुमद्दुपरिजातबुद्बुदं विनष्टं सारस्वतं सरस्वती देव
तं भवति। ततश्च सरस्वत्यै स्वाहेति होमः। सरस्वत्येतत्ते पयः स्यादिति देशो वा
शांतं मैत्रं। यदा विंदवो प्युपशांतास्तदा दुष्टं पयो मित्रदेवतं स्यात्। तत
तश्च मित्राय स्वाहेति होमो मित्र मित्रैतत्ते पयः स्यादिति देशो वा। उद्वास्यमानं
सवितुः। उद्वास्यमानं पयो विनष्टं सवितुः सवितृदेवत्यं भवति। ततश्च सवि
त्रे स्वाहेति होमः। सवितरेतत्ते पयः स्यादिति देशो वा। उद्वासितमदितेः। त्रिरुद्वा
सनोत्तरकालं विनष्टं पयो दितेरादितं देवतं स्यात्। ततश्चादित्यै स्वाहेति
होमः। अदित एतत्ते पयः स्यादिति देशो वा। उन्नीयमानं वैश्वदेवं। अग्निहो
त्रहवण्यां स्रुवेणोन्नीयमानं पयो विनष्टं वैश्वदेवं विश्वे देवा देवता तस्या
त्। ततश्च विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमो विश्वेदेवा एतद्वः पयः स्यादिति दे
शो वा। उन्नीतं बार्हस्पत्यं। स्रुचि गृहीतं दुष्टं पयो बृहस्पतिदेवतं स्यात्। तत

श्वबृहस्पतये स्वाहेति शंस्येहोमः। बृहस्पतन एतत्ते पयइस्यति देशो वा। अथवा
श्रुत्युक्तं। आहवनीये समिदाधानं कृत्वा आहवनीयादेवोस्मं भस्मापोह्य कृ
त्वा तस्मिन् भस्मा नितृस्मीतत्स्यपो निनयेदुपर्यग्निरूपसिंचेत्। तदाहवनी
स्याग्निहोत्रं। स्तू. च्युन्नीतममेध्यमापद्येते स्रुपक्रम्ये च्छमेव तूर्णीदाहवनी
येसमिधमभ्याधायाहवनीयादेवोस्मं भस्मनिरूह्य तस्मिन्नेतदुस्मं भस्मं तत्
स्मीनिनयेदग्निः रुपनिनयतीति श्रुतेः। एतदपि सूत्रकृतानोक्तं। अथवा
तेनैवहोमो न वै देवा इति श्रुतेः। प्रदीप्यस्यापणं धानं। प्रदीप्यमानेमाहवनी
यंप्रतिहोममयनीयमानं तु संपपो धानं धानदेवत्यं भवति। ततश्च धात्रे
स्वाहेतितस्य शंस्येहोमः। धानरेनत्तेपयइस्यतिदेशो वा। हृतं वै श्वकर्म
णो। आहवनीयं प्रतिनयनायोपक्रांतमद्भूतं क्रियति चमार्गे चाचलितमर्हमा
र्गात्प्रावृत्तिन संपपो वै श्वकर्मणं विश्वकर्मदेवतं भवति। ततश्च विश्वकर्मणे स्वा
हेतितस्यहोमो विश्वकर्मन्नेतत्तेपयइस्यतिदेशो वा। अंतराग्नी वैश्वानराय
प्रदूतं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यगतेपदावितत्कूयति तदा तद्वैश्वानरायहो
तव्यमिति देवंवा। ततश्च वैश्वानराय स्वाहेति होमः। वैश्वानरैतत्तेपयइस्यति
देशो वा। उन्नीतस्योपरि वर्षत्याद् दंसंम श्रोयस्करमिति ध्यानं। तेनैवपयसा हो

देवय्य अ २५ मः कार्यः। तदाहुर्यस्याग्निहोत्रं १-स्क- न्नीतमुपरिष्टाद्देवा वर्षेदित्युपक्रम्यते
२० न कामं जुहुयादिति श्रुतेः। एतदपि स्कन्नस्नान्नो जं उपसन्नं द्यावापृथिव्योऽउप
सन्नं होमायसमीपे प्राप्तं दुग्धं पयो द्यावापृथिव्योः संबंधि भवति। ततश्च द्यावा
पृथिवीभ्यां स्वाहेति होमः। द्यावापृथिव्या वेतद्दुग्धं पयद्रस्य स्यादिति देशो वा। काठके।
उन्नीतमवद्ग्रं समित्रो जनानीति समिधमाधाय तद्दुग्धा यान्याहुग्ध्या पुनर्जु
10 हुयादग्निहोत्रमुन्नीतं कोटावपन्नं हिरण्यगर्भ इति वल्मीकवपायामवनिना
यान्याहुग्ध्या पुनर्जुहुयादिति। तयापदि स्नातदुन्नीतं १-स्कं देहे द्विलिर्वानतद्रा
द्रियेन दाद्रियेत यद्युर्वे चतुर्थमुन्नीतं १-स्कं देष्कोल्यां द्रोणमवनीय चतुरस्युन्नी
य होतव्यमन्यया वा भिदोत्वासमिति पूर्वाहुतिरिंद्राग्न्यो। होमात्प्राग्विनष्टं
चेत्पयस्तदा पूर्वाहुतिरिन्द्राग्न्योः संबंधिनी भवति। ततश्चेन्द्राग्निभ्यां स्वाहे
ति होमः। इंद्राग्नी एतद्दुग्धं पयद्रस्य स्यादिति देशो वा। उत्तरा प्रजापतेः। प्राग्उत्तराहुते
र्यदा विनष्टं पयस्तदा उत्तराहुतिः प्रजापतेः संबंधिनी भवति ततश्च प्रजाप
तये स्वाहेति होमः प्रजापत एतत्ते पयद्रस्य स्यादिति देशो वा ततश्चानुगृहीते नोत्त
राहुति होमः तच्चानुगृहीतमन्येन केनचित्तस्मै यं गृहीत्वा अस्मै होत्रे आनीयस
यस्य येना यावक्ष्यमाणन्यायानुसारेण समाप्तं तस्य रुद्राय स्वाहेति होमः

रुं द्रे तत्रोपपद्यस्येति देशो वा दृश्यमान प्रभृति हन्तव्यं तस्यामेध्यम
लके शकटादिपातादिना विनाशः यथाकालोपपातेन देवतेन देव
तर्ष्टै हुत्वा तद्धान्ति दे व्यान्येन जुहुयात् यस्मिन्यस्मिन्काले होम्यं गविस
द्धो द्रमुपसंगे वा यव्यमित्यादि एवं त्रप्रतिपादितमुपपातो दुष्ट स्यवि
नाशे यथाकालोपपातः वीप्सार्थे यथा शब्दस्य समासः तयोः कालोप
यथा काले यथाकाले यस्मिन्यस्मिन्काले उपपातो यथाकालोपपातः त
स्मिन्यथाकालोपपाते तद्देवते रुद्रादिदेवतेन देवतं रुद्रादिदेवतं हुत्वा
रुद्रादिदेवतो देशेनाहवनीये तं तद्धुत्वं यो हुत्वा तद्धान्तिरिति दृश्य अथवा
तस्य यागादि दृश्य रुद्रे तत्रोपपद्य इत्यादिना प्रयोगे एतद्वक्ष्यामवगविच्छि
तं पात्रस्थितं वा तिदि दृश्यते स्वे देवतायै संकल्याने न तस्माद् ग्रोद न्येन शु
द्धेन पयसा जुहुयात् न नित्याग्निहोत्रहोमं कुर्यात् तत्राविच्छिन्नतस्य वत्सो
पसर्जनकाले च विनष्टस्य पयसा होमासम्भवादिति देशपक्षे एव युज्यते।
दुह्यमानमाविच्छिन्नमित्यादिसूत्रपम भवति कारिकाकाराभिप्रायः अथ
वागविच्छिन्नं दुष्टं होमविधानसामर्थ्यात् न हुत्वा हूयते। होमपक्षाश्रय

देवष्णअ२५ णोत्तं दुग्धाद्युस्ययवागूदध्यादिबहुहोमद्रव्यो बुविनष्टेष्वप्येतान्येव प्रायश्चि
११ त्तानियथासंभवं भवंति॥ तत्र प्रयोगो निर्दिश्यते अमुकएतत्ते तं दुग्धः एत
त्ते आराद्वं एपाँ यवागूः एतत्तेदधीत्यादि स्कन्दे दुग्धे स्कन्ने नूधितप्राज
नीत्यभिमृश्य शेषेण जुहुयात्॥ तदग्निहोत्रार्थं पयश्चेद्यदि स्कंदेत् स्था
ली तोबर्हिर्गच्छेत्। भमो अन्यत्रवापतेत्तदा अस्कन्नमधितप्राजनास्यने
नमंत्रेण स्कन्नमभिमृश्य शेषेण स्थालीस्थेन जुहुयात्॥ अग्निहोत्रहो
मं कुर्यात्तत्रात्र्यभिमर्शनानन्तरं स्कन्नस्योपर्युदकासेकः कार्यः स्कन्न
प्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयादिति श्रुतेः
दोह्यमानस्य स्कंदने भिमर्शनानन्तरमुपर्यपां सेको न्यस्मिन्काले त्व
भिमर्शनेमात्रमेव तत्रैव श्रुतत्वादिति याज्ञिकाः यवाग्वादि सर्वाग्नि
होत्रद्रव्य स्कंदने प्येवविधिस्तेयं भिद्येत चेद्वापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभि
मृश्य वर्वाहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे कुर्यात्॥ नु यदि
स्थाली भिद्येत विदीर्येत भेदं प्राप्नुयात् यदा अवापद्येत अधोमुखी
भवेत् तदा स्कन्नं द्रव्यं स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य अस्कन्नमीमा तज ११

न नीत्यनेन स्वं न प्रायश्चित्तेनाभिमृश्य व्याहृतिभिश्च भूर्भुवः स्वरित्येताभि
रद्भिः रूपनिनीय तदुपर्युप आसिच्य यदि भिन्ना स्थाली तदा तस्याः कपा
लानि षंडानि । भोस्मो ह्यापि भस्मराशौ कुर्यान्निर्वपेत् । भस्मोह्याप शब्दे
न प्रस्य हें गार्हपत्यादिस्वरेभ्यो भस्मोहृत्य यो राशिः । तिः क्रियते स उच्यते
। यघूनी चीस्थाली स्याद्यदि वाभिघ्नेत्तिपकम्य सर्वमेतत्कूयते अधोमु
खो भावेन तद्कासेकान्तमेव स्थाली भेदे तु वक्ष्यमाणं भूमिर्भूमिमवाग
दितिभिन्नाया अभिमर्शनं भवत्येव अन्यत्र नस्येणाग्निहोत्रहोमः । य
दन्यद्धि दे तेन जुहुयादिति श्रुतेः । आश्वलायनब्राह्मणे त्व यद्यदि स्क
न्निघेतेका तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां स्कं चमाहृत्य जुहुयादथैनां स्कव
भिन्नामाहवनीये भ्यादध्यात्स्मा गदं डांप्रस्य कुषुक्रां सा तत्र प्रायश्चित्ति
रिति तथा च कात्यायनः । विनष्टं स्कन्नं तु वं तु सुब्जं प्रत्यक्षकछातमुद्दर्विषि ।
प्रत्यगग्रं वमुसहत्तं प्रहरेत्तात वेदसीति मुवपत इति हविर्यज्ञियं । हवि
र्यज्ञशब्दे न दर्शपौर्णमासौ तद्विकाराश्च तत्संबंधि हविर्यज्ञियं चरुपुरोडा
शाऽपसान्नाय्यमांसादि द्रव्यं तत्स्कन्नं भस्मादिपतितं मुवयत इत्या
दिमंत्रत्रयेणाभिमृशेत् । भस्मशेत्रा सस्कं नमभिमृशति मुवपत ये इत्यादि

अ
देवप्र २५
१२

श्रवणात्। सोमेह विर्यद्धि येत्येवं मन्त्रेइदमेवप्रायश्चित्तं तत्र भूवपतयइ
त्यभिमन्त्रणात्पूर्वकालाहुतिवाचने अधिकेइति विशेषः। यदि बर्हिः
परिध्याहुतिः स्कंदेदग्नौ धं ब्रूयादेतां संस्कृत्य जुहुधीति यथावदाने स
पायव बद्धतेन मध्येपाणिनाजुहोतित स्मैपूर्णो दशेद्यामन्द्रूपत येस्वाहे
ति बर्हिः परिधिस्कं न्नमभिमन्त्रयतइति मानवेदर्शनादेतः परिधिस्कं
दनेन प्रायश्चित्तं देवांदिवमगंन्तिति सोम। सोमेरसरूपेसोमइध्येस्कं
न्ने देवांद्दिवमगन्तिस्यनेन मंत्रेण स्कं न्नस्य सोमस्याभिमर्शने कर्तव्यं
। अत्रापि पूर्वकालाहुतिवाचने भवतः। कालाहुति भिश्चैतत्समुच्चीय
ते भिन्नांशवर्तित्वात्। इदं च मध्वर्युः कुर्यात्समाख्यानात्। कालाहुतिमा
त्रे ब्रह्मणः श्रवणात्रे ति हरिस्वामिनः। पयो रेज्जसेति वोदके नोपसिंचे
त्। अथवा स्कंन्नं सोमं पयो रेजसा स्कभितेति मन्त्रेणोदके नोपषिंचेत् अ
त्रापि पूर्वकालाहुति होमो वाचनं च। अत्र विप्रतिपत्तिः सोमेहा विर्यद्धि
यं स्कंन्नदेवां दिवमित्यनिमर्शेत्। पयोरेजसा स्कभितेतिमंत्रेणोदकेनोप
सिंचेद्वा इति कर्कः। सोम सोमदिक्मितिवासुदेवः। रसरूपं सोममिति हरि
स्वामिनः। अथयदि स्कं देदित्यत्राथयपारूपं द्रेदित्यनेन प्रायश्चित्तं ज्ञा पुनु वर्त्ते १२

तोयदि यज्ञस्यसंबंधि सोमोभिषुतस्कंदेदित्यर्थः।कुतः नतावदाऽस्यादिप
त्तेनैतत्प्रायश्चित्तं।पातितोपितस्मिन्द्रोणकलशे तस्ययज्ञस्यवैगुण्याभावा
त्।तत्रापिप्राप्तत्तस्यैवप्रायश्चित्तस्याभावात्।अनभिषुतेचसोमेस्कंन्ने
पुनर्गृहीतुंशक्यत्वात्।गृहीतेचतस्मिन्वैगुण्याभावात्।अभिषुतस्तुयः
स्कंदतिपात्रादावपिस्थितश्चावश्यंकियांश्चिदंशस्याहरणीयोभवति।तेन
न्यूनःसोमोभवतीतिवैगुण्यात्तत्रैवयुक्तंप्रायश्चित्तमिदंति नयदिसोम
स्यरसःस्कंदेदित्यर्थःइतिहरिस्वामिनः।अयमेवार्थोयुक्ततरइवाभाति
तेनरसरूपसोमस्कंदनएवैतत्प्रायश्चित्तं।सोमेपिहविर्वद्विषयेश्वाद्युपु
रोडाशादिकेस्कंन्नेभुवपतनयज्ञस्याभिमर्शनमेवा।उन्नीतसर्वस्कंदनेस्कन्ने
त्तिदयोरत्त्रैवासनं।स्कन्नेतुचमसुन्नीतस्यस्कंदनेस्कन्नेदेवतत्त्रैवासनं।यत्र
प्रदेशेस्कंन्नात्सर्वस्कंदनंवाततंत्त्रैवोपवेशनंतु।यांतत्।ततःस्कंन्नस्या
स्कन्नत्तिमंत्रेणाभिमर्शनमुदकोपसेवनंचापमुनीचीःस्तकस्यादिति
प्रतत्स्येवमेवश्रुतत्वात्।ततः किंकर्तव्यमित्यतआह अन्वदुन्नीयांन्यो
सोमप्रयच्छेत्तेनहोमः।अन्योहोमकर्तुरन्यःकश्चित्सर्वस्कंदनेतस्यामेव
रात्रौचित्तेग्नेदेवान्यस्यांप्रतपनादिसंस्कृतायांस्थाल्याःसकाशादुन्नी

यदुत्पवनं कृत्वा अस्मै होमकर्त्रे सर्वस्कंदनभेदनच्छादनेऽपविष्टाय प्रय
च्छेत्। समर्प्पयेत्। तेनान्यसमर्पितेन होमः कार्यः। तस्माद्यच्छाऽऽयांपरि
शिष्टं स्यात्तदस्मादुन्नीयाहरेयुरिति श्रुतेः। अन्येनान्यस्मिन्नुन्नीयमाने
उन्नेष्यामीति प्रैषो न भवति। तद्दोहेन्नेष्यामीत्युक्तं भवतीति श्रुतेः
यदि स्थाल्यामपि न स्यात्तदा यदन्यत्राप्नुयात्तत्पूर्वेणाहवनीयमाहृत्या
धिश्रयणादिभिः संस्कृत्या प्रैषमुन्नीयाऽन्यस्मै समर्प्पयेत् तेन जुहुयात्
। यद्युतत्र न स्यादन्याहृद्दे तदग्नावधिश्रित्याऽप्रैषवर्ज्जमास्यायः प्रत्यानीयो
द्वास्य तद्दोहे वोन्नेष्यामीत्युक्तं भवत्यथात्र प्रयोन्नीतमेवास्मादुन्नीयाहरे
युस्तेन कामं जुहुयादिति श्रुतेः। यदि स्थाल्यामल्पं स्यात्तदाऽन्येनाधिप्याय्याक
यचिदुन्नयनं कार्यं परिशिष्टेन जुहुयादिति वचनादिति याज्ञिकः। तथा
चापस्तंबः यदि दुह्यमानं दुग्धं दुह्यमानं वाधिश्रीयमाणमधिश्रितमुद्वा
स्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कंदेत् देवयाहङ्खीहकृष्टहो
तव्यमन्यथावाभिहोऽघ्निमिति। तदेवयावज्जावह्या अनाहुतिमात्रमपि हो
तव्यं। अन्यावागोस्तस्यो परिदोहनीयेति धूर्तस्वामिनः। परिशिष्टेन
कार्यसमर्थेनेति शांखायनभाष्यात्। अन्नीतसर्वस्कंदनगतत्। असर्व २२

स्कंदने चुल्कं दग्धस्य स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमर्शनं तूष्णीमुदकोपसेचनं च
न च कृत्वा परिशिष्टेनान्येनाग्निहोमः कार्यः। तदाहुर्यस्याग्निहोत्र ६ः स्कन्नमु
न्नीत ६ः स्कंदेदित्युपक्रम्य स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनी
य परिशिष्टेन जुहुयादिति श्रुतेः। स्थालीस्थस्य सर्वस्य नाशे गवां तद्दोहे
ग्निहोत्री धुक्ष्वेति प्रैषो भवत्येव तु न्तेष्यामानिवृत्तौ प्रैषवचनाभावात्। पू
र्वाहुत्यामेव सर्वस्योन्नीतस्य होमे कृते आध्वर्यवं हुत्वा चतुर्गृहीतेन सच
तुर्गृहीतेन वोत्तराहुतिः। उत्तराहुत्यां सर्वहोमे दोषे वा आध्वर्यवमेवा न क्षादेः
शेषकार्यस्य लोपः २ पूर्वाहुतौ हुतायां चेदाहवनीयोनुगच्छेत्तदुक्तं चेद्यदि
पूर्वाहुतौ हुतायां सत्यामाहवनीयोनुगच्छेदुपशाम्येत्तदुक्तं तत्प्रायश्चित्ते
श्रुतावुक्तं। तदाहुर्यस्याहवनीय उद्धृतः पुराग्निहोत्रादनुगच्छेदित्यु
पक्रम्य गार्हपत्यात्वेवैनं मां च मुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयादित्य
स्यां श्रुतौ गार्हपत्यादुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयादित्युक्तं। तेन माय प्रायोद्धरण
न्यायनायतदुक्तं ग्रहणं। तेन अनादिष्टहोमार्थमाहवनीयमुद्धृत्याना
दिष्टं हुत्वा पुनरुद्धृत्योत्तराहुतिः कार्या। प्रातमप्युद्धरणमुत्तरेणाकाष्ठ
हिरण्यादिविधानेन सह विकल्पार्थमुक्तं। उत्तराहुतिहोमात्प्राक् पु

ग्निहोत्रादिति वक्तुं शक्यते तस्याप्यग्निहोत्रशाहूयमानत्वात् । काष्ठं
हिरण्यं वाभिजुहुयात् अश्मनः । अथ सावापूर्वाह्नेऽहुतायामाहवनीय
स्थाने निधायाभिजुहुयात् । तद्वत्पर्युक्षणमाहुतिं जुहुयात् । कुत एतत् । अश्म
नः तदाहुर्यस्य पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामथाग्निरनुगच्छेदित्युपक्रम्य
प्रतिवेशं कुलं विंदेत मध्यस्याभिजुहुयादिति । अथ यत्र प्रतिवेशं
सन्निकृष्टं । तथापयुश्चमध्ययां वल्लिरेव हिरण्यमभिजुहुयादित्याश्व
लायनः । तेनाग्निरुद्धानेकाष्ठं निधाय होमे क्रियमाणे यदि यजमानस्य
हृदयविलेखो भवति अविद्यासोऽपरितोषो भवति तदा हिरण्यं निधा
य तस्मिन् जुहुयादिति अश्मरथ्यः । तथा चाश्वलायनः । अग्नावनुगते तं
सहुतौ हिरण्यं उत्तरां जुहुयादिति अत्राध्वर्यवं न भवतीति नेमिति
कांतरस्यादिष्टत्वात् । उत्तराहुतेरुद्धृते मध्यनुगमनं प्येवमेव त्रिरुद्धृ
तश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छेदुद्धृत्य स्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते त
स्मिन्सायंप्रातर्होममेवेके । उद्धरणानंतरं प्रागग्निहोत्रहोमारंभात् आह
वनीयानुगमने तमुद्धृत्याध्वर्यवं कृत्वा पुनरुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुया २४
त् । एवमेव वारत्रयमाध्वर्यवपूर्वकमुद्धरेत् । अथ यचेद्यदि त्रिरुद्धृत

14

स्मिवर्त्तरमणुद्धृत आहवनीयोऽनुगच्छेदुपशाम्येत्। तत्रोदकस्पृ
र्वे भ्योग्निरक्षानेभ्युद्धृतास्मिन्प्रदेशि रक्षा नानि अग्नीनां माहर्पत्यस्याहवनी
यदक्षिणाग्न्योनां रक्षणानामनुपलिप्यके गोमयेनोपलक्ष्येतान्यं चमसं रक्षारा
न कृत्वा निर्मथ्य गार्हपत्यं स्थं अत एव मंथनोपदेशात्पूर्वं गार्हपत्यं समारोप्य
ततोग्निरक्षणोपलेपनं ततो मंथनं यां स्थाने स्थापनं ततः आहवनीय
स्योस्योद्धरणं पूर्ववहनस्ये च दक्षिणाग्ने रुद्धरणं सकृदुपने सायं होमार्थ
मुद्धृत एव तस्मिन्विहारे सायंप्रातर्होममेके कुर्वन्ति। एके प्रातर्होमार्थं पु
नरुद्धरंति प्रातश्चेन्निर्मिश्चन्तः प्रातर्होममात्रं तस्मिन्विहारे भवति। अ
थवा एके शान्ते नेदं प्रायश्चित्तं। विकल्पेन विधीयते। निरुद्धतानुगमने
एके उदकच्छोमानुपलिप्येत्यादिकं प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति। एके शान्तं कृत्वा समु
द्धरंति   गार्हपत्येऽनुगते भस्मनारण्योः संस्थापनं मंथनं। गार्हपत्येऽनुग
तेऽनुपशांते अरण्योः अस्मनासंस्थापयस्मिन्न्वष्टौ गोमयपिंडे वा उपशा
न्तं द्वितीयेन भस्मना अरण्योः संस्थाप्य मंथनं कार्यं। अग्निहोत्रे विहार
काले गार्हपत्यानुगमनं एतन्मद्भवतीति कर्कसंप्रदायकारो। अन्ये तु सर्वे
देवतद्भवतीत्याहुः। तणना चर्कोगाक्षिः। गार्हपत्यमुपशांतमवदाहेमं

थे पुनरविद्यमानेऽभस्मनारणीसमुत्पन्नमथे पुरिति सामान्येनोक्त्वा
त्वा तदाहवनीयस्य गार्हपत्यो भुगच्छेदिति मन्त्रस्यार्थः । हे च उल्मुकादेवनिर्म
थनीत्यभिधाय तदुत्कुर्यादिति तन्निषिद्धोच्चमेव कुर्याद् उल्मुकाद्गार
मादाय नमरण्योरदाविमथ्यादिति श्रुतिः । सर्वस्य गार्हपत्यादाहव
नीयस्थानेनोत्सोद्धरणे कृते पंचभूसंस्कारपूर्वकं तत्स्थाने कृत्वाधा
पश्चिमार्धे दक्षिणाग्निपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्याध्वर्यवे हुत्वोद्धर
णं कुर्वीत । दक्षिणाग्निस्थाने सर्वोद्धरणेप्येवं । दक्षिणस्येवां सर्वस्याह
वनीयस्योल्मूकोद्धहने कृते तत्स्थाने स्थापयित्वाध्वर्यवे हुत्वापु
नरुद्धहनं कार्यं । सर्वस्याहवनीयस्यापक्षुण्णापणोद्यर्थेनयनेप्येवं । सर्वस्या
ग्नीध्रीयस्योपयत्नोमार्थे होतृधिष्ण्ये स्थापनेप्येवं । एवं सर्वत्रैकदेश
नयने विहिते सर्वनयनेऽतते ज्ञेयं । उल्मुकयोर्विद्यमानयोरयाजार्थत्वा
दाहवनीयस्य गार्हपत्यादेवोद्धरणं नोल्मुकाभ्यां । उल्मुकानुगमने चा
नादिष्टहोमे पूर्ववदनुद्धहनेन गृहीतानुगमनप्रायश्चित्तं । प्रागंत्यानुया
जादुल्मुकोद्धहनं कृत्वा समासं तुर्यात ऊर्ध्वं त्वाध्वर्यवमेव समासवि
स्मरणे च आहवनीयजागरणे वा तन्त्रमेवोद्धरणं । दूरइतः प्रभृति अ

ग्निहोत्रहोमादि यथाप्राप्तमेव नमितिकाऽन्यनिधीयते आहवनीयजाग
रणे अनुपशान्ते विद्यमाने आहवनीये गार्हपत्येऽनुगते तदा आहव
नीयात्प्रागुद्धरणं कर्तव्यं। तदाहुर्यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनु
गच्छेदिलुपद्यमानः। हैके तत एव प्राञ्चमुद्धरन्तीति श्रुतेः। यः प्रागुद्धृ
तः स आहवनीयः। यस्मादाहवनीयस्थाने अवशिष्टः स गार्हपत्यः। पूर्वो
द्धृत एव दक्षिणाग्निराहस्यविनीयस्थानापन्नः। एवं कृत्वाग्निहोत्रं हो
तव्यं। होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यं तदाह कारिकाकारः। समन्थने
ऽनुपक्षे तु गार्हपत्यः स वह्निरन्तरे तु वपक्षे तु होमान्ते मन्थनं भवेदिति
। तथा च मनुः। यस्याहुतेऽग्निहोत्रे परोऽग्निरनुगच्छेदनुगमय्यापूर्वमप
रस्मान्नाग्निं त्वापद्यते यद्यदित्वरेतानन्तनएव प्राञ्चमुद्धृत्य दक्षिणाग्नि
मन्वा- नीयसायं प्रातर्जुहुयादिति। दक्षान्तरमाह   आहत्यवा वाऽद्य
हौविकास्यार्थः। अथवा आहवनीयं सकलमपि गार्हपत्यस्थाने
आहृत्य ततस्तदेव गार्हपत्यस्थाने माहृतादेव पुनरुद्धरणं कर्तव्यं। अ
थ हैके पत्यस्य च माप्ररन्तीति श्रुतेः। अतएव प्रवोद्धरणमित्यनुवर्तते।
अत्रापि होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यं तदुक्तं पराऽस्याग्नाहोत्।त

आ२५
देवभाष्य
२६

16

नरावोद्धरणमित्यनुवर्त्तते। उत्पन्नानि तृणानि। ते चांगाराज्ञिः श्रोतिः
उत्पराज्ञिः तृणैर्वर्ज्जिः तथा उत्पादपरा उपात्तृणैर्वात्यो द्धृत्वं स्या गार्हप
त्यस्थानमागताद्ग्नेः पुनरुद्धरणं कर्त्तव्यं। अथ यथापूर्वस्य पूर्वमेव
परित्यागतः पुनरुद्धरणविधानात्। होमांते गार्हपत्यस्य मंथनं निर्म
थ्यवा। ततउद्धरणमित्यनुवर्त्तते। अथवा गार्हपत्यं निर्मथ्य ततउद्ध
रणं कर्त्तव्यं। अथ यहैके त्वं गार्हपत्यं मंथंतीति श्रुतेः। न चास्मिन्पक्षे हो
मांते मंथनं कृतत्वात्। निर्मथनपक्षे प्रकारद्वयमाह समारोप्यास
मारोप्य वा पूर्वमुपसमयत्यं एवं वहोमः। निर्मथनेप्रकारद्वयं समारोप्या
समारोप्य वा। तत्र समारोपपक्षे पूर्वमाहवनीयमुपशमय्याप्रशांतं कृत्वा
गार्हपत्यं निर्मथ्य स्वस्थाने एव संस्थाप्य स्वस्थानत एवाहवनीयमुद्धृ
त्य तत्रैवाग्निहोत्रहोमः। पूर्ववद्धृताश्च दक्षिणाग्निरस्मिन्पक्षे। अथ
हैके नुमथ्यान्यमयंतीति श्रुतेः समारोपेति पक्षे तु आहवनीयं स
मारोप्य एवं वहोमः। पूर्ववद्दिसुदकछाना सुपरित्यज्य गार्हपत्यं नि
र्मथ्य सहहृदुद्धृते सन्निलिहारे सायंप्रातर्होमं इत्यर्थः। दक्षिणाग्निः
पूर्वोद्धृत एव तन्नीयते। प्रातरग्निमित्रान्तरा प्रातर्होमात् वकेवलं तं २६

स्त्वा अस्मिन्न्यक्षेत्रायमेतेन हुत्वा प्रातःकाले ग्निहोत्रं हुत्वा पूर्वेभ्यो
ग्निरक्षा· नेन्यो भस्माहूरणं गोमयेन तेषां रक्षा नानामुपलेपनं पंवभ
संस्कारकरणं। अरणे हरग्नी समारोप्य तस्मान्नुखा॰ नान्त्वस्या नेप्र
स्या गमनं गार्हपत्यस्य मंथनं। आहवनीयस्याहूरणं। दक्षिणाग्ने
राहरणं। ततो ग्न्ययनपि हुते ष्टाकपालः पुरोडाशो ग्न्यन्वाधानादिभ्रा
सणान्तर्पणं ततः कार्यं॰ आहवनीये निधायमाने गार्हपत्यो प ज्ञामे समारोप्य
मंथन प्रसेपत्वा वस्मा द क्षिणा नुते: इष्टमेवकुर्यादरेण्यो रग्ना स
मारोहणोपदेशु व सायनिर्मथ्य जुहू ह सेदि सुपत्न्या यथा ए तेनेस्मान्युद्ध
रण गोमये नोपलिप्याऽरण्यो रेवाग्नी समारोप्य मत्स्यवत्स्यति मध्ये सांग
त्वा गार्हपत्यमुद्धृत्याहवनीयमादध्यान्वाहार्यपचनमग्नये पथिकृते
ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति भ्रान्तत्वात्। अथवाग्नं थनप्रक्षेपक्षत्रे
यं। तत्र सत्रयो जना निर्मथ्यथा। अथवा गार्हपत्यं निर्मथ्यावस्थाने स्था
पयित्वाग्निहोत्रं जुहुयात्। आहवनीयदक्षिणाग्नी पूर्ववैव। अथ
हैके न्यं गार्हपत्ये समं थंतीति श्रुतेः। अस्मिन्न्यक्षेन्नायमाग्न्ये वैनदित्याध्वृ
र्यव होमो भवती निकर्षः। नेतिया श्चिन्हिकः। समारोप्य समारोप्य यायू

अ २५
देवभाष्य
१७

र्वैमुपशामय्यपूर्ववद्धोमः। आहवनीयंसमारोप्यपूर्ववद्धुत्वा नान्युपा
लि ष्वग्निर्मथ्यमन्त्राद्धुते विहारे सायंप्रातर्होमिः। प्रातर्भस्मोद्धरणादीन्यत
। असमारोप्य पूर्वस्याहवनीयस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्य तन्त्रं च होमः
सर्वपक्षेषु सरावदक्षिणाग्निरितिसंप्रदायः। केचिदुभयोः पक्षयोः पूर्वव
द्धोममिच्छन्ति यावत्सन्तेउ अग्नीसमारोप्येत्यत्र हरिणो। भिन्नः। गार्हपत्यस्या
वदरणेयोरारोहणात्। अरणीवावसगच्छतीतिवचनात्। आहवनीयस
मारोपितेउनौ समारोपितो भवति ततश्चारण्योरेवगार्हपत्यं समारोप्य
त्यर्थः। अयवोवा भवाव पितृ वेदानावर्त्त इति तत्समारोपणेनौ
समारोपयेत निराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेदनाहार्यमस्य तदाहरे
त्। यदि गार्हपत्याद्धृतो दक्षिणाग्निः स्यात्। होमाहर्त्येन तदाध्वर्युश्च होमा
र्थं दक्षिणाग्निमाहृत्य आध्वर्यवं हुत्वा गार्हपत्यात्पुनरग्निहोत्रार्थं
माहरेत्। यपाहृतः पुनरप्यनुगच्छेत्तर्हि त्वारानेव माहरेत्। अथ चेद्यदि
निराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेत्तदा नदन्तन्त्व हुत्वा तस्मिन्नाहुतिरेवेऽअ
नारणकं कुर्वन्ति। तस्मिन्दिने लाहरन्ति। तदा दक्षिणाग्निहोमलोपः
नस्यात्। एके शान्तकृत्वा प्याहरन्ति दक्षिणो सह यो दक्षिणाग्नि श्रेष

17

दुपशांतस्तदा येन प्रकारेणानिर्मथनं वैरूपकुलादाहरणादिना आ
धाने आहृतस्तेनैवान्वादिसंपाद्यः। नित्यधारित्वपक्षे यदग्नीनामुप
शमस्तदाध्वर्युगमेकैकस्य स्वस्वयोनेराहरणं। आहवनीयं जारगार
णेवेत्यादिप्रायश्चित्तमपि नित्यधारित्वपक्षे न भवति। धारणे च परा
र्थत्वादिति जैमिनिनानिसस्तत्वात्। कृताग्न्यन्वाधाने प्यग्निषु अग्नि
होत्रविहारकाले उपशान्तेष्वपि नैते पक्षाः किंतु तत्र गार्हीनानुगमनप्रा
यश्चित्तमेव भवति। विहारकालादन्यत्र यदानयोऽनुगच्छति। मथित्वान
यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र हूयत इति। प्रायश्चित्तमेव भवति जागतमाह
वनीयमस्युद्धरेच्चेत् तदुक्तं। चेद्यदि जागतमनुपशान्तमाहवनीयं तं
शांतं ज्ञात्वा अमुहूर्ते न गार्हपत्यादन्यमुद्धरेत् तदा तदुक्तं तत्प्रायश्चि
त्तमुक्तं किंतु आध्वर्यवमेवात्र अन्यस्यानुक्तत्वात्। एवं च सत्याध्वर्यवं
कृत्वा भ्रात्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये पूर्वात्पक्षे पः। अतः कारणादाह
वनीयस्य स्वस्थाने विद्यमानत्वेन गार्हपत्यमध्ये तदभावाद्योगार्हप
त्यादेकदेशादाहवनीयप्रदेशं नीतः स गार्हपत्य एव नाहवनीय इति

तस्य पश्चात्प्रक्षेप एव पूज्यते। अथ यथाकरणानिमित्तमाध्वर्यवं भवति
। अथ यस्य कल्पदोषो दुष्टोयमग्निरिति बुद्धिश्चेत्तदा वक्ष्यमाणो नैमि
त्तिकं कुर्यात्। पश्चान्निधाय पुरस्ताद्धोमपक्षहोममेके। तं भ्रांत्योद्धृतं
रक्षोपनात् प्राक् स्थानं पश्चान्निधाय पूर्वोद्धृतस्याहवनीयस्य पश्चादप
रस्मिन्प्रदेशे निधाय रक्षोपयित्वा। अथवा पूर्वोद्धृताहवनीयस्य पुरस्ता
त्पूर्वप्रदेशे निधाय रक्षोपयित्वा उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्वंत्येके। एके त्वा
हवनीयस्य मध्ये पश्चात्प्रक्षेपं कुर्वंति उभयत्रहोमपक्षे एकं चतुर्गृहीतमे
कस्मिन्नग्नौ हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन द्वितीयेग्नौ हुत्वोपमार्जनादि भ
क्षांतं तंत्रेणोभयत्र कुर्वंत्येके तद्युक्तं। प्रधानं हि होमः। अग्निश्च तत्साध
नभूतो गानं चांगानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्ता। तस्मादिदं कुर्यात्।
स्थानवती प्रणालिकासहस्रीसमिधमग्निद्वयस्योपर्याधायैकमेव च
तुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्यां समिधि तत्स्था होतव्यं यथा हुतं हव्यमुभयोरग्न्योः
प्राप्नोति एवमुभयत्र होमः कृतो भवति। अथास्यैव भ्रांत्योद्धृतस्याग्नेः पू
र्वोद्धृताहवनीयस्योपरिरक्षोपनेतान् प्रायश्चित्तमाह अग्निनिधाने १८

१३

ग्नयेऽग्निमते पुरोडाशः। उपशांतमग्निं त्वा गार्हपत्यादुद्धृतस्याग्नेरनुप
शांतं पूर्वस्याहवनीयस्योपरि निधानमग्निनिधानं। तस्मिन्नभिधाने
अग्नावुपयग्निनिधाने कृते आग्नयेऽग्निमते अष्टाकपालः पुरोडाशः का ॥
र्योऽन्वाहार्यदक्षिणः। तस्मिंस्त्वेव विहारे नष्टं गत्वा। इष्टेरनंतरमग्नि
होत्रहोमः। अथ वित्तकालाद्यभावे नेष्टिं कर्तुमशक्तस्य हृद्विलेखरहि
तस्यैवाभिधाने प्रायश्चित्तांतरमाह समितमिति वोपस्थानं द्वाभ्यां अ
थवा। अभिनिधानेन निमित्ते समितंऽ संकल्पेथां सं वां मनाऽसीत्याभ्या
मृग्भ्यां तयोरुभयोरग्न्योरुपस्थानं कुर्यात्। हृद्विलेखप्राप्तकामिहिं
कुर्यात्। हृद्विलेखाभावे वित्तकालकर्त्राद्यभावे वोपस्थानमिति व्य
वस्थितो विकल्पः। दक्षिणाग्नेरभ्युद्धरणेऽपीदमेव प्रायश्चित्तद्वयं वै
कल्पिकं भवति कुतः अग्नावभ्युद्धरेयुरिति सामान्येन श्रुतेः। गृहीतानु
गमने चान्वग्निरित्याहृत्य शाखान्तरे श्रूयते ममास इत्यग्निं गृह्णाति
ति तेन गृहीतः। तत्राग्न्याधानं तस्याहवनीयादेरनुगमनं गृहीता
नुगमनं तत्र गृहीतानुगमने त्वग्निरित्यनेन मंत्रेणोपशान्तमग्निमा
हृत्य स्थापयित्वा चकारादेव पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवे

19

ति। तत्र हृद्दिलेखेऽस्मिन्नग्नये ग्निमनद्धूम्रिते हृद्दिलेखाभावे कालविलंबकर्म्मा
द्यभावे यसमितावि ति द्वाभ्यामभ्यामुपस्थानमिति अवस्थितो विकल्पः
। गार्हपत्यानुगमेपि तस्य ज्ञातस्यारणेः सकाशादन्वग्निरित्याहरणं
भवति। आहवनीयस्य प्रक्रमात्तदनुगमे न्वग्निरित्याहृत्य समितमि
ति द्वाभ्यामुपस्थानं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरनुगमे वा नादिष्टमिति वा
सुदेवः। युक्तं चैतत्स्मात्तथा चापस्तंबः। यद्यन्वाहितानेराहवनीयोनुग
च्छेदन्वग्निरुषसामित्यन्यं प्रणीयेत्यादि गृहीतानुगमते चेति चका
रणे पूर्वसमुच्चितमुपस्थानमेवात्त्रष्यते। नत्वेव हि तोग्नयोग्निमतेपु
रोडाशाद्दतिश्रीयाज्ञिकाः। युक्तरूपमिव चैतदाभाति तत्र ग्न्यन्वाधा
नेन तेगार्हपत्यो पशमे मथनमेव भवति। न पूर्वोक्त आहवनीयात्
प्रागुद्धरणापेक्षाः प्रासंगिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्या
यात्। तथा गार्हपत्यस्य मंथनेनिर्यमाणे यदि होमस्य कालातिक्रमो
भवति। तदा तन्निमित्तमहृतान्युदितउन्नीयात इति तोरणी। तेत्यादि
प्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात्। ननु गार्हपत्यस्य प्रकारान्तरेणासंपादन
मिति केचित्। अपरे तु मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमहं रात्स्यराप स्येतमा

हृत्याभिजुहुयादित्यादिना गार्हपत्यं संपाद्याहवनीयदक्षिणाग्न्य
नुगमे चत्वावपि जनन एवं विहृत्याग्निहोत्रं हुत्वा होमान्ते मंथनं कृत्वा
गृहीतानुगमनप्रायश्चित्तं तत्त्वा प्राचीनं कुर्वीत। युक्तं चैतत्। होम
कालातिक्रमभयाद्देवतेषां पक्षाणामुक्तत्वात्। कृ. तत्ताग्न्यन्वाधान
स्याहवनीयस्योपशांतस्यास्तमयादूद्वयाद्वा प्रागनुद्धरणेप्यनुद्धृता
भ्यस्तमय इति अभ्युदये रजनधारणपुरस्तादित्येतत्प्रायश्चित्तं न भव
ति। अग्निहोत्र आसनेषु वत्याश्चाहवनीयोनुगच्छेदित्येतदपि
इष्ट्यर्थमुद्धृतेष्वस्मिन्काले उपशांतेषु न भवति। अग्निहोत्र इत्युक्तत्वा
त्। अग्निहोत्रांगभूताख्यं न येपथिकृतेग्नये ग्निमते आग्नये च सूर्यदेव
ते सूर्याय च ज्योतिष्मते इत्यादिकाहिष्टिर्युक्तियमाणास्वन्यन्वाधानो
त्तरं काले अग्नीनामनुगमने च गृहीतानुगमनप्रायश्चित्तं न भवति। किं
त्वनादिष्टमात्रत्वोपशांतस्य स्वयोने राहरणं भवति। तदुक्तं कारिका
यां। अग्निहोत्रांगभूतेष्टिमध्ये त्वनुगमो यदि गृहीतानुगमो न स्यादाहा
धानेष्टिवदत्र तु सा धारण्यं न चेहाग्निर्यन स्यात्योर्सा मासवत्। न ह्यु
द्धरणमिष्ट्यर्थं किंतु होमार्थमेव तत्। तस्माद्यथा तिथेर्होमकालीन

20

नस्य भुजिक्रिया ॥ नाग्निहोत्रांगमेवं न गृहीतानुगमस्यिह। किंत्वना
दिष्टमात्रेण पुनरुद्धरणं भवेदिति। अत्राग्निमन्तीयपक्षाश्रयणो वक्ष्य
माणे पंचशरावबत्कर्म कर्तव्यं   अनादेशे पुरोडाशाः सर्वत्राग्न
ये च सूर्याय च नेतव्या यवस्योतिष्मते आग्नेये अन्नपतय इत्या होहविर्द्रव्य
स्यानादेशे सर्वपुरोडाशो हविर्भवति। यत्र श्रुतिवाक्ये द्रव्यस्यानभिधा
नं तद्विषयमिदं सूत्रं। अग्न्याधानये ग्निमते पुरोडाश इत्येवा त्वं स्यात्
। अनस्तमिते सूर्ये आहवनीयस्योद्धरणमुक्तं गार्हपत्यादाहवनीय
स्योद्धरणे मनस्तमितानुदितयोरिति सयः पुराहि स्यस्त्रीं स्यात् तमया
दाहवनीयमुद्धरतीति। तदपराधे प्रायश्चित्तमाह   अनुद्धृताभ्यस्तम
ये नु श बद्धे हिरण्ये पश्चात् ध्रियमाण इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः। अ
नुद्धृते आहवनीये सूर्यास्तमयो नुधृताभ्यस्तमयः तस्मिन्ननुधृता
स्तमये अनुद्धृते आहवमीये सूर्यास्तमये सति नु श्रा बद्धे दर्भेणावबद्धे
हिरण्ये सुवर्णे पश्चात् ध्रियमाणे गार्हपत्यस्यापरस्मिन्देशे अन्ये
न केनचित् ध्रियमाणे इध्मेनापरिमितकाष्ठेनार्षेयो ब्राह्मण उद्धरे
त् उद्धरणं कुर्यात्। आर्षेय ऋषिसदृशो बहुविद्बहुश्रुतः। बहुविदाश्रा

सरणेनोद्धरणमिति शांखायनः । अत्र हिरण्यधारणात्पूर्वं हरितं हि
रण्यं दर्भे प्रबध्याय श्चाहृत्वाहनीमंत्रे कंचनपुरुषं प्रति यजमा
नो ददाति । स प्रेषितो हिरण्यं दर्भेण बध्वा गार्हपत्यस्योपश्चाद्धारयति ।
अथार्षेयं बहुविदं ब्राह्मणं ब्राह्मणं प्रति यजमानः प्रेषं ददाति । इध्ममा
दायाग्नौ च ८·ह र्लेवा इति सोष्टाविंशतिकाष्ठकमिध्मं त्रिवृन्नबद्धं गा
र्हपत्येभ्याधाय अग्निं प्रदीप्तं तत्तो याम्यमांवं हृत्वाहवनीयखरे स्था
पयति । कुत एतत् । तद्दाहृदयस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्यो भ्यस्तमि
यादित्याश्रुपनात्स्यश्च तो प्रेषयो विहितत्वात् । तेन सत्रानुक्तयोरप्य
तयोरनुष्ठानं । प्रेषा याजमानाः नित्योद्धरणगुणविधेरिति वासुदेवः
वैस्मव्याहृतिः इध्मोनेहत्याहवनीयस्य स्थापनानंतरं वैस्मवीवि
स्मुदेवताकाविस्मवेत्याहेत्यनेन मंत्रेणाहुतिरत्र भवति चतुर्गृहीतेन
। कुतः । वैस्मदेव्याहुतिप स्रेशानपथेवतुर्गृहीतस्य हृदत्वेन तत्तुल्य
विकल्पनतयेत्वापित्तथावधारणात् । स चतुर्गृहीतेनेति श्रोषणप्राय
श्चित्तकारिकारी । अत्र पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्काराः कर्तव्याः ॥ ॥अ
ग्नये वसुपवते । ततो दक्षिणाग्निमुद्धृत्य तदानीमेवाग्नयोत् सर्पव

अ२५
देवभाष्य
२१

21

तेऽसुरोद्घातो भवति। एकदेवतत्वादाग्नेयधर्मकः। अतोऽस्मात्पालच
तुर्दश्यादिकरणादिकमत्र भवति इष्ट्यां नेतद्धिहार एवाग्निहोत्रं होतव्यं। वि
हारस्याग्निहोत्रापूर्वत्वात्। इष्टिषु प्रसंगत्वात्तदंगत्वात्तु न द्विहार एव भ
वति। आश्वलायनब्राह्मणेऽप्याह यस्याग्निमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदिया
दस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्होमादुपशाम्येत्कोऽत्र प्रायश्चित्तिरिति
हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेत् ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं ज्योतिः शुक्रमसौ
तद्देवज्योतिः शुक्रं पश्यन्नुद्धरति रजतमंतर्द्धाय प्रातरुद्धरेदेतद्वा त्रिरू
पं पुरस्तादभ्युदिताया नामाहवनीयमुद्धरेत्। तेनोद्धृतस्योपशमेऽपि पुनर
द्धरणे हिरण्यरजतयोर्धारणं भवत्येव। अथाहवनीये नुद्धृते सूर्योद
ये जाते प्रायश्चित्तमाह अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात्। अनुद्धृतग्रह
णमिहानुवर्त्तते। अनुद्धृते आहवनीये सूर्यस्याभ्युदये सूर्योदये जाते
सति आहवनीयस्य पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि क्षिप्रं रजतधारणं करोति
। अत्रापि यजमानः पूर्वमन्यं प्रेषयति। रजतः हिरण्यदर्भे प्रबध्य पु
रस्तादुद्धरेत्वा इति संप्रेषितो रजतं दर्भेण बध्वा आहवनीयखरात्पूर्व
स्यां दिशि धारयति। अथ यजमान एवान्यं बहुविदं ब्राह्मणं प्रेषयति २१

रध्ममावीप्यान्वंपश्चः हव्वावाहरन्ति। ततःसपूर्वैवदिध्मामादीप्यान्वं
चंरजतानुगामिनं हस्त्वास्त्वापयन्ति पूर्वस्यां दिशि घृतं रजतमनुलक्ष्मीत्रा
त्यां चतीस्यन्वङ्गतं अग्नेन्वंचं इध्मं वैश्वदेव्याहुतिः अग्निस्थापनानन्
तरं पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य वैश्वदेवीविश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यनेनमंत्रे
ण चतुर्गृहीताहुतिर्भवति सूर्याय चड्योतिष्मते। ततोदक्षिणाग्निमुद्ध
त्यं तदानीमेव सूर्याय ज्योतिष्मते एकाकपालः पुरोडाशो भवति। अयमप्येक
कपालएवाग्नेयविकारत्वात् मध्यते नद्विहारएवाग्निहोत्रहोमः सना
नमुद्धरणं इध्मोनोद्धरेदाधेयो ऽन्यस्माणइत्येवमादिना पूर्वोक्तेन प्रकारेण
समानं सत्त्वशमुद्धरणमत्र भवति। अनुद्धृताभ्यस्तमयवदित्यर्थः तथैव
प्राक्यूर्पं चितं वैश्वदेवी वोभयत्रापुरोडाशावाशाह्योविकल्प्यार्थः अवोभ
यत्रानुद्धृताभ्यस्तराये अनुद्धृताभ्युदये वर्वैश्वदेवी विश्वेभ्योदेवेभ्यस्व
हेति एषैवाहुतिर्भवति। कीदृशी अपुरोडाशा। अग्नये सूर्ये वतेयः पुरो
डाशः यश्च सूर्याय ज्योतिष्मते इति तदुभयरहिता केवला वैश्वदेव्याहुति
रेव भवति। चतुर्गृहीतेन स्रुवेण खावापामुभयत्र तस्याः एवकेवल्यायाहुत्य
नन्तरं उनयामुगमनेपुनराधेयं वा। उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरनुग

मनेज्ञातेसत्यन्यस्तमयेभ्युदयेवपुनराधेयप्रायश्चित्तंभवति।तच्चाग्रा
गुक्तं पुनराधेयमोधानाप्रतिज्ञानस्येत्यत्राभ्युदये अस्तमयेह्यनुप
वर्तितो तेनायमर्थः। उद्धरणानंतरं यदि गार्हपत्यानीयो ह्यावणुरंशातो
ऽज्ञातो वा तदा मथित्वाध्वर्युरेवंबहुत्वाऽनस्तमिते एव पुनरुद्धृत्य होमः का
र्यः। मथ्यमानस्य जननासंभवे च यमत्रूरात्यरापश्येदित्यादिनोपायेन गा
र्हपत्यच्छानलौकिकांग्न्यादिच्छापयित्वानस्तमिते न तस्मादुद्धरेणमाहव
नीयस्य कर्तव्यं। तदपि वेन्नत्तजं तदा उभयोरनुगतयोरस्तमये अभ्युदये च
पुनराधेयं वा भवति न्यायप्राप्तमग्न्याधेयं वा। को न्याय इति चेत्। उभा
वनीं ग्नावनुगतावुद्धृत्यामृत्यावुगतदुत्यति श्वा ग्न्याधेये न भवति। यद्येवं पु
नराधेयं कुर्वी भवति। वाक्यात्। तस्य। भा वग्नी अनुगतावभिनिम्लो
चेदभ्युदियाद्वा स एव तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति। एवं चेत्पुनराधे
यमेव भवति नाग्न्याधेयं। न हि न्यायो वाक्येन विकल्पयितुं शक्यते
। केचित्विकल्पमेवाहुः तथा वा यरत्न बः।। ।। यद्यरण्योः समारूढो
नश्येद्यस्य वो भावनुगतावभितनिम्लोवेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिः पुनराधेयमित्याश्मरथ्यो ऽस्याग्न्याधेयमित्यालेख

नइति। एतच्चाख्याभिनिप्रोषिते आगमनपर्यंतमुक्तं। सव्यां तदुक्तं स्म
गन्याधेयादिकं प्रासमुभयानुगमादिनाख्याभ्यागमनपर्यंतमुक्तं। स्वय
मसंशयांमपित्यापाववसर्वं प्रायश्चित्तं विधाय च भित्रायेत्यादि भिर्कु
त्वाद्वादशानुगमाहुती:। अग्निहोत्रं यथाकालं नित्ये हि प्रसमाचरेत्
आख्याभ्यागमनाज्जिष्ठे दागत्याथादधीतस इति। एतच्च एतयो रनुगमन
ज्ञानानंतरमस्तमयोदयेसति भवति। नास्तसयोदयानंतरमागत्यो रनुग
मनपरिज्ञाने तथा च मंडनः उभयोर्नाशविज्ञानादूर्ध्वमर्कोस्तमे
ति चेत्। कर्कोग्निना शमावस्थे पश्चाद्विज्ञातेपि नेष्ठ्यतीति।। अग्निहोत्रा
र्थमुद्धृतेष्वेवैतस्यायश्चित्तं। नेश्यर्थमुधृष्युः। तत्रैव दृश्याख्यांतरे श्रवणात्
तथा च मंडनः अन्वाहितोभयपक्षसोप्यग्निनाशो न विद्यते। अन्वा
हितविधि:कार्योहव्यवाद् द्वयोः पृथगिति भेदेनाप्युपयातात्। भेदे
नापि अन्यतमोपशांतावेयादपुनराधेयं प्रायश्चित्तं भवति। कस्मादु
पपातात्। एकस्याप्यग्नेरुपशमे उपपातो भवेंस्येवायमुभयपक्षे न
विशेष्येते। तद्वा वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्वै कस्याप्युपशमे पुनराधे
यं भवत्येव प्राप्ते आह नसहप्रतप्ते:। अन्यतरानुगमनेपि पुनराधे

अ२५
देवभाष्य
२३

23

यं भवतीति वचनात् । तत्रतः कुतः सहप्रवृत्तेः । सहैव प्रकल्पितागार्ह
पत्याहवनीययोरुत्पत्तिः । नन्वाधाने नैवं कुतः साद्यितुं शक्यते । त
स्माद्द्विशिष्टउभयाग्न्यनुगमएवात्र निमित्तं । तदन्यतरानुगमः । ते
नाप्येकस्याहवनीयस्यानुगमनेऽस्तातेऽुदयेऽप्यस्तमयेवे धन्ये नोद्धरणं
द्विवतितस्माद्द्विशिष्टउभयाग्न्यनुगमएवात्रउदयास्तमयात्प्राउय
शमेह आपूर्वमेवा । कुर्वीसादनोत्तरकाले प्रा । होमादग्निहोत्रआ
सन्नेष्वेवेदित्यादि । पूर्वाहुतेरनंतरं पूर्वाहुतौ हुतायां वेदिपक्षत्रयं प्राउ
त्तराहुतेरुद्धमप्येवमेवान्यस्यानुगतावानाः । दक्षिणाग्नेरनुगमेप्येवंपु
नराधेयेधावर्जं समानन्यायात् । पुनराधेयं समास्यानंतरं चास्मिन्नेव धि
होत्रहोमः । अग्नेस्तवर्णाग्निधारणादिनियमाश्रयत्रनवं स्येवेति । पु
नराधेयनिमित्तानि पद्धतावेवदर्शितान्यस्माभिरितिचेह पुनः प्रद
र्श्यन्ते आश्वलायनब्राह्मणे यद्विसर्वएवाग्नयउपशाम्यरनः कान
त्रप्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपावकवतेष्टाकुपालंनि
र्वपेत्तस्ययाज्ञापुरोडाशानुवाक्ये आयोहितपसाजनेष्वानोपाहितप
साजनेष्विस्वाहुतिवाहवनीयेजुहुयात् । दग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपाव २३

कवतेस्वाहेति। सूत्रे च। सर्वोश्चेदमनुगतानाहित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमि
याद्वागन्याधेयं पुनराधेयं वा समारूढेष्वा करणीनाशेऽइति। अथ गार्हप
त्यस्योपशान्तस्य समारूढे। वा होमकाले मथ्यमानस्य प्राग्गुहरणकाला
द्जननवसंभावनायां यत्कर्तव्यं तदाह मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमहूरास्य
रापश्यन्तमाहुत्याभिजुहुयात्। गार्हपत्येनुगते भस्म नारणी मंदूँठः स्व
रूपमंथनं कर्तव्यमित्युक्तं। तत्र मंथने क्रियमाणे चेद्यदि समारूढे नु
गतो वा गार्हपत्योऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत। संभावनामयांनिं इः पत्यस्य
तेनोद्धरणकालस्याऽगते जन्मन भविष्यतीति संभावना यदा जायते
। तदा तत्र स्थितो यमग्निस्तोकिकमहूराक्षनिहितं परापश्यन्तत्र च। सुषा
निरीश्यैन्तमग्निमाहृत्स्व गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत एवाहवनीय
दक्षिणाग्नीविहृत्याभिजुहुयात्संजुहुयादिति सिद्धे सत्याद्दरार्थं। गार्ह
पत्याहवनीयावेवैतावितिातत्रापि होमं तेत्तकालमेवमंथनं। यत्तो लौ
किकस्यतस्येव प्रयोगस्य साधनं तावन्मात्रे श्रवणान्। अत्रापि लौकिं
काग्निरछापनेत्ततेगार्हपायोपशमे आहवनीयजागरणेवेत्यादि

अ २५
देवभाष्य
२५

२४

आहवनीयदक्षिणाग्न्ये नाशांतो पुनर्विहरणं सर्वनाशांतो पुनं
लौकिकाग्नेः स्थापनादि। होमारंभानंतरमग्निहोत्र असन्नेवेत्यादि।
स्वहोमं त्यक्त्वा समारूढस्य होमकाले मंथने क्रियमाणेप्यजननाशंकाया
मेवमेव मथ्यमानश्चेत्यादि विधिर्भवति तथा च मंडनः अरण्यारोपितो
प्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत्। तत्रापि गतिरैदेवक ल्येयुक्तामनीषिभिरिति।
तथा। अरण्यारोपितस्याग्नेः पक्षांतरमपीच्छति। बौधायनो न शक्यं चेन्म
थनवापि धारणं। लौकिकं वह्निमादाय विहृत्याग्न्योरक्षमध्यतः। आरोपिता
रण्यां क्षिप्त्वा जुहुयादग्निहोत्रकं। मंथनं धारणं चाग्नेर्यावत्कालं न संभवेत्।
तावत्कालं जुहोत्येवं सर्वानोपवसथ्यत इति आसनहस्तोवावाविकल्पे।
अथवाऽऽसनहस्तो अग्निहोत्रं जुहुयात्। यदा गार्हपत्यो मथ्यमानो न
जायते। अत्र गार्हपत्यादाहवनीयदक्षिणाग्निरुद्धतो मे स्वासनानुप
वेश्य तद्धस्ते दक्षिणेनोपरि स्तरणादि पर्युक्षणोपस्थानांते सर्वकर्मका
र्यादियांस्तु विशेषः। होमात्पूर्वप समिदाधानं तन्न भवति हस्तार्थत्वा
त्। इन्धनं हि तस्य प्रयोजनं। न च तदग्नौ संभवतीति तथ्यार्थलोपा
न्निवृत्तिः। समिदसीत्येतत्तु समिदाधानं भवत्येवाहस्तार्थत्वात्। तत्र च २५

समिद्दसिसमिद्धोमे ब्राह्मणोहस्तदीदिहिमसेद्धाने ब्राह्मणहस्तदीद्या
समितिविशेषः। एकस्मिन्नेवविप्रहस्ते एकस्थाने सर्वहोमाहोतव्याः। द
व्यसंस्कारसंस्थे किं कृताग्निनाकार्यमित्याह्निकाः। ब्राह्मणः श्वपचस्य ज्ञुखाः
अग्निसाध्यानां प्रतयनादिकं स्थणोदीनामर्थाहृतोपि ब्राह्मणहस्तादिवि
धिवत्सादि निधृत्तस्वामिनः। अस्मिन्पक्षे यजमानस्यव्रतमाह। वासान
पनोदकानिमित्तवशाद्ब्राह्मणहस्ते ग्निहोत्रे हुते ब्राह्मणजातीयस्यवा
सानपनोदः सायं वा सार्थमागतस्य निराकरणं यावज्जीवं संवत्सरं वान
कार्यमित्युक्त्वा वायेण तु यावज्जीवं व्रतान्यविशेषासंवत्सरं वाकालस्या
नवच्छिन्नत्वादित्यत्रामीषां वासानपनोदादिव्रतानां यावज्जीवकाल
तां निराकृत्य संवत्सरकालता सिद्धान्तिता। अजकर्णेवादक्षिणे। अ
थवा गार्हपत्यस्य मध्यमाजाजनने प्रत्यग्निमजानुच्छापयित्वा तद्द
क्षिणकर्णेषु होमः कार्यः। अत्रापि समिद्वसिसमिद्धोमे अजकर्णदीदि
हि समेद्धाने अजकर्णदीद्या समिन्दूहः। शेषं ब्राह्मणहस्तवत्। अस्मिन्प
क्षे यजमानस्य व्रतमाह अभोजनं तस्य। अजकर्णे ष्वग्निहोत्रे हुते अ
जमांसस्य भोजनं न कर्त्तव्यं। अयं राणमांसस्य मांसभोजनस्य निषेधो

नक्तं गस्ये द्वारे भैक्षस्य। अजः पत्यङ्मुखो वत्स्याप्य इत्युक्तिधूर्त्तस्वामि
नः तस्याजमांसो निकतान्स्य व्यक्ति विशेषस्येति वासुदेवः तस्याजस्ये
ति संप्रदायः ।कुशस्तंबेना अथवा गार्हपत्यस्य मथ्यमाना नननेत्रिषु
ग्निस्थानेषु कुशस्तंबान स्थापयित्वा तेषु होमः कार्यः। अत्र कुशस्तंबे दी
दिहि कुशस्तंब दीद्यासमित्यूहः। शेषं प्राग्वत् गाहस्त्ववत्।तस्मिन्पक्षे व्रत
माह· अनासनं तस्मिन्।कुशस्तंबे ग्निहोत्रे हुते ततः प्रभृति श्वैवंधारा
गधासं तस्मिन्निति कुशस्तंबे आसनं उपवेशनं न कर्तव्यं।कृत्वर्थस्य तु
न निषेधः।एतेन श्राद्धादावुपवेशनमर्थान्निषिद्धं भवतीति याज्ञिकाः।
अप्सु वा। अथवा मथ्यमाना जनने अप्सु उदके षु होतव्यं।कुशस्तंबस्तु दकं
च पूर्वेणा वे पत्यस्थाने निधाय तत आहवनीयदक्षिणाग्न्योः स्थाने विहृत्य
होमः कार्यः उदकस्य पात्राधारस्तस्याग्निस्थानेषु स्थापनं। अत्रापो दीदिहि
आपो दीद्यासमित्यूहः। अत्र पूर्ववत् पूर्वाभावे तु त्तरोत्तरं ग्रस्मात्प्रमिति वासु
देवः। अस्मिन्पक्षे व्रतमाह नाश्नीयाद् बीभत्सेतेति स्मृतेः। अप्स्वग्निहो
त्रे हुते ततः प्रभृति यजमानो नाश्नीयात् बीभत्सेत बीभत्सानिन्दा। आपानि
दानं कुर्यादित्यर्थः।कुतः इति स्मृतेः। नापः परिचक्षाणेति श्रवणात्।अ

यन्याप्यत्वाच्छ्रुतिरुदाहृता श्रुतिरग्नहृणस्य परिगृहीतामपानि दानं कार्यमिति
वासुदेवः। सर्वपक्षेषु होमान्ते गार्हपत्यमेमथनं कार्यं। तथा चाह आपस्तंबः। य
दि कालसन्निकर्षे ग्निर्मथ्यमानो न जायेत यं तत्रान्यं पश्येत्तमाहृत्य जुहु
याद्यत्वरमाणः पुनर्मथेद्यद्ययं न विंदेदजायेद्दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु
ततो नाश्रीयाद्यद्यजां न विंदेद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यं ब्राह्मणं तु व
सत्येनावरुंधीत यदि ब्राह्मणं न विंदेद्दर्भस्तंबे होतव्यं दर्भांस्तु नाध्यासीत यदि
दर्भान्न विंदेदप्सु होतव्यं आपस्तन परिचक्षीत माता नो जनीयोऽइमा आपो
जनीया अग्निरुपादानमप्रक्षालयंति सांचनसरिकाण्येतानि व्रतानि स्या
श्मरथ्यो यावज्जीवमिस्यालेखन इति अनुद्धृताभिः पादप्रक्षालनं न कार्यं
। उद्धृताभिर्न निषेध इति तन्द्राष्ये। अपराग्न्योर्होमपक्षे तत्रापि रुह्यापये
दजा। होमश्चकर्णे कर्तव्यो व्रतमस्य तु वक्ष्यते अजस्य मांसं नाश्नीयादिति ध
वर्जमात्ता हुतो पाणि होमेनावरुध्या ब्राह्मणं वासकं क्षिणा। दर्भास्तु नेत्रुना
सीत दर्भहोमेन दाहने। अपो न निंद्या ताभिश्चापादौ न क्षालयीत चेति ते
ति रिका रिकार्या। आश्वलायनसूत्रे। अग्निहोत्रहोमकाले ग्नावजाय
मानेप्यन्यमानी यजुहुयुः पूर्वोक्ता मउत्तरं ब्राह्मणहस्ते दर्भस्तंबा प्सु का

ष्युपृषथिष्यं हुत्वा स्वयमिमं यज्ञं पालोपवेदे ह्वासेन वरो धः कर्मान्ते मांस
वर्जनं स्थंबे व न्ना धि शयीनाप्सु दक्षिणे वकारनन्तं स्रावन्सारिकं प्रन्तं या वज्री
वदेति॥ ॥अहूतायास्मुदितहोमी या स्मुदितमितोरासीत्। अहूते ग्निहो
त्रे मुदिते सूर्योदये जाते उक्तो यहोमार्थं चतुर्गृहीतस्योन्नयनं कृत्वा
हवनीयसमीपे आनमितोरा तमनाद्दासीत उपविष्टेनानमुक्ता नोत्ता
न उच्छ्वासधारणं कृत्वा आसीतप्राणच्छुरीरस्यान्ते तग्नानि मरिणावस्था भव
तितन्तरं ऊर्ध्वं श्वासधारणं कर्तुं न शक्यते तदायं: ततो यत्कर्तव्यं तदाह हुत्वा
भूरित्यनुमन्त्रणं। हुत्वा पूर्वाहुतिभूरितिमन्त्रेण तस्या अनुमन्त्रणं कार्यं॥
वरदानं च। अनुमन्त्रणानन्तरं क्षीरहोत्रे वरदानं च कार्यं स्वयंहोमे त्वन्य
स्मै सन्निहिताय विरक्ताहेनयस्मै दीयते न दशाहं यद्दानं शक्यते तदुक्तं
।गाह मत्स्यदक्षिणाग्निहोमात्स्यागुदये एनं देवने मित्रिकमितिया श्रिकाः
कारिकाकारस्त आहाद्दक्षिणाग्निविहारात्प्रागुदयेतमये पिवा। न पर्या
य पर्याहुते; प्राग्वा नक्षत्रदिःप्राग्यद्देवीदयः तत्वा नादिष्टमे ता निकर्तव्यानि
यथायथमिति। शाङ्खायनभाष्यकारेऽपि अहूतनाभ्युदिते इदमेव प्रा
यश्चित्तं वचनादित्याहस्म सर्वनाशोह विषां दोषे वा तदुक्तं। हविर्दानस्य २६

वनस्य नाशेऽन्यदित्युक्तं प्रधानयागेषु शिष्टस्य नाशे दोषे चेष्टं वेदाजो
न शेषमिति विशेष्य नित्याद्दं च सर्वेषां हविषां नाशे क्षन्तव्यते। सर्वनाशे सर्वे
षां हविषां नाशे अपहारादिना अदर्शने ज्ञाते दोषे वा श्लेष्मा घमेध्योप
घाते वा नतु नं तस्यापश्वि तमुक्तं प्रधानरक्ष्यव्यापत्तो सांगाहुति स्तदादेशादि
त्यपन्नाते नाध्वर्यवं ज्ञात्वा तद्धि हारराचसांनिपातिकेरंगेरज्ञा निर्विनष्टानि ही
वीष्युत्पाद्य यागाः कर्तव्याः। तथाचापघप्तद्देवं न हुतिर्व्यापद्येतान्यद्
विस्तद्देवतेनिर्दिष्टे तत्त्वरक्षः गाद्दानप्तनतयो मंत्रा। आवर्तते यदि प्रत्तं देवत
माज्येन शेषं समापयेदिति। अथपक्षांतरं मह्हि आज्येन वा प्रजितं संस्लो
यदेवतेज्यावा शास्त्री विकल्पार्थः। अथवा सर्वनाशे दोषे वा प्रतिसंख्याय द्रव्य
तीनां देवतानां हवींषि विनष्टानि तिपरिगण्य याज्येन शेषे देवतेज्या विनष्ट
हविः संबद्धानां देवतानामाज्येन हविषा यागः कर्तव्यः आज्यसंस्कारा पूर्व
मस्य निमित्तस्याप्तौ तेः आज्यसंस्कारं वेदिसंस्कारं वेदिस्तस्कारमग्नि
संस्कारं च कृत्वा यागः कर्तव्य पुनः क्रियामाचेवेद्यादिसंस्कृतमेव तं सांगप्र
धानार्थत्वादितित्याज्ञिकाः पुनस्तत्क्रियते सर्वमेपवर्गात् माद्दि। तद्द्रतिका
रिकाकारः पूर्वसत्तेपूर्वमुक्तं अपि प्रायश्चित्तं दंगदुक्तं स्त्रहत्ये न पुनः कर्षीति

अ२५
देवभाष्य
२७

27

अनेन तस्य बाधो मा भूदित्येवमर्थं देवतेज्येति वचनाच्चांगानुष्ठा
नाभावः । पुनः क्रियावदकार्यस्य प्रयागप्रतिपत्तिपरिसमाप्त्यन्तरं चक्रा
रात्तत्कालमेव पुनः क्रियमाणेषां विनष्टानां हविषां तस्मिन्नेव विहारे पु
नः करणमाहितत्वादारम्भकर्मापवर्गांतं भवति तथा च कारिकायां अ
यथा दुष्टहविषां तस्मिन्कर्मणि देवताः । आज्येनेष्टास्तु भो यांसु यागं
सर्वं समाप्यते पुनस्तान्क्रियते सर्वमपवर्गान्तमादितः इति । उयांसु यागस्या
साधारणहविषो भावात्तद्विनाशनिमित्त आज्ययागो न भवतीत्यभिप्रा
यः । एवं हि श्रूयते । तस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्ये
न ता देवताः संस्थाप्य पुनर्निर्वपेदिति । आश्वलायनब्राह्मणे । यस्य स
र्वाणि हवींषि दुष्येयुर्वापहरेयुर्वा कानन्त्रप्रायश्चित्तिरित्याज्येनानि
यथादेवतं प्रतिकल्प्यतपाज्यहविषेष्टया यजेताततोन्यानि हवींषि अनुल्बणां
तेन्वीत न्वीनयज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति । आश्वलायनसूत्रे । हविषां व्या
पन्नानां यो ढ्ढमसु देवताभ्याज्येष्टिसमाप्य पुनरिज्याव्यापन्नानि हवींषि को
शाकीदनखपनं गोशीरन्येषां । बीभत्सेऽभिन्नसिकावायोऽभ्यवहरेयुरिति ।
अवज्ञानाज्ञान्यदित्येन देवतत्वादवदाननाशः । इदं नु तत्तस्य हविषो ना २७

इति। मानवे। यदि हवींष्यपहरेयुर्दुष्येयुर्वा आज्येन संस्थाप्य पुनर्यजे
तेति। बहुषु हविःषु मोहे जाते विशेषो मानवे यदि हविर्मुख्येषुः पात्रां सम
धाविभज्यानुपूर्वेणेव — दिति। आपस्तंबसूत्रे यस्य सर्वाणि हवींषि न
श्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः प्रतिख्याय यजेत। अथान्यद्वि
हितमनुत्वरमाणोऽन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। अत्र दोषे दुष्टस्य
हविषो प्रक्षेपः पूर्वकार्यः। दुष्टस्य हविषो रक्षवहरणमिति वक्ष्यमाण
त्वात्। यस्य सर्वाणि हवींषीति वाक्यात् सर्वहविर्विनाश एवेदं नैमित्तिकं
प्राप्नोतीत्यत्र आह भेदे विप्रत्यक्षमुपपातान्त्यां। भेदे अस्य सर्वविनाशोऽपी
दं प्रायश्चित्तं भवति। कस्मात् विप्रलम्भेः। प्रत्यक्पृथगुत्पत्तेः। प्रत्यक्पृ
गुत्पन्नानि ह्येतानि हवींषि। न त्वाधानेनाग्न्युत्पत्तिवत्पृथगुत्पत्तिर्ह
विषां। येनैकस्योत्पादयितुमशक्तेः सर्वनाश एवेदं प्रायश्चित्तं भवसी
यते। किं प्र। उपपातान्त्या। एकैकहविर्विनाशेऽप्युपपातो भवति। यस्य ह
वींषि नश्येयुरिति। हविर्नाशमात्रस्योपपादनत्वात्। तत्र सर्वशब्देन विशेष्य
माणे वाक्यभेदप्रसंगः। हवींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुरिति। एकवाक्य
त्वसंभवे च वाक्यभेदोऽन्याय्यः। तस्मादेकैकहविर्विनाशेऽपीदं नैमित्तिकं

अ २५
दै॰ ख भाष्य
२८

28

।अंतरागमने नाद्रियेत। गार्हपत्याहवनीययोर्न्यवायादि स्मृतं। त
त्र गार्हपत्यादीनामंतरागमने तत्ते प्रायश्चित्तं नाद्रियेत। न कुर्यात्। निषे
धाचैतत्क्रमेच प्रायश्चित्तात्तस्यानुपदेशात् व्याहृतिहोमः प्राप्नोति सो
नेन वार्यते। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेष्वेतत्। दीर्घसत्रं ह वा एतदुपयंति योऽग्नि
होत्रं जुहूतः तस्य पत्रं यस्तस्यायमेव लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षलोको न्वाहार्य
पचनो सौ लोक आहवनीयः कामं वा एषु लोकेषु वयांसि युक्तवासुकं संच
संचरंति स यदि हास्याप्यंतरेणाग्नीन् गोमाचिन्न्वायाया न्तेवमेकाच नातिरश्चिन
रिश्चिरिति हैव विधानम् इति श्रवणात्। अंतरागमने प्रायश्चित्तानादरस्या
ग्निहोत्रविषयत्वाद्दर्शपौर्णमासाद्यर्थमुद्धृतेष्वंतरागमने नाद्रिष्ट होमो भ
वत्येव श्वेडकवराहेषु उदधारा प्राचीदद्विस्त्रुरिति। श्वा कुक्कुरः। एडको मेषः। वरा
होग्राम शूकरो विदूराहः। एतेष्वंतरागते ष्विदं विस्त्रुर्विचक्रम इति मंत्रेण प्रा
चीगार्हपत्याद्आरभ्य आहवनीयपर्यंतमुदधारमुदकस्य धारां निनयति
।इदं धमेव कुर्यादुदकलकलेनैवोदकमंडलुं वादाय गार्हपत्यादग्न्याहवनी
यांतं निनयन्निमादिदं विस्त्रुर्विचक्रम इत्येतयैवर्चेति। क्रमः नेः। भस्मनो वा
।अथवा श्वेडकवराहे ष्वंतरागने ष्वुभस्मनो वा धारां देयाः। एतदप्यग्निहोत्र २८

त्रविपर्ययमेव तेषां यद्यप्यग्निहोत्रेऽन्तरेणैकस्मिन्संचरेदिति श्रु-
तेः। तद्यथास्मिन्गार्हपत्यात्प्राग्घांतद्देके गार्हपत्याम्दस्मोपहरत्याहवनीया
न्निवपतोयं तीदं विस्मुर्वि चक्रमद्गुत्सेनतयर्चेति श्रुतेः । चक्रीवत्स्वग्न
येपथि तते। चक्रीवानुएस मः तस्मिन्गार्हपत्यादीनां तरगते ऽग्नयेप
थि तते ष्टाकपालः पुरोडाशो भवति। शांत्वा यनः। पथि तनेंतरेण विहारं च
क्रीवति व्रजेदिति चक्रीवानरथउच्चनतरतिनमूद्धाष्ये॥ ॥ आश्वलायन
ब्राह्मणे। तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयावंतरेणानोवा रथोवा श्वावाप्रति
पद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्यहि ता
भवतीति तच्चेन्मनसि कुर्वीति गार्हपत्याद विच्छिन्नामुदधारां हरेदाहव
नीयात् तंतुंतन्वन्नजसस्तूभ्नि सर्वविषयामेवतदसंयुक्तविधानादितिक
र्कादयः। अग्निहोत्रे नैमित्तिकमप्येविधानादेवदप्याग्निहोत्रविषय
मेवतिमाह्निकाः। आश्वलायनसूत्रे। यद्यमावास्यांपौर्णमासीं वातीयाद्य
दिवान्यस्याग्निरुपजेत यदि वास्यान्योग्निरुपजेत यदि वास्यान्योग्निर
ग्निरग्नीन्ववेयाद्यदिवान्ववेयाद्यदिवान्ववेयाद्यदिवास्याग्निहोत्रउपस
न्नेहविर्विवानिरुप्से चक्रीवद्भू युरूषोवा विहारमंतरियाद्यदिवाधेतुममी

अ२५
देवभाष्य
२९

29

यत्नेष्टिरग्निः पथिकृद्भ्यो हविर्वेघ्यश्चा देवानामित्यनड्वान् दक्षिणेति।आ
पस्तंबः।यस्यसांनाय्ये धिश्रितेहविषिवानिरुप्ते पुरुषः श्वानोऽनोरथो
वांतरागनीवीयात् दुर्वरोह एड कोन दृत्रापोन्त्वमिषि प्यगामेन्वाम्यावर्तये
दिति।मानवेया।यस्याग्निहोत्रे धिश्रितेहविषिवानिरुप्ते सोमेवाप्रतनेर
यो श्वापुरुषः श्वाह्लस्मः शानिरन्यहूस्तस्त्वमंतरविधायादिति॥ ॥प्रस्ता
तेष्यातिपसौवाप्रस्तानाः प्रसिद्धाः इष्टयः दर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्ये
ष्टयः तासामतिपत्तौकालातिक्रमेवकारादग्नयेपथिकृते पुरोडाशो भव
ति।अत्रमतभेदः।मुख्यकालातिक्रमे आध्वर्यवहौत्रमपर्वकं गौणकाले
नुष्ठानं।मुख्यगौणकालयोरुभयोरतिक्रमे चतन्ष्ठाने तत्तस्यान्याय्यत्वे
नपथिकृद्भवतीतिवासुदेवगदाधरकारिकाराः।अपरेतुमुख्यकालाति
क्रमेमात्रेनिमित्तेप्रायश्चित्तरूपेवैयमिष्टिरित्याहुः।तंत्रमुक्तंतरां।सर्वे
ष्वशास्त्रांतरसत्तेषुतथैवदर्शनात्।पत्या न्यायपक्षलक्ष निर्मलत्वादुपे
क्षणीयः।तेनदर्शपूर्णमासयोरेकैकस्यमुख्यकालातिक्रमेपि पथि
कृतंकृत्वा गौणकालेकरणं।चातुर्मास्येष्वेकैकपर्वणोमुख्यकालातिक्र
मेपथिकृतंकृत्वा गौणकाले करणं गौणकालस्याप्यतिक्रमेतुनित्यकर्म २९

४-२२

लोपनिमित्तं प्रायश्चित्तमेव भवति न तु तत् कर्म। कर्मान्तरेण तत्कालस्यापू
रत्वात्। प्रज्ञातत्वं प्रसिद्धं चेत्तद् नित्यास्वेवं व्यवस्थितमिति क्रमेऽपि प्रायश्चि
त्तस्य प्रसक्तावाह नियतास्वतिपत्तिः श्रुतेः। अतिपतनमतिपत्तिः काला
तिक्रम इति यावत्। नियतासु नित्यास्वेवेष्टिषु कालातिक्रमो नानित्या
सु तासामनियतकालत्वात्। कुतः श्रुतेः। यः पौर्णमासीममावास्यां वा
तीयात्तवेन्सोऽग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति श्रवणात्
। तेन निमित्तिकेष्टीनामनियतकालानामवश्यकर्तव्यानां क्षामवती
जातेष्ट्यादीनां निमित्तकालातिक्रमेऽपि न प्रायश्चित्तं किं तु यदा कदाचि
द्वा स्वर्यवं कृत्वा तासामनुष्ठानं। अथ वैषंयोजनानियतासु नियतास्वे
वेष्टिषु प्रसक्तात्ता होवर्तते। कस्मादतिपत्तिश्रुतेः। नित्यास्वेव दर्शपूर्णमा
सेष्टिषु तिपादनं श्रूयते। यः पौर्णमासीममावास्यां वातिपादयेत्सोऽग्न
ये पथिकृत इति। इष्टिशब्देन दर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यान्येवोच्यं
ते। न पशुसोमाः अयं हि प्रीत्या घोषपथसाध्यपागविषयः कुतः प्रसिद्धाद्
व्यपदेशात्तान्नदाहुरिष्टिः पशुबंधात्र महायज्ञात्र इति। सूत्रकारप्रसिद्धानां
स्व इष्टिसोमपशवो भिन्नतंत्रा इति। तस्मान्नस्त्यपि नित्यत्वे न पशुसोमयो

अ २५
दे॰व भाष्य
३०

३०

रतिपत्तौ पथिकृदिष्टिः किंचामनुना पशुसोमातिपत्तौ तस्यास्याम्नायते
नवै नवैश्वानरेष्टिर्विहिता न इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेह दृष्टपर्यये
ष्टसानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे इति रूढानामारब्धानां नित्या
नां पशुसोमानां इष्टाग्रभानक्करणासंभवे तेषां निष्कृत्यर्थं तस्यास्याम्ना
यार्थमदृष्टपर्ययेवर्षांते वैश्वानरीमिष्टिं नित्यमवश्यं निर्वपेदित्यस्यार्थः
। अत्र सोमाहीनामंतराये प्रतिनिमित्तं वैश्वानरान चैतत्तदादृससो
सत्तदपितां कुर्यादित्यभिप्राय इति गदाधरः। प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्ताविति हि
ग्रहणात्स्वश्वतिपत्तौ न भवतीति कर्कः। मानवे विशेषः। कालातिपत्तौ प
थिकृत्स्याशोदर्शपूर्णमस्तयोश्चातुर्मास्यपर्वसु नवाशने चाग्रयणस्येति
काठके विशेषः। अग्नये पथिकृते ष्टकपालं यस्य पौर्णमासं वामावा
स्या वातिपद्यते न्यूगोदयने पौर्णमास्यातिपन्ना पश्चाद्दर्शनेनामावास्या
भक्रांते चेदतिपत्तिं विद्यादाग्नेयमेवाग्नयें पथिकृते कुर्यात्तस्यापाउस्यानुवा
क्येवेश्वाहीति द्वे तुल्यासंनिपाते उभयातिपत्तौ चतुर्होत्राहुत्वान्वारंभ
णीयानिष्ट्वा पुनर्दर्शपूर्णमासावारभेतेति। आपस्तंबसूत्रेपि। अग्न
ये पथिकृते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेद्यो दर्शपौर्णमासयाजी पौर्णमा

सीवानायास्यांवातिपातयेत्समानतन्त्रेवामुख्यकाः कार्यार्थकेपांविवाए
तस्यपत्नाश्च घतेतस्यभृतस्तेयज्ञेनरेन्याभिष्ठिं निर्वपति यएवमेवाग्ने
योष्टाकपालः पौर्णमास्यायोमावास्यायांतमग्नयेपथिकृतेनेत्।कुर्यात्तेने
वपुनः पंथानमवैति नयज्ञविछिन्नत्ती निविज्ञायतेसयाज्येत्वपथि
कृताख्यात्तामितिा नयाचमानवेद्याकालातिपत्तोपथिकृतस्तनागतेचयदि
प्राग्निर्वपणात्पौर्णमास्यामममावास्यायांवाकालमहीतिः स्यात्तायदा
ग्नेयमष्टाकपालं पथिकृतनाख्यं जयेविनिर्निदानमन्त्रे।सर्वमहः प्रातरा
हुते: सेष्ठ्यानंसर्वीराप्नोः सायमाहुते: पूर्वपक्षोदर्शस्यत्रात्समपक्ष:पौ
र्णमास्यनयापशुरपूर्णसावत्सरेणसम्बव्यवायेनतुप्रापथिकृतमेवत्रिय
त उत्तरेज्याधिकारार्थमकालेत्तेनेमरतनमितिनत्रियत्तेतत्कर्मान्येना
स्यकालोवरुद्ध इति।शाखापमेचानाहोमेनानिज्यायावाग्नीनुत्सृजेत्स्वा
पथिकृतंतु शत्वातीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यादिति।अत्राह वासुदेवः
।दर्शपौर्णमासयोरत्ययो वैकालातिक्रमेण पथिकृतः।किंतु भयातिक्र
मे।शाखांतरीयेवधानयाशद्भुश्च द्वाहस्यार्थेयः पौर्णमस्य सीवामावा
स्यावातिपादयेदिति।चातुर्मास्याग्रयणेष्टिपशुकालातिक्रममात्रेपथि

त्तत्। कालयोगेन कर्मविधानात्। अत्राहां घभास्करकारः। यदि पौर्णमासे
ष्टिः स्वकालेन त्तता तदा पाग मावास्येष्ट्युद्धरणो यस्मिन्दिने संभवति तदा
ध्वर्यवं कृत्वा कार्या। कुतः सर्वासु तिथिषु पौर्णमासीति श्रुतेः। उद्धरणका
लप्रभृति तन्त्रेणोभयोः प्रयोगः प्रागागामिपौर्णमासकालात्। सर्वासु ति
थिषु मावास्येति श्रुतेरामाभिन्याः पौर्णमास्याः प्रादेशदर्शकालस्य विद्य
मानत्वात्। तत्र पौर्णमासदेवतापूर्वकं पृथक् यागाः। अंगानि तु यथासं
भवं तन्त्रेण। आज्यभागो हविर्धन्वतौ यो यस्य काले क्रियते स तद्धर्मक एव भ
वतीति न्यायात्। एवमयिन तत्तं च तदापथि चदेवतन्स्थाने। दर्शपौ
र्णमासयोः पुनः क्रियातदीहेयागार्हकालाभावात्। एवं हि श्रूयते प्र
गमावास्यायाः पौर्णमास्या अनन्तियन्तः कालः। श्रावण्यां पौर्णमासाहं दृष्टो
स्येति। तथा कृष्णपक्षे सर्वासु तिथिषु पौर्णमासी शुक्लपक्षे सर्वासु तिथि
षु मावास्येति तावत्कालं गौणकालस्य सत्त्वादनुष्ठानीत तत्रऋद्धं गौणकाल
स्याप्यनावादनतुष्ठान तत्तत्र कृष्टं तन्स्थाने पथि तदेव। याथि दास्य तद्धा
न्दक्षिणोस्यापस्तंबाश्वलायनौ। अथ यदि पौर्णमासेष्टिः स्वकाले च
ता। दर्शकाले तु दर्शेष्टिर्न कृता। तदा पाक् पौर्णमासकालस्य यदा संपद्य ३१

दासंपद्यते तदैवाध्वर्यवं कृत्वा पिंडपितृयज्ञवर्जितं कार्यं। पौर्णमा
सकालानंतरं तस्यैवैकस्यातिपातात्प्रायश्चित्तमेव भवति दर्शस्य चाति
क्रांतकालत्वादक्रियैवा यदि पुनर्दर्शेष्टिः स्वकाले कृता। पौर्णमासे
ष्टिस्त्वापि न कृता तदा पौर्णमासातिपत्तिनः प्रायश्चित्तदेव भवति न पौ
र्णमासानुष्ठानं। काले हि कर्म विधीयते। न तु कर्मणि काल इति न्याया
दकाले कृतं भवतीति न्यायाच्चाग्रेण कालातिक्रमेऽकरणमेवा चातुर्मा
स्यपर्वस्वप्ययमेव न्यायः स्वकाले वैश्वदेवपर्वणि अकृते सा वरुणप्रघा
सकालादाध्वर्यवपूर्वकं कार्यं प्रघासकाले तंत्रेण। एवं प्रघासादी
नामपि। सर्वेषामतिक्रमे शुनासीरीयकाले तंत्रेणानुष्ठानं। शुनासी
रीयकालेतीते प्रायश्चित्तदेव भवति। आग्रयणेनु शरद्वसंतयोराग्रय
णमिति सप्तमीनिर्देशादाग्रयणे तयोर्निमित्तत्वे तत्र शरद्वसंतयोरति
पातावाग्रयणकालाभावात्प्रायश्चित्तदेव भवति। प्रतिसंवत्सरं सोमः प
शुः प्रत्ययनं तथा वर्त्ति आग्रयणोऽपि श्चातुर्मास्यानि वैव हि। एषाम सं
भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजइतिया ज्ञवल्क्योक्तावैश्वानरेष्टिस्तस्य
कर्मणो द्रव्याद्यभावादनुष्ठानाशक्तौ तस्मिन्नेव काले तत्प्रत्याम्नाय

यत्वेन भवति। यद्यपि च तुष्ट्यादिसंभवेपि देवान्मानुषाह्वा कालाति
क्रमे तेनानयोर्विषयभेदान्न विरोधः। यद्यपि ततः प्रायश्चित्तत्वेनुवि
रोधाशंकैव नास्ति। पितृयज्ञस्य त्वमावास्यायामनुष्ठानेनत्यस्यान्वाय
त्वेन वैश्वानरेष्टिरेवेति। परेणाग्नेोहनेस्वार्थपरस्याग्नेोहनेत्वयो। पि
तृयज्ञाख्ययेचैव वैश्वदेवद्वयस्य च। अनिष्यानयपज्ञेनन्यान्नमाश
येत्तथा। भोजननेष्यतिनान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेदिति। कात्यायनोक्तेः
। अनाहिताग्नेश्चरुः। आहिताग्नेस्त्विष्टिरेवायमेवाहिताग्नेः पुरोडाशा
त्त एवानाहिताग्नेश्चरुश्चरुत्वात्। कारिकायामुख्यकाले यदा नस्यात्तौ
र्णमासः कथं वनात्तत्वानादिष्यमादर्शात्कर्तव्योपन्नकुत्रचित्। नचे
त्यागदर्शोन्नस्यार्हदर्शेनसहतत्कि यात्तत्वाज्यभागसंयाज्येहाग्निके तन्त्र
धानतः। तंत्रेणगोनिभेदेनपधानानिभवंति च। यदि दर्शोप्यतिक्रां
तस्तदा पाथिचत्ती भवेत्। एवं दर्शोतिपन्नः प्राक्पौर्णमासात्रवेक्तृन्नः पि
तृयज्ञं विनासौ विकर्तव्यो यन्न कुत्रचित्। पितृयज्ञः स्वकाले स्यात्
अभावाज्ञौ एकालनः। न चेत्संपद्यते तत्र प्रायश्चित्तं भवेन्नतः। नयो
र्णमासतंत्रेस्यार्हे दर्शेभिन्नप्रयोगतः। पौर्णमासेप्यतिक्रांतेऽनिपन्तिः २२

पायश्चित्तं चरेदिति। तथा च मदनः। मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्य
ते। गौणकालेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदृशो भवेत्। कर्मणां गौणकाल
स्य परिमाणमपि स्मरणाह। आसायमाहुतेः प्रातःकालोस्ति प्रातराहुतेः
। प्रातराहुतिकालस्त्वाबुकालः स्यात्सायमाहुतेः। पौर्णमासस्य कालोस्ति युर
दर्शस्य कालतः। पौर्णमासस्य कालात्स्याद्दर्शकालोपि विद्यते। वैश्वदेव
स्य कालोस्ति प्राक्प्रघासविधानतः। प्रघासानां च कालोस्त्यासाकमेधीय
कालतः। स्यात्साकमेधकालोप्याशुनासीरीयकालतः। शुनासीरीयका
लोप्यावैश्वदेविककालतः। श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः।
प्राग्यष्टुं युज्यते वश्यं न त्वत्राग्रयणात्पराः। दक्षिणायनकाले या पश्चि
स्यावोत्तरायणे। अन्योन्यकालतः पूर्वयष्टुं युक्ते उभे अपि। एवमागामि
नीयमुख्यकालादधस्ततः। स्वकालादुत्तरो गौणकालः स्यात्पूर्वकर्मणः।
यद्वागामिक्रियामुख्यकाले स्यात्पूर्वं नरालवत्। गौणकालत्वमिच्छन्ति केचि
त्तात्कर्मणां गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्मः चेदितमाचरेत्। प्रायश्चित्त
प्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्। प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्।

अ २५

दे॰ व भाष्य
३२

33

तानि त्येहिमग्निहोत्रं च भरद्वाजीयभाष्यतः। मुख्यकाले हि मुख्यं चेन्सा
धनं नैव लभ्यते। न त्वकालद्वयोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा। मुख्यका
लमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु न्तु साधनं। न मुख्येद्रव्यलोभेन गौणे कालं
प्रतीक्षणं। होमे तु विशेषमाह सएव। एकपक्षगतो यावान्होमसंघो
ऽपि पद्यते। पक्षहोमविधानं तेन त्वाते नुमहोतीयजेत्। स्वकालो [illegible] बहु
र्वतः कश्चिद्गौणकालो निरूपितः। अपकर्षाद्यान्योपि गौणकालो नि
रूप्यते। आमयाव्यासिमानापगतो वा स्वगतोपि वा। एतद्धर्मं त्रेधनाभा
वे गुरुगेहे वसन्नपि। अन्येष्वेवप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च। समासमग्नि
होत्राणां यथासंभवमाचरेत्। तत्प्रकारद्वयं। एकपक्षगतानामुपवस
थान्पा[illegible]नां सायमग्निहोत्राणां सायंतन्त्रेण होमः। प्रातः प्रातःका
लीनानां पृथक्। अथवा सायमेवोभयकालीनानां होमे संभवे। उपवा
सभूत्यं चेत्पूर्वेन्तदातद्धोमस्यापि पूर्वैः। सह समासः। समासानंतरमग्नी
नां समारोपो धारणं वा। आपद्विगमे च स्वकाले होमाः कार्या न वा ज्योत्स्नमो
हो। अग्नयेपथिकृत इत्यनुवर्तते। ज्योत्स्नसबधीमोहज्योत्स्नमोहः। अन्यथा ३२

क्रिया ॥ अन्यस्य स्थानेऽन्यस्यागमनं अन्यारब्धस्य वा । तारचेवर्षुसामा ।
तरणानं वा । तस्मिन्सति मोहेऽग्नये पथिकृते प्राकपालः पुरोडाशो भवति
। ततो यथावत्करणं । अत्र च कालातिवाचनेऽपूर्वे भवतः शास्त्रस्य वा मो
हे इत्यनुवर्त्ततो शास्त्रस्य मोहे भ्रान्तौ अन्यथाकरणे अन्यस्य स्थानेऽन्यशंस
नेऽन्यस्मृत्यादेर्विपर्यासे विस्मरणे वा चकारादग्नये पथिकृते पुरोडाशो भव
ति कालातिवाचनपूर्वकः । ततो यथावजुंछुसन । अत्रैव मोहकाल एव
माहवनीयेऽग्न्याधानादि भागपरिहारेण तासां नियाकेरंगेरूपेनाप
थिकृदादिष्विराड्यमायुक्ताकार्या । तयोः स्तवनीयपशावभावात् । स्तोत्र
शस्त्रे च प्रयाजादिवत् । अपूर्वो स्यादृके स्वतन्त्रे सन्निलिखितग्रहंयागागम्
तो । आरादुपकारके कर्मणी ननु पुरोनुवाक्यादिविहृद्वतास्मरणार्थे संस्का
रकर्मणी तेन तद्विनाशे ग्रहयागावृत्तिर्न भवति । केवलं नैमित्तिकं तत्वा
यथावत्करणं विस्मृतयोः प्रमाकृन्तेर सास्रेरनुष्ठानानि मित्तवशाद्ग्रहया
गावृत्तौ च नस्तोत्रशस्त्रावृत्तिः । आरादुपकारत्वादेव । पथिकृतो भाग
भक्षणेकरणयासनव्यूहनानि सवनीयं तत्रण भवति । जनमरणे च जन
मात्रमरणे पथिकृतम्दवनिनाग्नन्देवविशेषयति उपपातसमया । स्वजने

अ २५
दे॰भाष्य
३४

नित्यत्वाच्च। न जननमात्रमरणेपथ्यितात्। किंतु स्वजने स्वजनस्य स्वकीय
जनस्य पुत्रपौत्रादेर्मरणे। कस्मादुपपातसामर्थ्यात्। कदाचित्कोऽप्युपपा
तः जननमरणं नित्यं। कश्चित्कश्चित्प्रतिदिनं म्रियत एव तन्निमित्तं क्रि
यमाणे एषापि नित्या स्यात्। स्वजनमरणं तु दैवचरितं कादाचित्कमुपपा
तरूपम्। अतो जननमात्रमरणस्य सदातनत्वेनानुपपातत्वात् स्वजनम
रणस्य कदाचित्कत्वेनोपपातरूपत्वात् स्वजनमरणे एवापथ्यितम्भवति।
सकलानध्यायातभावात्। दर्शपूर्णमासयोरहनि मैथुनम् ॥ सर्वं जाय
दिसुक्तं। तदुपचारैः प्रायश्चित्तमाह ॥ अग्नये व्रतपतये व्रत्येऽहनि मे
थुनमांसभोजनं चेत्। व्रतमर्हतीति हत्वं पौर्णमास्यादिकमहः विघादिव्र
त्येऽहनि मैथुनं स्त्रीगमनं मांसभोजनं मांसाशनं च जमानकर्तृकं स्यात् तत
दाग्नये व्रतपतये शाकपालः पुरोडाशश्चयणो यो पौर्णमास्यां व्रताद्यभावात्तु
त्रमैथुनमांसभोजनेऽपि नेदं प्रायश्चित्तं भवति व्रत्येऽहनीत्युक्तत्वान्म
घः पक्षशांखायनः। अग्नयेव्रतपतयेव्रत्यवेलायां प्रोष्य चाहत्यं वाचरित्वेति
।स्मृतिप्रतिषिद्धाचरणे तु स्मार्त्तं तथाहि। शाकं मांसं मसूरं चणकं को
रदूषकान्। माषमधुपरान्नं वर्जयेदोपवसथे। न थां। तिलमुद्गाद् ३६

तेश्रोक्वेबोसस्वेगोधूमकोद्रवौ।चीनः।कंदेदेवधान्यं च सर्वशाकं तथैक्षवं
।सर्जी क्षारं यव क्षारं टंकणं क्षारमेवं च भ्रनष्टो बजयेन्नित्यं सातु द्राल्
वणं तथैतानि।तथा क्रोधाहंकारभयविषादकार्यंण्यपलोभादीन्युक्षमाणो
वर्जयेन्न तथा मध्याह्नस्नोपरिष्ठाद्विष्यान्नं भुक्त्वा धनुर्बहिर्धीसंन्नेत्वगृ
हे प्रविशेत्।अमावास्यातुलापि ह्यपराह्णं न्यानि च संत्यजेदिति।तदुपचारेःतु
स्मार्तेनेमित्तिकं।प्रातपत्येवेति याज्ञिकाः।यथ मोहात्क्रोधात्प्रमादात् लोभा
द्वाव्रतं भंगोभवेद्यदि।तदा त्रिरात्रं नाश्नीयात् कुर्याद्वा केशमुंडनं।प्रायश्चि
त्तमिदं तत्ताष्ठनरेवव्रती भवेत्।दाने तस्मात्तत्रिति थिप्रतनं ग विषयमेवन
विष्पत्तु एतेस समीव्रतमध्येपव्पति।तेन तत्तद्विषयमेव।अन्नास भवात्
न्त्यघत्रत्रिरात्रानशनानंतरं पुनर्व्रतकरणं संभवति।केवलस्यव्रत्याश्र
नरूपस्यांगस्य प्रयोगानुपपत्तावमनेत्वनादि ह्यमेव।अहनिमा र्द्ध संमे
थुने वर्जयेदित्यत्राहशाह्यस्यकर्मोपलक्षणार्थत्वात्कर्मणि प्रारब्धे निषेधा
तिक्रमे इदं प्रायश्चित्तंभवति।कर्ममध्येयानात् द्रव्यसंस्कारमग्निसंस्कारं वे
दिसंस्कारं च विधायाराद्रुपकारांगवर्जितेसंनिपत्योपकारकांगसंयुक्तं भा
गपरितरणं तमिदं भवति।इष्ट्यसंभवे अग्नये व्रतपतये स्वाहेत्याहुति

होमो वा। आश्वलायने श्रुतत्वात्। आहिताग्नेरसंस्कारेऽग्नये व्रतभृ
ते। आहिताग्नेरेव सर्वकर्मापि देशादाहिताग्निग्रहणेनेष्टार्थमुद्धृता
ग्निमुच्यते। व्रतस्य हननीत्यत्रानुवर्त्तते। अनार्हे हनि आहिताग्नेराहिताग्नि
र्यजमानस्यासंस्कारेऽदृष्टवियोगाविदुः स्वनिमित्ताश्रुपाते अग्नये
व्रतभृते अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति। आर्त्तिस्महणोन्नसंतोषणेष्वू
र्यते। अस्यापि तंत्रमध्यपातित्वात्संनिपत्योपकारकांगमुक्तं भागपरि
हरणं तत्कर्मकार्यं। आहिताग्निग्रहणमनाहिताग्निव्युदासार्थमिति
वासुदेवः। आश्वलायनब्राह्मे आहिताग्निरुपवसथेऽश्रु कुर्वीत सोऽग्नये
व्रतभृतयइत्यादि। अतोवासुदेवीयं दुरुक्तं श्रुतिविरोधात्। वृक्षशाखाऽ
वाहुतिः। तथाचाश्वलायनः। अपिवा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै
देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति। इष्टिकरणाशक्तौ चनाहुतिः। तदुक्तं कारिका
न्तरा इष्ट्याहुत्योर्विकल्पो न शक्ताशक्तव्यवस्थयामन्वादिभिर्यतः। प्रोक्तमे
वं तत्कुयत्तावचः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेनुवर्त्तते नोनसांपरायिकं त
स्य दुर्मतिः विद्यते फलमिति॥ सर्ग. सर्गे नाद्रियेत। आहवनीयादीनां लौकिक
वैदिकाग्निभिः संसर्गे प्रायश्चित्तं नाद्रियेत। न दाहुर्यस्याग्नयः सर्ग. सृज्येर ३५

तिमत्तस्यैवमेवमुक्तत्वात्। तेनाग्निसंसर्गे जाते यदि यजमानस्य हृदयेन
न्निमित्तमसुखं न भवति तदा अनादरः प्रायश्चित्तस्य। असंतोषे तु प्राय
श्चित्तमाह अनुक्तो ऽग्नये संसर्गो यथाहुतिर्वा ग्रामाग्निना चेत्। ग्रामा
ग्निना लौकिकाग्निना चेद्यदि गार्हपत्यादीनां संसर्गो भवति तदा अनुक्तो शे हृ
दयसंतापे सति अग्नये संसर्गायाष्टाकपालः पुरोडाशो भवति। आहुतिर्वा
इष्टिसंभवे। अग्नये संसर्गाय स्वाहेति। स तत्र हृहीतेनेति कारिकायां।। आश्व
लायनसूत्रात् पूर्णाहुतिर्युज्यते सर्वत्र। अग्नये विविचये मिथश्चेत्। चेद्य
दि मिथः परस्परमाहवनीयादीनां संसर्गो मिश्रणं तदाग्नये विविचये ऽष्टाक
पालो भवति अनुक्तो ऽपि सति दुष्टिले गोस्सायंदोहस्यातंचनं आतंचना
र्थे निदध्यात सुगुप्ते स्थापयेत् सर्वं सूक्तवन्तं सं पुनरपाकरणं पूर्वेद्यु
त्रौ सायंदोहानन्तरं प्रातर्दोहायैव वत्साः अपाकृताः तान्वत्सान्स्वस्वमातृ
भिः संयोज्य पुनः सायंदोहार्थमपराह्णे पाकरणं कर्तव्यं। यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं
दधि हविरातंचनं तत्कुर्वन्ति प्रतिप्रामुच्यंति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्तितान
नपराह्णे पर्णशाखयापाकरोतीति सूत्रेः। तत्र पिंडपितृयज्ञं कृत्वा कार्यं
तस्य पूर्वेद्युरकाले चतस्याः तत्र तद्रूपत्वात्। अग्न्यन्वाधानं च तत एव। शाखा

अ २५
दे.य.भाष्य
३६

पूर्वैवतस्याःपुनरुत्पादनस्याप्रवर्गान्तात् तयैवप्रयोग इति कारिकायां कृ
तेयवाग्वाग्निहोत्रेदोहं दत्वा स्थालीपितेनरध्यात् आतञ्चनिधाय यवस्था
याकरणाविकर्मापवर्गान्तंनिर्विशेषं प्राप्तं कुर्यात् मानवे। यस्य सांना
य्यंचंद्रमा अभ्युदियाहृन्नास्यातिनुद्देन्नायंदोहोहविरातञ्चनं न दूतोय
थाकालं यजेतेति तथा न तमनुसहमानस्याभ्युदिते निरुप्तेषु सवनस्यान
पात्तस्यपुनर्यजतेति। अथहविर्निर्वपानन्तरं चंद्रोदयपरिज्ञाने निर्वाया
पूर्वमपि लंघनकरणाशक्तौ चाह निरुप्तेष्वनाशक्तौ वा त्रेधं तंदुलान्विभ
ज्य मध्यमानग्नयेदात्रे स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुमणिष्ठान्विष्ण
वेशिपिविष्टाय शृते चरुं विदध्यात् निरुप्तेहविषि चंद्रोदयपरिज्ञानं आलो
कोपक्रमपरिज्ञानं भवति। अथवाह विनिर्वापात्प्रागपि चंद्रोदयं परि
ज्ञानेयदाव्रताशक्तिर्लंघनकरणाशक्तिस्तदा त्रेधं तंदुलान्विभज्य निरु
प्तस्याग्नेयस्य वानुमुष्टीकस्य हविषस्तंदुलान्पत्नीचत्तांस्त्रेधंमध्य
मस्थविष्ठाणिष्ठभेदेन त्रिधा विभज्य मध्यमान् किंचित्खंडितांस्तंडुला
नग्नयेदात्रेष्टाकपालं पुरोडाशं कुर्यात्। अणिष्ठानन्तिरायेनाणून्तणू
न्स्तण्डुलानां तंदुलान् शृते प्रातर्दोहार्थे दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय चरुं कुर्या ३६

ता। यद्युन्नतचर्याविधानो दाक्षा ८॥ सेतरत्र हीनं व्याहृविरसमुदितादितरयोर्नाहिं कु
र्यादिति प्रत्यस्यैव मे अतत्वात्। अयं च द्रव्यदेवतासंयोगः। अत्र कारेणेशा
त्वां न रायः संग्रहीतव्यः स्वस्तिनावन्यथा दर्शनात्। तथा च शांखायनं। यस्य
हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्सत्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्ता
नग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे
दधंश्चरुं ये णिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अत्र व्रतारा
त्ति पक्षे अनिरुप्ते चेद्धविषि पादेवं प्रायश्चित्तं क्रियते तदा अग्नये दात्रे जुष्टं
विष्णवे शिपिविष्टाय जुष्टमिति वैक्षत्। भ्यस्तवदेवताभ्यो हविर्निर्वापं कुर्या
त्। एवमेकस्यां मुष्टौ प्राचतीभ्यो निरुप्तायां हूयो वा मुष्ट्योः प्राचतीभ्यो नि
रुप्तयोश्चन्द्रोदयज्ञानं तदा अशिष्टं मुष्टित्रयं हूयं वा तस्मामेव निर्वपेत्। तत्तो
विभज्य निर्दिष्टयथादेवतं प्रोक्षेदिति। प्राचतीभ्यो निरुप्ते प्रोक्षणात्प्रा
क्चन्द्रोदयज्ञाने निरुप्तं हविस्त्रेधा विभज्य निर्दिष्टयथादेवतं प्रोक्षणं कुर्या
त्। पिष्टेषु तण्डुलेषु यदा चन्द्रोदयज्ञानं तदा पिष्टानामेव त्रिधा विभागं त्वा
लापूर्ववत्कल्पयात्। शृतेऽवेत्य पुरोडाशोऽग्नेर्दातुर्दधीन्द्रस्य प्रदातुः पयो विष्णोः
शिपिविष्टस्येति संप्रदायकारिकयोः। तण्डुलानां त्रिधा विभागपक्षे त्रिधा

अ २५
देवभाष्यु
२

विमृड्वपनिर्देशाः कार्यः। इद मग्नेर्दानुरिद मिंद्रस्यस्य प्रदानुरिदं वि
ष्णोरिति शिपिविष्टस्येति। यदा पुरोडाशस्याधिश्रयणं स्यात् कुर्वन्द्रोदपस्त
दानाह शमेव पुरोडाशं त्रेधा विभज्य द्वौ भागौ दधिपयोर्भ्यां पृथक् पृथ
क् श्रपयेत्। एके नविभागेन पुरोडाशं कुर्यात्। श्रुते वेतद्दानं तदा नाहं शास्ये
व द्वौ भागौ दधिपयसोः प्रक्षेपस्योत्तनीयः पुरोडाशः कार्यः। प्राणदा
नादिवैत्तनीभ्यहतिश्रीनेतयाज्ञिकाः। कस्मांचिच्छाखायां श्रुतस्य विभागासं
भवात्सांपश्चितोहृत्वा समाप्य पुनः क्रियेति। शांखायनभाष्ये। अथ या
गोत्तरकालं यः स्यपिस्यन्वहार्थं तेनैवं द्वोदपत्तानेन दाध्वर्यवपूर्वकं क
र्मशेषं समापयेत्। समाप्ते कर्मणि यद्ग्रहणं तदाध्वर्यवं हुत्वा पुनर्दर्शया
गक्रिया। तथा च कारिकायां। यागोत्तरं परिज्ञाते चंद्रे दर्शक्रिया पुनः। अका
ले यत्कृतं कर्म विधिशेषं विवर्जितं अत्रान्तं तद्विजानीयात्पुनरिष्ट्याश्रुते वे
लाम्। इति। सर्वपक्षेषु दर्शेष्टिः पुनरुद्धरणादि पुनः क्रिया भवत्येव। अथ
यदैवनोदियादयोपवसो दिति श्रुतेः। तथा च शांखायनः। काले चामावास्य
मितिकालो हि निष्पन्नाकरणे निमित्तं श्रुतः बाले पुनः क्रिया। अकाले त्वन
मन्तं भवती त्यभियुक्तोपदेशात् तथा चाह। एवं हि कर्माणि तत्रान्यकाले ३७

37

कार्याणि निष्यानि पुनः स्वकाले। कालो हि तेषां करणं निमित्तं यतः
श्रौतेयज्ञय थाहृयायः इति। तथा च शाखान्तरं। अनस्तमिते चेदग्नि
होत्रं जुहुयामुद्वद्वं इत्युपस्थाय पुनरस्तमिते जुहुयात्। व्युष्टायां
चेत्पुनर्व्युष्टायामिति। तथा याज्ञवल्क्यः यदि प्रागस्तमयात् जुहुयात्पुन
रेवास्तमिते हुत्वा भवन्ति नः समनसाविति पतिष्ठेत यदि समहा त्रे पुन
रेवोपसंहृत्य तेन तयोरोप तिष्ठेत इति वचनात्। अकाले पि कर्माणि क्रि
यन्ते तायथोदवसानीयान्ते साय मातुति: मुमूर्षोश्च प्रातराहुतिः एम वा
स्यं चात थापक्षहोमादि चाव चनैर्विनाकाले तत्स्यात्पुनः क्रियेवा पु
नः क्रियायां च पिंडपितृयज्ञस्यनाहृतिः। तथा च शांखायनः। अनन्या
हृत्तिः पिंडपितृयज्ञस्यास्तीति। तन्म्राण्ये च कुतोनाहृतिरित्याशंक्य प
रिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरेणवादादिति परिहृत्याह पघम
होनं ढ हविरित्यादिका इमन पथश्च निरुद्वाहुता। अथेदं विचार्यते। कि
मिदं यदुपक्रान्तं अभ्युदामावास्यं कर्म तेन देवेदं उत कर्मान्तरमिदं प्रोय
श्चित्तरूपमिति। किं तावत्प्राप्तं सत्रेणैव पक्षं परिगृह्णाति संस्कारान्तसां
नाय्यं न देवं पात्रं न कर्म कुर्वन्तः संस्कमान्तत्प्य नोपस्पृश्य यागायोपकल्प

तसंस्कृतं द्रव्यं तद्देवेदं सांनाय्यं प्रत्यभिज्ञापयति । अतस्तत्साध्यत्वा
त्तद्देवेदं कर्मेति यास्य आह । अन्यद्धि ज्यायोगात् । अन्यद्देवेदं यागश्चि
त्तरूपकर्मान्तरं न प्राप्नोति । कुतः । तत्त् इत्या योगात् । यागान्तरयोगात्
स्य न श्रूयते । आग्नेयो द्वारे ष्टाकपालं पुरोडाशमिंद्राय प्रदात्रे दधि
पयः । विस्मयेऽग्निपिविष्टाय प्रजेवत्समिति । द्रव्यदेवते हि कर्मणो रूपं
अतस्तदन्यत्वे कर्मान्यत्वमेव भवति । अतोन्यदेवं नैमित्तिकमिदमिति
। ननु यदि कर्मान्तरमिदं । तर्हि अन्यदेवतार्थमुपकुप्तं हविस्तस्य यं कथमन्यदे
वताके कर्मणि प्रयोगसाधनं भविष्यति । त्यतोऽभुक्तमिदमत आह   त
स्यास्तंदुलापनयोवचनात् । तस्मात्तंदुलापनत्तस्याग्नत्तस्य कर्मणोव
नं तंडुला नामपनयः । प्राप्तत्वदेवताभ्योऽयच्छेदोविभागोदेवतांतर
संयोगश्च वचनात् । तंडुलग्रहणं प्रत्तानांत्रयाणामपि हविषामुप
लक्षणं । वचनं हि किं न कुर्यात् । अतस्तानानां तंडुलानित्यादिवचनादन्य
देवतार्थं गृहीतानां हविषामन्यदेवतासंयोगः । ननु द्रव्यान्यत्वे देवता
न्यत्वेच कर्मान्यत्वं भवती त्युक्तं । नहि यत्र द्रव्यान्यत्वाभाव आग्नेयेहविषि
पुरोडाशेत्तत्कथमित्यत आह   प्रत्तस्यापूर्वापूर्वप्रथमयं हविः पुरो ३८

डाशाल्पसुगोपत्तत्वात्मात्तनमेव न प्रायश्चित्तरूपं कर्मान्तरं। कुतो
यत्तोद्भव्यं तदेव पुरो॰डाशरूपं देवताग्नि:। न तु विशिष्टेयं। अग्न
ये दातव्य इति। सत्यं विज्ञोपगमात्ततः। न सरूपत्वस्य देने दाया
द्रकं। यथा पर्वं केवलश्चैव तदुपलब्धः पश्चाद्दृष्टं वान्यदानुपलभ्य
ते। तदा दृष्टवाश्चैव हतिविज्ञो पगो चैतस्य न भेदो याद्रकं वसिनापी
ति। तस्मात्सर्वहु सर्वे वा निमित्तात्तन्मात्तनमेवेति प्राप्त आ। प्रथम
स्यादि नैमित्तिकत्वात्। तत्तु नो विशिष्टत्वे न देवतान्यत्वात्। विशिष्ट
त्वं तन्यत्वमुक्तमेव सत्रानन्तता अपिशब्दो वा देवतान्यत्वादिति। देवतायावि
गत्व हविष्या नंगीकाराद्रष्टां तादृ घर्म्यमिति श्री अनेन याज्ञिकततास
त्ययो जनेन ना जैमिनेरुक्तमात्तनमेवेदं कर्मेति सिद्धान्तः। कर्काचा
र्यास्तु प्रकारान्तरेण व्याचक्षते। अन्यदेवत्या यागादित्यनेनान्यदेवेदं
कर्मेति व्याख्याय पश्चाचार्येण पक्षद्वयमिदमुपन्यस्तं तत्र किं कर्मान्त
रता सुक्ता। उत प्राक्तनस्यैव कर्मणो विकार इति। तस्यैव विकार इति
सूक्तं। तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्याभिज्ञायते। न वा न्यत् कर्मान्तरमार
ब्धं तस्मात्तस्यैव प्राक्तनस्य कर्मणो विकार इति तस्य न दुष्टापनयो।

अ २५
दे॰ वभाष्य
३८

39

नुवनुया नेदुग्ल गृह्णीयाद्धः पयसश्चोपलक्षणं। ववनान्तस्य कर्मण
स्तं दुग्धं दीनाह विषामपनयः प्रातर्नेदेवतान्योपलक्षिप्यदेवतां तर
संबंधो नैमित्तक इति। अस्याश्चितायाः प्रयोजनं प्रातस्तनत्वे सति
का ॥ स्ववानस्यस्वमाणिकै रभिचारघातनस्सवर्वे सम्प्रविष्टाका मा यथा
संख्यमित्यादीनां पुंगुणकामानां प्रवृत्तिः पुनरा[illegible]मावास्यं श्रुतो
विहितमेवा अथ यदेव नोद्वियाद् थो पवसदिति जे नोहूर यादि ब्राह्म
णं न यर्णतं पितृयज्ञं वर्तितं पुनः स्वकाले कर्तव्यं विधिबलात्। ननु सा
न्नाय्ययाजिन इदं संभवति दधनि वकं पयसि चरुमिति तस्य दधिप
यसो भीवात्। असंनयतः कथमत आह प्रवृत्त्यापूर्वं पूर्वमिति
सोमयागात्पूर्वमसंनयतो मावास्याया मस्मिन्निमित्ते जाते आ
मावास्यं प्रवृत्ता अविरतमेव भवति ननु त्रैधं तन्दुलानि स्यादि विका
रत्वं दधिपयसोरभावात् सर्वथा निमित्तात्। वाशब्दः पक्षव्या
वृत्तौ। सर्वथा विक्रियते। कस्मान्निमित्तात्। पूर्वमपि हि निमित्तं भवति
। अकालेकमपिक्रमइति। तत्राविशयेवौकिकमिति तन्त्र येन लौकि
केद धिपयसा गृहीत्वा वरकार्या विति वासुदेव गदाधर कारिका ३९

रतेउदकेनैववरूपं कार्यमिति शास्त्रदीपिकायां सह अपयनीति
च चनेनवरुत्वस्यार्थसिद्धस्यानुवादत्वाद्विधीयमानत्वादसंनयतश्च
दधिपयसोरभावेन प्रणीताभिः पुरोडाशो कार्यमिति तत्र रहो। अत्रा
यश्चात्याप्रतिपद्यामावास्योपक्रमेण यष्टिमिति माह पश्चादभ्युदृहे
आमावास्येनेष्ट्वा तदहर्वैव श्वोवाग्नये पथिकृते तत इंद्राय प्रदात्रे घृत एका
दशकपालो वैश्वानरश्चामावास्ये चंद्रमसेनिपद्रवगनुवर्त्ततो आमा
वास्येउपक्रांते पश्चादपरस्यांदिं स्यां दिशि चंद्रमसा अभ्युदृहे अभ्युद
येष्टानेष्ट्वांतांप्रतिपद्यप्यग्न्यन्वाधानादिकर्मोपक्रमे तत इत्यस्यार्थः तदा
तस्मिन्नेवाहनि पिंडपितृयज्ञवर्जितेन सघएवामावास्येनेष्ट्वा दर्शे
ष्टिं तत्क्तदहरेववातस्मिन्नेव दिने श्वोवाहितीयायां अग्नये पथिकृ
तेष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमो भवति इंद्राय प्रदात्रे घृत एकादशकपाले
द्वितीयो भवति वैश्वानरश्चाग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालस्तृती
यो भवति सोयामावास्येति मन्यमान उपवसत्यथैष पश्चाद्दृश्ये इति
प्रत्यक्षेवमेव श्रुतत्वात् चंद्रदर्शने च शास्त्रार्थं नहि तदा चक्षुर्विष
यं दर्शनं संभवति अतो भ्रांत्या अकाले प्रतिपद्युपवासोपक्रमे एतत्

अ२५
देवभाष्य
४०

40

अत्रदेवतात्रयमुपांशु॰ सुपस्थानान्तस्यैव सदृशाभिधेन्यो नवं
त्सुपांशुदेवताय जनीतिश्रुतेः ॥ त्रिषुकं धनुर्दक्षिणा । तिस्र इ
षवः शराः यस्य तत्त्रिषुकं शोभा हि भावे इति कप्रत्ययः त्रिभिरिषुभिः सं
युक्तं धनुर्दक्षिणास्यां त्रिहविष्यां यामिष्टेति स्पष्टं धन्वं दक्षिणां ददा
तीति श्रुतेः । दंडो वा अथवास्यामिष्टौ वेणुमयो दंडो दक्षिणा भव
ति । दंडं दक्षिणां ददातीति श्रुतेः । प्रातना श्चैछनात् प्रातनज्ञाहेना
न्वाहार्यग्रहणं न भवति । प्रातनादिति बहुवचनानुपपत्तेः । तेनैतान्वे
वपथितदादीन्हविर्विशेषान्सत्स्यत्वा दक्षिणाः । अपनेतान्प्र
त्याप्रातनाः । नाश्वश्छन्नं ददाति । चकारः पूर्वोक्तदक्षिणासमुच्चया
र्थः । एषा त्रिविधिष्वादक्षिणा दद्या त्वेवा सोमप्यन्यथा इतराः दक्षिणा
ता सांयत्संयद्येतेति श्रुतेः । तद्यथा । अश्वमेधे पुरोडाशो ग्नये पथि
कृते इति मरुत्स्य ज्ञानमानं दक्षिणा सो वर्णमिति पृष्ठितं तथा वैश्वा
नरं मरुत्स्य राजसूयेऽन्नषनो वैश्वानरस्य दक्षिणेति । अनिष्ठाग्र
यणेष्वत्र स्त्रेत्र हंसं वासो दक्षिणेति तेनात्रापि पथिकृतः शतमा
नं वैश्वानरस्य ऋषभः ताम्रं वा सो वेति । इंद्रस वृत्रघ्नस्त्वन्यत्र पावा ४०

वाऽग्नौ दक्षिणाग्नौ चाहार्य एव। अनडुहस्यापि पशुकामस्यैवानडुह
नडुहं निमित्तं यस्यासावनडुहः तस्यापि निर्वापमात्रेण प्रतिपद्यमाना वा
स्यापक्रमं विनापि पशुकामस्य यजुमानस्येति मन्तव्यं प्राधान्येन तरद्धाय
द्वे च घृतं काद्दशकपाले वैश्वानरश्चेति त्रिह विधाद्देष्टिर्भवति। पयोऽन्त
साहै याप इज्ञाऽमेष्टि यां यजमानडुहोप जैने वेति। अतः। अथ यद्यह
पक्षे यदि पौर्णमासिक मन्वा चाधानादि कर्म चतुर्दश्यामारब्धं तत्तेनोप
स्य दर्शावसरे न्नी स्योपक्रमो ज्ञायते न तदाध्वर्यवं कृत्वा तदुक्षरकाली
नं यदार्थमारभ्य स्वकाले क्रियन्ते ब्रतेन तेचैत्तु न नैष्ठं तं कुर्यात्तमद्यात्तत्
वेद्यनुदश्यामुपोष्वं स्वकाले व्रतयात्ति। सघः पक्षे योऽष्ट तावारम्यतत्प्र
तिपद्यि क्रियते। अथ यद्यहपक्षे यदि पौर्णमास्यामतीतायामत्स्यामप्रति
पद्युपक्रमं न कुर्यात्। तदाध्वर्यवं प्रतिपद्येव कर्मशेषं न कुर्यात्। द्वितीया
यां चेत्तत्रानंतदा तत्र पत्न्यदार्थं समये न्नास्योपक्रमं ज्ञानमुत्त्वं तदेवा
ध्वर्यवं कृत्वा कर्मशेषं समापयेत्। समासे नुक्ता नेत्रिष्मोः स्तरणामेवे
ति गदाधरः ४ उद्वास्यमानं चेत्कपालं नश्येत् द्वाश्विनः एवं यदि तु द्वास्यमा
नं उद्वासने क्रियमाणे कपालं नश्येत् अद्दहं सवेनात्त दाश्विनो द्विकपा

रः पुरोडाशः कर्त्तव्यः। आश्विनो हि कपालः स्विष्टेष्टानुगः। श्वानचमसा

४१ म स्थालीदं जनूपपर्यन्तं नाग्नेनादि मेवेति वासुदेवः। मानवे सूत्रे पागु ह्यासना

दृषिपरुह्यन्ते कपालेनैषे प्रयुक्ताने। पागुह्यासनाद्दाग्नयेवे श्वानएय भार्ग

वो होते क ह्यायने गो दक्षिणोतीत स्थायदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा श

ता क्षरया सदृश्यामीतिसं धायो यदृध्याहि मुखेषु धातुः पिताभि न्तो

धर्मो विश्वायुर्यतो जातं दध्यग्नान्त्वहे त्यासु महूरे यदि नश्येन्नन्ना स्मणं

याख्यातमिति। आपस्तंबसूत्रे यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्ष

र यासंदृधामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये प्राणमभि जुहुयादनमनो ज्यो

तिर्जुषतामिति तथैनादृयोऽप्यवहरेद्दनित्रोघ मेजीरहानुरित्यथान्यत्सं

स्कृत्य कपाले व्यपिसृजेत पृल्लिटः शनंतवह्नियदि भाग्य धाना भिद्ये

तयधुपाहितानां मन्त्रेणैव मन्त्रेणाभेन्यदुपायेद ध्यायस्य वा मन्त्रस्य स्त्र

नेति येन यदि युक्तानां प्रागर्थं कर्मणः। कपालं न स्पेवाश्विने हि कपालं नि

र्वपे द्यावापृथिव्यमेक कपालं भार्गवो होता भवत्येक हायनो दक्षिणा म

ही द्यौरिति द्यावापृथिव्यर्या सं रजवाहुतिमंत्र समानं तंत्रीति आश्विन

स्य च नत्रातः याति त्वास्मस्पुरोडाशः संनिपातकैरं गे रूपे न तस्यानुष्ठा ४१

आरादुपकारिणोनुपूर्वीधर्मोनगृहप्रयाजाद्यभागादीनिमु
ख्यसंनिधिन्यायेनसंनिधानुष्ठितानावेवातिआगत्यमाणविशेष
त्वाद्धीपवदपस्मृपुपकर्षेशङ्कुवंतीतिनतेषामेनदर्थेप्रयगनु
ष्ठानं आगम्यत्वाद्धानमप्यंगप्रधानदेवतापरिग्रहार्थेनिर्हृतत्वे
ननैमित्तिकांगादेवता अपिपरिगृहीताइतिनपुनः प्रवर्तनतर
नित्याह्निकाः नैमित्तिकदेवतापरिग्रहस्तदानीतिमित्तस्यानिष्पा
न्नभवतीतितिमित्तवाकालएवकर्तव्यमित्यन्येषामाचाराणपिप्रकार्या
र्थेयान्यासादितानिभवंतितस्मिन्कार्येनतेनातिलौकिकानिभवंति
यथापूर्वाग्निहोत्रहवण्यौलूखलमुशलशम्यादृषदुपलोपवेषपा
त्रीकृष्णाजिनोपसर्जनीयुग्मेडापात्रपात्रीहविःकपालप्रभृतीनिते
यापुनरासादनानिकर्तव्यानिपुनरस्तानूतनकार्याणिवक्ष्यश
तावदानेडापात्रीकृष्णाजिनप्रहरणादीनितान्यवास्यार्थेसाधयं
तीतिनतेषामेनदर्थेपृथगासादनादिकार्यं अनसोग्रहयक्षेनस्या
सादनंधूरीषालेवनादयः पदार्थाश्चपुनःकार्याः। अनसोग्रहणत्वे
ननेषामप्यप्रहृतत्वानङ्गधानांगप्रधानार्थत्वादपक्वयानतत्क्रिय

ते अंगप्रधानार्थत्वं तस्याहवनीयोद्धननार्थत्वात् आहवनीयस्य व
४२ पदाहवनीये जुहोतीत्यस्य नेनवाक्येनांगप्रधानहोमस्य तन्त्रविधानहो
मस्य तन्त्रविधानांगप्रधार्थेनः एवंवोपवाजनमार्गयोरप्याहवनीय
संस्कारकत्वात् तन्त्रेणानुष्ठानं इध्माधानस्याह च योन्सामिधेन्यवत
दर्थाः सैषाप्यात्रैव भवंति अववाधनचेतस्मादेतावन्नू च्यमानासुइ
42 स्वनेन सामिधेन्यनुवचनकाले विधानात्। अनेन प्रकारेणेज्ञांत आ
ग्निनः कार्यः। तत्रायंपदार्थक्रमः। कपालोद्वासनांते आहवनीयेग्न्य
न्वाधानं पात्रासादनेस्यावर्जेद्रागणः द्वे कपाले अर्थवतीपात्रीधान्यं
धृष्टिः संयवनोदकं पुरोडाशश्रपणी चेति शूर्पोदानाद्यग्निभ्यां जुहूं पूर्वा
भ्यामेव पवित्राभ्यां प्रोक्षणीः संस्कृत्याभ्यां चेतिहविः प्रोक्षणं पात्रप्रो
क्षणं कृष्णाजिनादानादिकणांतं कुक्कुटाहननवर्जमध्यमधर्मेण प्र
थमकपालोपधानं यथास्थितीयंत्तपसान्तय्येप्यामित्यभ्यूहनं उपस
र्जनांधिश्रयणं तत्राजिनादानस्थाल्यांस्योदकदानांतं पुरोडाशपात्री
संमार्गः विमस्मीकरणादिकपालोद्वासनांतं। अग्निर्नो गच्छ आसद्ध
ली पूर्वकमासादनं त्रीस्थाल्याः प्रवाया आग्निनस्य चालंभः आस्माल्लं ४२

भोद्काले ने। अत्रातं वेद्दू न ग्रहणं होतृषदनकरणं। सामिधेनीप्रैषः प्रो
त्त न कर्मसंख्याकाः सामिधेन्यः उपवाजनं। आश्विनपात्रे भागपरिहर
णं त।। सचरणस्रुक्षणं। णं पवित्रप्रतिपत्ति वर्जं। ततः प्राचनह विरासा
दनं। जौहवमोपमृतं च पूर्वमालभ्य हविषामालंभः। पूर्वाघारनिष्टवोत्त
राघारः। ध्रुवासमंजनं। स्रुग्दापनादिकर्मापवर्गान्ते। व्यूहने आश्विनो
रग्नेरित्यादि जुहोत्। आश्विनावग्निरित्यायुयम्नतः। कणापासन भागा
वेक्षणं भागप्राशनान्ति तंत्रेण। अशनावश्विभ्यां स्वाहेत्याहवनीयेपू
र्णाहुतिं वा जुहुयात्। आश्वलायनब्राह्मणे अयजितिवचनात्तथाहि। य
द्विकपालं न श्येत्तानन्न प्रायश्चित्तिरिति सोश्विभ्यां द्विकपालं पुरोडाशं
निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अश्विनापचिरस्मदा गोमता नासत्या रथेनेत्या
हुतिं वा जुहुयादाहवनीयेश्विभ्यां स्वाहेतीति अत्र चावाहनोश्विनाव
ग्न आवह अग्निहोत्रायावहेत्यादि येपहेग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निराश्विनोः
प्रिया धामानि यक्षद्ग्ने होतुरित्यादि प्रात्तने होत्रे स्विष्टकृति याज्यापुरोनुवा
क्ययोर्विपर्यासः कार्यः। एवं सर्वत्रान्तः पातिन्यामिष्टौ ज्ञेयं किंचिन्नु तत्रान्तः
पातिनां आवाहनादि निगमान भवन्तीत्याहुः। तया च मण्डनः। प्रायश्चित्ते

43

स्यसंस्था सो कुर्यात्सूर्याग्नी हुत्वेति श्रुत्वादिति। एवमन्यासामपीष्टिनामेष्टिनव
स्वेष्टिपतितानां कर्मज्ञेयं॥ ॥सायंप्रातर्दोहान्तो विद्धं पंचं शरावमोदनं नि
र्वपे पुरोडाशं वा। सायंप्रातर्दोहयोरन्यतरविनाशे ऐन्द्रमिन्द्रं देवतकं पंचशरा
वं पंचभिः शरावैः परिमितमोदनं निर्वपेत्। पुरोडाशं वा पंचशरावमेव। आ
र्त्विज्ञ कांजिकादिभावोपि विनाशो भवतीति गदाधरः। विनाशश्चामेध्यादिपा
तेनापि भवति स्कन्दनापहारादिभिश्च आर्त्तिनाशो दोषोऽपहरणं चेति
धूर्तस्वामिनः। तत्र विनाशो दुग्धस्येह विषयः स्कन्दहरणाभिस्यन्दनस्यैव
। स्कन्दनेनानुपपन्नयेत्यभिमर्शनं भवति। अथेदं विचार्यते। किमुभ
यदोहान्तौ च पंचशरावमन्त्रलेपयागः कार्यः सावदानमात्रस्यापि प्रो
षस्याभावे पंचशरावो भवति। स्कन्नास्या भेदे भिन्नायामभिमर्शनमवा
गादिस्यभिमर्शनं भवति। अथेदं विचार्यते कमुभयं दोहान्तौ यं पंचश
रावो भवति। उतैकैकस्यापीति। किं तावद्युक्तं। उभयान्तो विति कुतः। प
स्यो भयेह विरात्रिमात्रे इति श्रुतेः। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह। भेदे नानु
पपानान्। भेदेनानापि एकैकदोहविनाशेपि पंचशरावो भवति। कुतः
पायान्। इह विरात्रिमात्रे इति इह विविक्षितत्वाज्जातिरूपपानोऽनिमित्तान्त ४३

तत्तत्प्रयुक्तेन पशुशब्देन विशेष्यते तदा वाक्यभेदो भवति हविरार्त्तिमा
र्छेत्तातु भयमार्त्तिमार्छेदिति सर्वैकवाक्यत्वसंभवस्य न्याय्यः । तस्मा
दैकैकस्य दोहस्य विनाशेपि पंचशरावो न वश्ये वा । अथेदं विचार्य
ते । किमयं पंचशरावो विनष्टस्य सान्नाय्यस्य प्रतिनिधिः । उत सान्ना
य्यविनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति संदेहे सूत्रकार एव पूर्वपक्षयति ॥
तस्य प्रतिनिधिः । तस्य विनष्टस्य सान्नाय्यस्य प्रतिनिधिरयं । दृष्टो विन
ष्टद्रव्यांतरं विधीयमानं तस्य प्रतिनिधिरेव भवति । तस्मात्प्रतिनिधि
रेवायमिति प्राप्ते सिद्धांतमाह । प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः । वा शब्दः
पूर्वपक्षनिरासार्थः । प्रायश्चित्तमेवायं पंचशरावो न प्रतिनिधिः । कु
तो देवताश्रुतेः । ऐंद्रं पंचशरावमिति देवताश्रवणात् । यदि विनष्ट
स्य सान्नाय्यस्य स्थाने यं प्रतिनिधिः । तर्हि देवतायाः श्रवणं न स्यात् । अ
स्ति च देवतायाः श्रवणं । अत एव ज्ञायते एतद्द्रव्यांतरदेवतांतरविशि
ष्टं नैमित्तिकं यागांतरमिति । ननु प्राप्तत्वादैंद्रमित्यनुवादोयं । ततश्च
द्रव्यमात्रविधानात्प्रतिनिधित्वमेव स्यान्न देवताश्रुतेः प्रायश्चित्तत्व
नेवं । अनुवादमात्रत्वस्यानर्थकत्वात् । किंच । अनुवादोपि न घटते ।

यथाविहितस्यैवानुवादो भवति। सांनाय्ये च पक्षे महेन्द्रस्यापि देवता
४ त्वंविहितमग्निज्ञात्वेवं के महेन्द्रायेति कुर्वन्ति। तेनाग्नेन्द्रमहेन्द्रयोर्विकल्पे
न देवतात्वादन्यतरस्यानुवादानुपपत्तिः। तस्मात्सांनाय्येऽग्निमेव पक्षशरा
वो न प्रतिनिषिद्ध इति। अस्य विचारस्य प्रयोजनं नैमित्तिकानन्तरं पुनः सा
न्नाय्यमुत्साद्य यागः कार्यः। अत्र मानवो यदि वत्सा अपाकृता वये
55 युर्वायव्या पर्णशाखा प्रवर्ग्य प्रातर्दोहेन प्रचरेद्यदि प्रातर्दोहे परं वायव्या य
दि सायंदोहमपहरेद्दुग्ध्वा प्रातर्दोहं द्वैधं दोहयित्वा द्वैमातृव्य प्रचरे
द्यदि सायंदोहमार्त्तिं नीयादैन्द्राग्नं व्रीहीन्निर्वपेत्पूर्भृते तेषु निर्वपेद्य
दि प्रातर्दोहमैन्द्रं पुरोडाशं यद्युभावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं पचेदाज्येना
ग्निं प्रथमं यजेद्धान्तेष्वाग्निं गतेषु नाशनपा तस्य पुनर्यजेतेति। काठके सां
न्नाय्येऽपाकृतासु धीवासु वायव्यां पवाग्नं स्व आमावास्येन यजेतो नयी
पुषीनामुद्दरे श्वा। आमावास्येन यजेतातिगते सायंदोहे ऐन्द्राग्न्यत्री हीन्ति
र्द्व्याय व से धुऐन्द्रः पुरोडाशस्तस्य पयसा समवदाय प्रचरेद्यः आमा
वास्येन यजेतातिगते प्रातर्दोहे ऐन्द्रपुरोडाशं तस्य दध्ना समवदाय प्र
चरेद्य आमावास्येन यजेतेति सांनाय्ये कीराव पनं महो द्योरित्तिम ४४

हीं द्यौरिति मध्याम पर्णेनातः परिधिनि न येहास्मे नवा संस्थापयेत् अ
संस्कृत चमसान्नायो नेत्से क इति। एवमेवापरं - - चेत्। आश्वलां बा
लायन ब्राह्मणे रितन दाहृर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्धा कान
त्र प्रायश्चित्तिरिति प्रातर्दुग्धं हुधं त्वा तस्यान्यतरो म क्रिमानश्चपते
न यजेत्सान्नत्र प्रायश्चित्तिरिति तन दाहृर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं दु
ष्येत् - पहरेद्धा कान्नत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं महेन्द्रं वा पुरोडाशानस्य स्थाने
निरूप्य तेन यजेत्सान्नत्र प्राय। अथ यत्र दाहृर्यस्य सर्वमेव सान्नाय्य
दुष्येद्दूपिहरेद्धा कान्नत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं माहेन्द्रं वेति समानमिति। तथा
तस्य पंचशरावस्याभावे स्थाने ऽग्नये व्रीहि न्याधानाय पशुपुरोडाशवत् सा
निधापित्त्वैकैरंगैर्युक्तस्यानुष्ठानेन हविः संस्काराणां वेदिसंस्कारस्याग्निसं
स्कारस्य चात्र कर्तव्यैः अहृष्टार्थ प्रणीता प्रणयन कुलं तुरोह न न स्याद्दर्श
हारस्य वाघारो तत्र आघार प्रयाजाज्य भागवारादुपकारकमंगजातं दर्शे
ह्यवेव भवति नीतः। अत्रायं पदार्थ क्रमः। तत्र सायं दोहे त्ते यत्र हात
स्याग्निं जीयते तेन हुता त्तत्कालमेवाहवनीये ऽवा न्यन्वाधानादि भागप

शिहरणां तस्मै द्वं पंचशरावसोदनं पुरोडाशं वा न्कुर्यात। आहवनीये
ण वाग्न्यन्वाधानं। ब्रह्मवरयां। व्रतग्रहणं। सर्वार्थस्य संभवनार्थत्वपक्ष
यो: प्रणीताप्रणयनं। नाहृष्टार्थत्वपक्षे। आहवनीयस्यैवपरिस्त
रणं। पात्रासादने पुरोडाशपक्षे दशगणः। तत्राष्टौकपालानि। चरुपक्षे
कपालशम्यादृषदुपलवर्जं। तदाकपालस्थाने चरुस्थाली। अर्थवति
दक्षिणं न त्वौ न पूर्णपात्रकर्मापवर्गस्तमिथ्यामभावः। अन्यत्सर्वमा
साद्यनेत्वृरुश्चेद्दुपवेषवर्जं। शूर्पादानादिग्रहणे विशेषः। सपीद
शरावमात्रे पात्रेण च कुर्यात्ग्रहणं। तदुक्तं। कारिकायां। हस्तं पादे
शमात्रं कुशरावं निगमोदितं तत्सपादप्रमाणेन पात्रिणा ग्रहणं भवे
दिति। इंद्राय जुष्टमिति। पविश्वाकरणादि प्रोक्षणं तान कुक्कुटाहन
नं। कृष्णाजिनमादानादिकर्मणां तंकंडनं। पुरोडाशपक्षे पेषणोपधाने
आज्यनिर्वापो वेदबंधः। उपसर्जन्यधिश्रयणं। सपवित्रपात्र्यां सर्वा
पं वरो रुपसर्जन्यानयनाधालंभनां तेविशेषः। संयवनाधालभनाते
विशेषः। प्रथनाभिरभिमर्शनो प्सोद्का नाम भावः। पुरोडाशपक्षेपा

ग्यं गुलिप्रक्षालनस्यस्थापनं। नान्वाहार्याधिश्रयणं। वेदिमानादि
प्रोक्षणीप्रैषांतं। नस्फ्यरोहकपालोद्धारः। पणीयोरवनेजनाद्यन्वाहरणे चेक्ष
णं। तं। सेमार्जनस्थापनं। ध्रुवायामेव चतुर्गृहीतग्रहणं। इध्मप्रोक्ष
णाद्याहवनीयकल्पनान्तं। नो स्रुकोहूहनं परिधिपरिधानादि प्रस्त
राभिनिधानांतं। असि जुहूनान्तेति जुह्वा आसादनं। अस्रुपन्नः शामे
स्रुपभजः। घृताज्यध्रुवेति ध्रुवायाः। विभक्तीकरणाद्यास्मालंभनं
तं होतृषदनकरणाद्याहवनीयोपजनान्तानपूर्वाघारः। सम्प्रैषो ग्निसं
मार्गः। नांजलिकरणे न घारो रो होतृवरणानस्रुगादापन प्रयाजभा
गाः। जुहूपभृतावादायेंद्राग्नानुब्रूहि इंद्रं यजेति प्रधानयागः। ततः
स्विष्टकृदादि भागपरिहरणांतं। ततः पुनर्वेदस्तापाकरणं कृत्वा पूर्ववं
द्धोहं ततवा लौकिके न दध्नावा तस्य स्थाने द्धोपयेत्। स्वकाले दर्शेष्टिप्रारं
भं कुर्यात्। अत्राहदृष्टार्थत्वपक्षे प्रथमं प्रणीतापणायनं। गार्हपत्यदक्षि
णाग्न्योः परिस्तरणं। पात्रासादने स्फ्यचवर्जितो दशागणः ९। अर्थवति
।पात्री धान्यं। धृष्टिः संपवनोदकं दक्षिणार्थः। प्राशित्रहरणो। शतावदा
नं। पुरोडाशपात्र्यो मंतर्हितं नकटः पूर्णपात्रं कर्मोपवर्गाचे त्येतान्या

अ८२५
देवभाष्य
४६

सादयन्ते। स्फ्योपहितपात्रीकरणात् स्फ्यं हरणपथाद् देवतसमदनं तं पवित्रे
तद्देतिवेवेत। अपरे पुनः सादनमि। छेत्ति धारकाभावात् प्रोक्षणी सं
स्कृत्य न तत्वाह किं प्रोक्षणं पात्राणां प्रणीतो प्रोक्षसीमिं प्रोक्षोषः प्रणीता
सु पवित्रकरणं कस्मात् लिङ्गादर्शनादि प्राहणान्तं। आ जावहोति द्याने एव
प्रान्तदेहिकरणादि पूर्वेणाहस्योदकदानान्तं। अन्वाहार्यपाधिश्रय
णं। स्फ्योदवग्रहरणं। वेदिमानादुन्यतरावेक्षणान्तं। चनं प्रायश्चित्त
हरणश्रुतानां दानपुरोडाशपात्री संमार्गः। अत्र संमार्जनप्रतिप
त्तिः आसादितयोरेव जुहूपभृतोरासन्नहणा। उलसुको हूहते। तात्रा
स्यालंभः पूर्वाधारः। आञ्जलिकरणं उत्तराधारः। स्रुग्गहापनादि धा
रानुयाजनान्तं। इन्द्रस्याग्नेरग्नीषोमयोरिन्द्रस्योज्जितिः। इन्द्राग्निरग्नी
षोमाविन्द्रसमपनुदं त्विति। व्यूहनं। करणोपासनमागावेक्षणभाग
प्राशनानि तं तन्त्रेण। अनुमन्त्रनिवत्तहोत्रेऽनु पंचदशारावयागस्था
।णं वसानसिंमसहसाहिष इत्येते एवमाज्ञा पुरोनुवाक्येति स्येहस्विष्ट
कृतेः प्रवृत्तो स्विष्टकृति विपर्यासः। आवाहने। इदमग्न आवह अ
ग्निं होत्रायेत्यादि स्विष्टकृति अग्निः स्विष्टकृतमयाडग्निरिन्द्रस्य प्रियाधा ४६

46

म्यानि यक्षद्ग्ने र्होतुरित्यादि। स्रुक्वाके च प्रतिग्रममस्य संकीर्तनं
कार्यं। इंद्राहु विरनुषतेति वत्तोग्निर्हविरित्यि द्विमत्तातिवत्। एवं प्रा
तर्दोहविनाशेपि यस्मिन्नन्यद्वार्थे तातेविनाशो जायते पदेव यथासंभव
पयार्थसंयुक्तं पंचशरावयागं कृत्वा वत्सापाकरणं हि प्रातर्दोहे हिं परि
क्षालनांतं कृत्वाविच्छिन्नादुत्तरं कर्म कर्तव्यं। शरावदानग्रहणानंत
रं दध्न आर्तिरुपजायते चेत् क्षीरेणायागं कृत्वा नैमित्तिकः पंचशरा
वोग्न्यन्वाधानादिभागपरिहरणांतः कर्तव्यः। ततः सान्नाय्यवद्
ध्युत्पाद्य तेन यागं कृत्वा स्विष्टकृदादि प्राशित्रं कर्म तु यांत्। पंचश
रावस्य करणाशक्तो पूर्णाहुतिं वा जुहुयादिंद्राय स्वाहेति। एवं सुत्या
हावपि दोहविनाशे अपरराचेरल्पत्वे न पंचशरावकरणं वपिद्रे
यां पयस्याविनाशेपि पंचशरावो भवति। तस्याः पयोविकारत्वात्।
एकस्मिन्काले अनेकदोहविनाशे च एक एव पंचशरावो भवति
।न प्रतिदोहं। अत्रो नयो विनाशेप्येकस्येव विनाशात्। तस्यांतरे।
बहूनपि समानजातीयान्लोपान्सकृत् न मे वद्दिम वेदिति बहू
सान्नाय्यालाभे। प्रधानयागसाधनभूतावदानमात्रपर्याप्तस्या

देवभाष्य
५०

57

घि सान्नाय्यस्यालाभे अंमासो सायं प्रातर्दोहयोः स्थाने चरुर्भव
तः। आन्नोसत्यां न्नाय्यालाभ इति कच्छं:विनष्टे सान्नाय्येपं वश
रावा नरं पुनर्दोहार्थं सान्नाय्यालाभे चरुर्भवतीत्यर्थः। विनष्टस्या
वि नष्टस्य सान्नाय्यस्य वाधनिवृ: प्रतिनिधिरयं न यापि प्रथम
प्रारंभो नेन क्रियत इति वासुदेवः। नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्या
दित्युक्तत्वात्प्रथमप्रयोगेपि प्रारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यं समा
पनीयत्वात्प्रतिनिधिर्भवत्येवेति याज्ञिकाः। अलाभे पूर्वो विधानाद्य
थाकथंचित्साय्यस्यलाभे संभवेत्संपादने प्रमादालस्यमात्सर्यादिना
चकस्याभिहेयागस्य विहितद्रव्येणैनिष्पन्नत्वात्पुनर्योगावृत्तिः
सान्नाय्येनं त्वकार्या एवं सर्वत्र प्रतिनिधिद्रव्येज्ञेयं सायंदोहस्थानेवा
पुरोडाशः। अथवा सायंदोहस्थाने पुरोडाशो भवति। चरुर्वा प्रातर्दो
हस्थाने चरुरेवा पुरोडाशश्चैन्द्रः ष्टाकपालऐन्द्रः कार्यः। आग्नेयविकार
त्वात्। तथा च कारिकाकारः। सायंदोहस्य वालाभे ष्टाकपालः सदा भवे
दिति। अत्र द्रव्यसामान्यात्पुरोडाशधर्मा भवंति ग्रहणप्रोक्षणादि
यः द्रव्यदेवतायोरेकद्रव्यस्य समवायादित्युक्तत्वात्। न सान्नाय्यधर्माः ५०

तेन चतुर्दश्यां नदन्ता होमः। शाखोच्छेदो नाम यवाग्वा होमनियमः।
द्वितीयस्य चरोः प्रथमवदानं भवति। अविधानात् चतुर्थीकरणमा
गादि सर्वं भवति। तोयवेष होमः। असान्नाय्यवद्धा। अथ वा सान्ना
य्याः स्थाने असान्नाय्यवद्धामावास्यं भवति। न यथा। आग्नेयं पुरोडा
शो वैष्णव उपांशुयाज ऐन्द्राग्नः पुरोडाश इति। दुष्टस्य हविषो श्ववहर
णं। यत्केशकीटादिभिः सह याकादिना दुष्ट हस्तमलोपघातादिना अ
स्पृश्यस्पर्शनिद्रालालाघ्राणादिना वा दुष्टं हविस्तद्दुष्टस्य हविषो
प्सव हरणमप्सु प्रक्षेपः कार्यः। उष्मोवा भस्मनि। अयवा नष्टस्य दुष्ट
हविष उष्मनि भस्मनि वा अवहरणं। प्रक्षेपो भवति। दुष्टस्य हविषोऽप्सव
वहरणमित्युक्तं। न नष्टस्य किल क्षाममित्याकाशायां तत्क्षणमा
ह । शिष्टमक्षेप्रतिषिद्धं दुष्टं शिष्टैर्मन्वादिभिर्भक्षेभक्षणे प्रत्यति
षिद्धं तद्दुष्टान्तदुक्तं शांखायनेन। भ्रष्टमणोनुगुप्सुर्वभक्षणीनैत दु
ष्टस्य लक्षणं तस्यापः प्रतिपद्दिति। एकस्मानिष्टे नष्ट उक्तं। बहूनां ह
विषां मध्ये पुरुषापराधादेकस्य हविषो निष्टेन केन वेन विहविषा
गृहणा याल भ नां नैः सस्कृ तेन यागे अनन्तेन तदुक्तं। तेन सर्वाण्यंगो

अ २५
देशकाल
४८

48

पेतेनं यागः कर्तव्य इत्युक्तं प्राकृ. ग्र. प्रागुक्तं। देशकालयोर्विरोधेनु
त्पत्र कालभेदाद्वि तंत्रभेदो भवतीति। इह च तंत्रभेदः कालभेदो जा
तरपदार्थो वरव्यवहितत्वात्। तस्मात्तेन विस्मृतेन इह विधास्य सर्वो
गमुक्तो यागः कर्तव्य इति पूर्वपक्षः। सिद्धांतमाह। सान्निपातिनि। कानि
चात स्याचापूर्वोत्पत्ति निवृत्तौ। तस्य विस्मृतस्येह विधेः सान्निपातिकान्ये
व संनिपत्योपकारकाण्येवानि भवंति नारादुपकारकाणि। कुतः।
नत्वत्र काले भेदकः कर्मभेदको ऽस्ति येन यतंत्रभेदादारादुपकारकाण्य
पि पुनः क्रियंते। अंतत्वापवर्गापूर्वसंबंधावसरः ततः प्राक्काले
वचमेव। कर्मान्यथात्वमात्रनिमित्तमनादिष्टं दृष्टेन तेन पुनराम्ना
यणान्तर्पणादनादिष्टं कृत्वा विस्मृतेन इह विधा सान्निपातिके रंगे
र्योगं कुर्यात्। आम्रणात्तर्पणादूर्ध्वं तु तेनेव इह विधा सर्वांगयुक्तं या
तं यागं कुर्यात्। इहैवेदाऽपेतु शेषांश्चेत्यदि दृष्टं तत्तत्प्रधानयागं
हविर्दद्यात् तदा शेषं विस्विष्टकृत् तत्क्षणमाज्येन ध्रुवात ग्रनुग्रही
तेन कुर्यात्। न सम इह शेनेति वासु चः। ननु सत्यामपेक्षायामाज्यं
प्रति निधीयते। स्विष्टकृत्तत्र प्रतिपत्तित्वात्प्रतिपाद्यद्रव्यनाशे द्र ४८

स्य नाशे द्रव्यांतरस्यानपेक्षितत्वात्. कथमाज्यं प्रतिनिधीयते। अ
सं। प्रतिपत्त्यर्थं नापेक्ष्यते। अपूर्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यत एव। तदपि हि खि
ष्टं ततः प्रयोजनमेव यद्यपि चैकदेशद्रव्यत्वात्सोमस्य यं पुरोडाशमु
त्तराईं वा प्रयोक्तुं क्षमस्तथापि नापेक्ष्यत एव। तावता च साधार
णे विहितमाज्यं विभिन्नगृह्यति तस्मादस्याज्येन न तु धानं स्विष्टकृ
दतिरिक्तानां तु प्राशित्रेडाषडवत्तभाग चतुर्द्धीकरणादीनां लोप ए
व। एवं वारुण्याः निष्काषवाजिनोपयज्ञो माहोग्निहोत्राहुता प्रवर्ग्य
शेषहोमद्रव्यादीनां शेषभूतानां नाशेप्याज्येन तत्कार्यं संपादनीयं
। बर्हिः प्रस्तरे यवेषु सर्वौहीनां च। आध्वर्यवं तु सर्वत्र भवति स्विष्ट
कदादावपि तस्य नाशे दोषे वाऽपि च षे वाऽयेन यागाः कार्याः। प्राशित्रा
द्यर्थमपि तस्यापि नाशादौ लोप एव। अत्र शाट्यायनः। अप्रत्तदे
वते दुष्टे नाहुतिरस्ति होतस्मान्यद्धविः संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवताया
इति। अस्यार्थः। अप्रत्तदेवतां यावद्देवतामुद्दिश्यन प्रक्षिप्तं
तादृशे दुष्टे होतस्मान्नाहुतिः। कुतः। असानियाजित्वात्। प्रोक्षणा
देरत्वाहुतिः प्रत्तदोषेऽस्ति ध्यानेऽपि च दृष्टादि तं न क्षोभस्य स्येति। यथा

नार्थं हि हविरुत्या घृतेन सुगुणत्वाद्दी अतः शेषमात्रां लोपएव युक्तइ
ति। तथा। अत्र्येन परं। यत्परं कार्यमारादुपकारकं तन्न प्रतिपत्तिकर्म
तदाज्येव कार्य्यं न घथा। निषद्वा वदोमतुयोजो अग्निहोत्राद्वन्नाप्र
वर्ग्यशेषहोमद्रव्यत्वमादीन्युदाहरणानि। निषद्वाध्यंगुदन्तनीयप्र
वर्ग्यशेषवाजिनहोमादियत्नुनः। पुरुषार्थ्यप्रयाहविः शेषभक्षो
हतो छिष्टन क्षरइति। तत्रप्रतिनिधिर्युक्तः। समाप्तिः श्रेयसीतिह
स्मा हकोषीतकीरिति श्रुतेः। समाप्तिर्देवपुण्येति श्रुतेश्च। तथा
चतस्या नावृत्तिर्गुणलोपे संनिपातप्रधानत्वान्मंत्रं नानुजपेद
नुजपेदितिजातूकर्ण्यइति। मंत्रं होममंत्रं पाठ्यानुवाक्यादिकं वा
गुणलोपे गुणस्यांगस्य मंत्रसंस्कारादेर्लोपे पि सतस्य कर्मणो नावृत्तिः
हविरन्तरेणोप्राकृप्रधानेज्यायास्त्रचान्वाहरेत्। हविषांतरणां बहू
नांमध्य एकस्यादहने तस्मिन्हविरन्तरेण एकस्य हविषो नाशे सा
विस्मरणे प्राकृप्रधानेज्याः स्त्रलाम्प्रधानयागास्पूर्वं स्त्रत्वा अनादि
ष्टपूर्वं क्रमन्वाहरेत्। नहि स्त्रतेहविर्गहणादिनिःसांनिपातिकैः सं
स्कृत्वान्वाहरेत्। यागार्थं वेदिमध्ये आसादनायाः नुपश्चादानयेत् ४९

प्रागेवासमिष्टयजुषः सं८· स्था ग्र.ते:। अथवासमिष्टयजुष्यपः प्राकु
समिष्टयजुः होमात्पूर्वं विस्मृत्वान्वाहरेत्। क्रु.त: सं८· स्था ग्र.ते:। समि
ष्टयजुषा यज्ञसंस्थाश्रवणात्। तद्येदेनानि जुहोत्येनानेवैतत्पर्यस्थं
स्थापयतीति अंतो हि यजरज्ञस्य समिष्टयजुरिति चातेन यावदप्यंतो
न भवति तावदन्वाहरणं घटत एव। यावधारणो हुते चेत्संस्थं स्थाप्य
तदेव पुनर्निर्वपेत्। अन्तरितहविः स्मरणकाले चेद्यदि समिष्टयजु
र्हुतं भवति तदा प्रकृतं कर्म समाप्य कर्मापवर्गान्ते कृत्वा तदेव विस्मृ
तं हविरेव पुनर्निर्वपेत्। तस्मिन्नेव विहारे गत्वा धानादिकर्मापव
र्गान्तं दुर्यात्। तद्देवेत्ये वकारान्तसर्वाद्य ति उत्पन्नसाहित्यात्। देवता
विपर्यासे युग्मलं देवतायथानुपूर्व्यकरणं। अनुवाचनादौ देवतो
च्चारणे विहितं अमुष्मा अनुब्रूहीत्यमुं यजेति चातत्रान्यदेवतो
च्चारणकाले यदन्योच्चारणं यथा आग्नेयपुरोडाशावदानकाले य
दग्नीषोमीयोच्चारणं अग्नीषोमीयावदानकाले वा यदग्नेरुच्चारणं
यदेवताविपर्यासः। अन्यत्रापि सोमायानुब्रूहीत्यस्योच्चारणकाले
त्वष्ट्रेनुब्रूहीत्यस्थानेत्यस्येतितस्मिन्देवताविपर्यासनिमित्तयुग्मलं

50

दत्वा पुष्कलदानत्वं प्राप्श्चित्तं तत्वा यथानुपूर्व्यकरणं। यथा
क्रमकरणं यस्या देवतायाः उच्चारणकालो भवति तस्या उच्चारणक
र्णे स्मामित्यर्थः। आग्नेययागक्रमे यदग्नीषोमीययागः क्रियते तद्
नैव हविषा तत्क्रमविपर्यासमात्रेन देवताविपर्यासः। तेन तत्राध्वर्य
र्वमेव भवतीति। न पुष्कलदानं। पुष्कलज्ञा ज्ञा थो यज्ञपार्श्वे पूजकः। अ
ष्टनु। दि मेविल्कि विलिं चिद्ह्रो च पुष्कलमिति। देवताविपर्यासेन तत्रैव
विशेषोस्ति। धेनुर्वा यदि वा नद्वान्मेषका द्वादशाधि वा। देवतानां विपर्या
सेन तस्य फलमुच्यते। धान्यमुष्टिश्चतुःषष्टिरिन्नरेषु च पुष्कलमिति। तथा
॰यान्यदपि। ग्रासमात्राभवेभ्दि क्षापुष्कलं च चतुर्गुणमिति। तेन देवता
विपर्यासे धेनुर्वेत्यादिकमेवाद्गतरेषु च पुष्कलदानमिति निमित्तेषु यथा
शक्ति व्यवस्था। समर्थस्य चतुःषष्टिमुष्टिपरिमित धान्येन पुष्कलं। अस
मर्थस्य चतुर्ग्रासपरिमितेन। अथवा निमित्तस्य गुरुलघुत्वापेक्षया व्यव
वं व्यवस्थाएतेनयत्सुवर्णमेकीयं पञ्चसारद्रव्यमात्रेन तद्भयं निरस्तं। तुषाणे
न्मागि निरित्यादि होममंत्रविपर्यासे अपि देवताविपर्यासनिमित्तं पुष्क
लदानं न भवतीति याज्ञिकाः। मारुतहोममंत्राणां यथाज्यायुरोत्तुवा

वपायाः स्थलश्रवणेन हि पर्यासे समानस्य कृतं चतुर्गृहीतं संपरिमितं पृष
लदेयमिति वपायाज्ञिकाः । अपरे तु याज्यानुवाक्ययोरपि देवतापदद्व
सद्भावेन देवताविपर्यासग्रहणेनैव याज्यानुवाक्याविपर्यासोऽपि
सिद्धे पुनर्याज्यानुवाक्याग्रहणादेवं ज्ञायते याज्यानुमंत्रणादिवि
पर्यासे न देवताविपर्यासो न भवतीति । तेन याज्यानुवाक्याविपर्यासे
न वचनात्पृषलदानं । मंत्रविपर्यासे नुवचनाभावाद् नादिष्टमेवेति
। अवदानयाज्यानुवाक्यासु च । विपर्यासे तु पृषलं दत्वा यथानुपूर्व्य
करणमित्युच्यते नुवर्तते । अवदानविपर्यासे याज्याविपर्यासे अनु
वाक्याविपर्यासे च पृषलं चतुः पञ्चपरिमितं । तदशक्तौ चतुर्गृहीतं सप
रिमितं वा दत्वा यथानुपूर्व्यकरणं । अन्यदेवतस्य पुरोडाशस्यावदान
काले यदन्यदेवतस्यावदानं सोऽवदानविपर्यासः । तत्र प्रक्षेप्यास्या
कृतात्पृषलं दत्वा जुह्वां यद्दैवतं तच्छावदानं तस्यान्तरे दत्वा यस्य हवि
षोऽवदानकालो भवति तस्यावदानं यागं च कृत्वा ततः पात्रान्तराज्जुह्वां
प्रक्षिप्य यथाविहितं यागः कार्यः । मध्यमपूर्वार्धावदानयोर्विपर्यासे
त्वक्रमविपर्यासमात्रेणावदानविपर्यासः । अन्यदेवतयाज्यानुवा

अ २५
देवभाष्य
५२

वाक्योच्चारणकाले यदन्यदेवतप्राकरणिकयाज्यानुवाक्योच्चा
रणं। यथाग्नेयस्य यागकाले यदग्नीषोमीययाज्यानुवाक्योच्चार
णं। स याज्यानुवाक्याविपर्यासः। तत्रापि प्राग्घविः प्रक्षेपात् ज्ञाते पु
ष्कलं दत्त्वा यथानुपूर्व्यकरणं पुनर्यथाहविहितयाज्यापुरोनुवाक्यो
च्चारणकार्यं। हविः प्रक्षेपादूर्ध्वं ज्ञाने त्यागश्चेद्विहितदेवतायै तत्तत्स
दायुष्कलदानमात्रमेव। न यागस्यावृत्तिः। तयोरंगत्वात्। न चांगानुरोधे
न प्राधानस्य यागस्यावृत्तिरुपपद्यते। त्यागस्यानावृत्तिर्गुणलोपदु
त्वाश्चलापनोदः। याज्यानुवाक्ययोरपि न यथाविहितपाठः। याग
स्यान्यदेवतायै करणे यदि हविः प्रक्षेपे वा ज्ञाते द्रव्यदेवतासे
वकर्मस्वरूपत्वात् हि पर्यासे यागस्यैवानिष्पत्तेः पुनः सांनिपातिके
रोः हविरुत्पाद्य यथाविहितयागः कार्यः। आप्राकरणिकयाज्यापु
रोनुवाक्यापाठे यागस्याकृतत्वाते हौत्रिकं प्रा० यश्चित्तं कृत्वा प्रा
क् यागात् पुनर्यथाविहितयोः पाठः। यागादूर्ध्वं तु हौत्रिकमेव।
अविहितयोरन्यदेवतयोरुच्चारणेऽपि यागादूर्ध्वं ज्ञाने हौत्रिकं कृत्वा
यथाविहितयोः पठनं। यागादूर्ध्वं तु हौत्रिकमेवेति गदाधरः। इ ५१

51

हान्निहितविपर्यासो निरितो निमित्ते आध्वर्यवमेवात्र मंडनः
हो शुर्याज्यानुवाक्यासु विपर्यासः जिर्यद्दिनायते। तदाग्नेयीभिरैन्द्रीभिः
प्राजापत्याभिरेव चाप्सजे याज्यानुवाक्याभिव्याहृतीभिरथापिवा:
। तथा अनुमंत्रणमंत्रे शुचा जमाने शुविस्पन्नौ। तदा व्याहृतिभिः कुर्या
त्स्वामी तद्दनुमंत्रणं। सत्यो दुहे शुमर्यहूणं स्पाचितम्वंस्केघ्नं जो हृपदि
। तस्मिन्नु हूपभृतं ध्रुवा स्त्रं आज्ये दुहे पुनर्ग्रहणं स्थालीतो धाम्रना
मेति। मंत्रेण यथाविहितं ग्रहणं कार्यं। तत्र प्रयाजानन्तरमोपभृते
विनष्टे चतुर्गृहीतमेव ग्राह्यं। व्याहृतिभिरग्नौ देवताचामपि शुद्धिर्भवति:
ति श्रुतेः। वा विकल्पे। अथवा तस्य दुष्टे ध्रुवाया कार्याः प्रासमे चेत्दुतरे
ण सह विकल्पार्थं मन्यते ध्रुवायां वा ततो यज्ञः प्रयाः सकाशाद्गस्य
न्तुः। ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः। तस्मात् ध्रुवायाएव सर्वो यज्ञः प्र
भवतीति श्रवणात्। अथ यश्चतु ध्रुवायां गृह्णीति सर्वं स्मेतद्यज्ञाय गृह्णी
तीति श्रवणाच्च। तस्माद्ध्रौवस्य सर्वार्थत्वेन तेन ग्रहणं मुक्तमेवात
श्च स्थालीतो मंत्रेण ध्रुवायामोप्या प्या अन्यथासंभवात् अदुष्टा हू
नयनमेके। एके आचार्या अदुष्टान्ततः च्याद्देवानयनं नियमिद्धं ति।

अ २५
दे.वभाष्य
५२

अयंतन्नोमः पक्षः नोपमन्तो ध्रुवायां अहुताम्नः प्याज्ञानयनपक्षे
ध्रुवायामुपभजनस्य का प्राप्तिरित्याशङ्क्यां । जोहवेदहुते ध्रुवायाउपमन्तोवा
ग्नहणं । उपमन्ते हुते जोहवा ध्रुवाद्वाग्नहणं । ध्रौवे तु हुते जुहूषु एव ग्रहे
णं नोपमन्तद्दृत्यर्थः । अत्रानयनपक्षे एणजाः तो नि नयनमांत्रान धा
मनामेतिर्मन्त्र सरव्यावा । ध्रुवातोग्नहणपक्षे भवति पुनर्ग्रहणमित्य
स्यानुवृत्तेः आज्यस्थाली तोवेन्यतः । आज्यस्थालीशब्देनतन्त्रस्थामाज्य
मभिधीयते । आज्यस्यप्रकृतत्वात् । तेनाज्यस्थालीस्थस्याज्यस्यदो
षे अमेध्यादिपाते श्वाघवलीहे च अन्यद्गाङ्ख्यंग्राह्यं । अत्र विनष्ट
स्याज्ञस्य भस्मनिवापपक्षे पं तत्वा आज्यस्थाली रुल्मा श्रुद्धिमापाद्य ध्व
र्यवं हुत्वा सोमश्वेत्याललाहुतिरितिवाचनेतत्वाय जमानवाचं पक्षे स्रुला
आज्यमासाद्याग्निहोत्रहवण्यामपहत्य यांतामभ्यासाद्यापवित्रेव
स्यस्तरेनानेनहिंपविन्नच्छेदनानि पवित्रेचासाद्यवाग्यतो भूत्वापवि
त्रेशिखाग्रोक्षणीः सत्त्वस्यदेव्याये न्याज्यं सौ स्यमहीनामिति निरु
प्यपेवेत्यधिश्रित्य पर्यग्निकरणं तत्वाज्यनेदेहीतिप्रेषंद द्यात् ।
तोग्नीवाज्यमुद्रास्य पन्मवे क्षणांकारयित्वानीयवेद्यामासादयतिन्त ५२

तोध्वर्युरेत्यामुत्सूपवेक्षणियेशोतिवेधां नत्वा धृत्वा आसन्निस्या लम
ने सुत्वा सुवेदा गती ध्रीये उत्सव ना दि। अग्नीषोमीये चेहं तपात्से। आ
ध्वेर्यवं वुस्क चो द्रुष्टे आज्यस्था स्यागृहे रक्षा स्यागृहे रक्षा ली होषे
व भृवत्तेवा। न्यायप्राप्तस्येव सन्नणोन धृत्वा याः स्क व्याहुति पक्षेन
भवति अपूर्वत्वात्। न्यायवैतद्गुना विवक्षयोच्यते अहो षोवान
वै देवाकस्माच्चनबीमन्संतनइति श्रु. तेः हविर्मात्र विषयमेतद्दुच्यते
। अथवामेध्यायुप घातेपि हविषामदोषएव कुतः। तदाहुर्यस्याग्नि
होत्रंहो घमानममेध्यमापद्येत तदाहुर्यस्याग्निहोत्रं ठ· स्क च्य
नीतमेध्यमापद्येतेति चोपक्रम्योभयत्रतद्धैवे होतव्यामन्यतेभय
त्रमेवैतस्या होमो व कस्मात्तदिति नेतदृष्टोन होममभिधायतत्र हेतु
त्वेन न वेदिवाइति श्रुवणात्। एतत्व श्रु. तावत्रौ ध्यमानसमानन्या
या द्धहूतामेकधर्माणामेकस्यापियदुच्यते। तत्सर्वेषामपिज्ञेयमि
ति न्यायेन सन्नत्र तात्र सर्वविषयत्वेनोक्तं। अत्रविप्रतिपत्तिः अ
दोषेवेति विरुद्धं। पूर्वघुक्तं द्रष्टस्य हविषो श्ववहरणमितितेनान्य
या व्यारव्येयां दृष्टेनयागे त्रातेपश्चाद्दृष्टत्वज्ञानेयत्कृतंतत्रतमेवना

अ २५
देवभाष्य
५३

53

दुष्टेन पुनरग्निविनिकर्तव्यः । सर्वहविःसाधारण्येनोक्तत्वात् । वासुदे
वोपाध्यायेन वाकथितं दोषस्य एकदेशस्य दर्शनात् । तत्तेक मीतिना
ष्टमिति । अत एवैतस्य दोष इति । संप्रदाये चाऽस्य विष ये मे न दुक्त मि
त्याभाति । दुष्टादेवाधारादिकर्मनिष्टनो निर्दृष्टमेव तत्तदुक्तं मदोषोवे
ति । एतेनतत्थेना यन्तत्र केशकीटाद्युपघातविषयं । अमेध्या
पातदोषेऽनुपुनर्यागएवेतिगदाधरः । दुष्टेनेष्टव्या गाहूर्जिरिति शां
खायनः । तथा हि । अथाऽऽत्यन्तदेवतास्विष्टासु दुष्टे न वाशेषं वर्त
ते चेत्प्रदानमावर्त्तेत । सर्वोपरिशेषइति । अत्र शांखायनभाष्यं दु
ष्टादुष्टसमुदायेष्वावृत्तिरिति । अस्यार्थः । यत्रानेक इत्येकदेवत्यो
यागस्तत्रैतन्निरूप्यते । यथासत्यदर्शाप्राजापत्यपशूनां प्रचारतो द
धिपयसोः । सवनीयपुरोडाशानां सर्वत्र स्विष्टकृद्यागश्च तत्र यदि ए
कं किंचिद्धविर्दुष्टमितीतराण्यदुष्टानि एवं दुष्टादुष्टसमुदायेन या
गे प्रवृत्ते तस्य दुष्टमिश्रेण दानं त्वेन विनष्टत्वात्सर्वोऽपि पुनरुक्त्यायागा
गः कर्तव्यः । स्विष्टकृदुष्टादुष्टसमुदायेन प्रवृत्ते अथाज्येन पुनः स्वि
ष्टकृद्यागः कार्यः । तत्र यत्तिहविः सत्वन्सत्तादृशस्य मवदेयं यंचाव ५३

त्रिनां नुद्धिरिति। तथा। अन्यामोगृहीतेस्यास्रुवावाहितास्रुचो
दितानाः मम छेदाङ्गेनवाहितायजेदिति। आपस्तंबः। यद्यभा
गिनीमावाहयेद्यन्त्रस्कारे तद्योक्ष्यायमनसावाहयमहादेवा अग्नि
पादयानोस्याहुतिं जुहुयादिति। मानवो यद्यनभिनिरुप्तामावाहये
द्यथावाहितमाज्येनोपांशु यजेन्द्राग्निनी चेन्नावाहयेद्योक्ष्याया
वाहयेदिति   आधिकं निरूप्यान्तश्चयजेताह विनिर्वपिकाले न्नां
स्यविहितादधिकं हविनिरुप्यान्तश्चयजेतेति नोधिकनिरुप्तेना
पियागः कर्तव्यः। संकल्पदोषपरिहाराय   तथा चोदितत्वात् अ
थवा आधिके तनिरुप्ते तमागोनकर्तव्यः। वाऽवधारणेनकर्तव्य
एवेत्यर्थः कुतः। अचोदितत्वात्। अविहितत्वात्। ऐन्द्राजा वरुण्या
दितिप्राणी तास्कन्ना अभिमृशेत्। ऐन्द्राजाइत्यनेन मंत्रेण स्क
न्ना। भूमावस्कन्नवा। पतिता। प्रणीताऽपोभिमृशेत। आलभेता
स्कं ददरद्धानेस्य शतिसोमेनुकालाहुतिनुवाचनपूर्वकं। भूमिर्भू
मिति मन्त्रमंत्रिन्तमभिमृशेत् भूमिर्भूमिमितिमन्त्रेणाभिन्नंभ
न्नं भू न्म यं माजिंकस्द्धास्मु स्वाकपानो पसर्जनीयात्रवर्यर पूतभू

अ२५
देवभाष्य
५८

द्राचवनीयसंस्थोत्स्यादिकमभिमृशेत्। अस्य श्रुतिः। यज्ञते विदः स्रुन
रितिवा घर्मस्य मन्त्र यमभिमन्त्रमभिमृशेदित्यनुवर्त्तते। घर्मसंबन्धि
महावीरपिन्वनरौहिणलोकपालादि घर्मस्य घर्मस्य मन्त्रमयं मिन्त्रं मन्त्रं
यज्ञते विदित्यनेन च शाखान्तरदर्शनेन च पूर्वोपदिष्टेन मभिमृशमिमि
54 त्यनेन वाभिमृशेत्। आह तेनस्य शेताः प्रथमे मूमिर्भूमिान्तरोयक्षते
चिदितिपूर्वसन्नेत्रोव धर्मस्य मन्त्रयत्वेन प्राप्तत्वात् स्ववकारे लोपसमु
च्चायमानत्वात्तु घर्मस्य मेदसा वायव्यपर विशेषमाह ५ परमेष्ठ्यादी श्व
चतुरव४० श्रुतंजुहोति। वषकारादभिमर्शनानंतरमेव परमेष्ठिने स्वा
हा। प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यंतान् चतुस्त्रिंशन्तं
स्व्याकान होमान् जुहोति। अत्र चाध्वर्युः कर्त्ता आदिष्टत्वात्। अ
नादिष्टेषु हि ब्रह्मणः कर्तृत्वं। ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादि
ष्टत्वात्। अत्र नो क्षेमायेणकालाहुतिरपि सत्वावचनात्र भवति। कर्त्तमे
तत्। प्रायश्चित्तौ समुच्चयस्मोक्तत्वाच्च। तेन पिन्वनजरौहिणकपा
लमेदे पूर्वब्रह्मणः कालाहुति होमो वावनं चातनोध्वर्योः पूर्वोक्त
मन्त्रेणेहूयेनजरौहिणकपालमेदे पूर्वं ब्रह्मणः कालाहुति होमो ५८

वावनं चा ततो ध्वर्योः पूर्वोक्तमंत्रेण हृदये नाभिन्नस्याभिमर्शनं वत्सु
ल्लिं शाहोमश्चाभिन्नं पिन्वनादिकसुपशयां वपि ह्यान्यया मृदा
संमृज्य पिन्वानादीनां करणाभिमर्शनं श्लक्ष्यान घूपन प्रदहनो
द्दरणाव्यवसेचनानि तत्समं कुर्यात् तानाशापहारादेनुक्तौ त्वाहृत्सना
दिष्ट पूर्वकं पुनरुत्सादनं कुर्यात् तानाभिमर्शनं चतुल्लिंश होमोमे
दन एवं नयोर्विधानान्महावीर भेदे नुविशेषं च स्मृतिः घमेदो श्वो
तमितित्तत्रैव विवादिष्यामः घर्मधुघाले चा दोहे चोदीच्या दोह
रुच्छानेन्यस्याः शालायाः प्राग्र स्नात्म्रा च्याः पुच्छकांशात् दक्षिणे रुच्छाति
हत्वा दोहयेत घर्मदुहो घर्मदुहायां गोः दुःले मरणे तस्याः एवो दोहे च
दोहरुच्छाने घर्मदुघा या दोहन प्रदेशे अन्यस्या गोदीच्या त्वडुदङ्मु
र्व्या अवरुच्छित्ता याः अथवा शालायाः पुरस्तात्पत्नीशालायाः पू
र्वस्यां दिशि प्राच्याः प्राङुदङ्मुख्या अवरुच्छितायाः पुच्छकांशात् पुच्छ
हंडात् दक्षिणे आरुच्छति पुच्छाद्दक्षिणो विभागे तुच्छे आरुच्छति होमा
र्थिकरणोपरमिष्विनङ्क्त्वा घाश्चानुल्लिङ्गः शतमाज्याहुतीर्हुत्वा ताम
न्यां गां दोहयेत्। सा यदि घर्मदुघा द्दुले हन्यामुपसंक्रामेयुरित्युप

कस्य सर्वस्याप्यश्नन्त्यात्। अतः पूर्वं ब्राह्मणः कालाहुतिहोमो वा
चानं चानन्तो ध्वर्योर्गोरक्तु नियुक्ताद्दक्षिणे वेतुल्लिठं शाङ्खो मः। अत्र
चोपविष्टस्य होमासंभवान्सामर्थ्यान्निषण्णा होतव्यं। हूले न स्खलेन।
मां व्यादि नाविनश्येदिति हरिस्वामिनः। हूलनं ह्वालः। ह्वल चलने। आ
त्यंतिके के चलनेमरण इत्यर्थः। इति कर्कः। वषहाज्य स्कंदने चेके। ए
के आचार्याः। हषहाज्यस्य स्थाली स्थस्य स्कन्दस्थाप्यवास्कंदने चक्रा
रा स्मर मे ष्याद्दीष्वनुल्लिठं ग्रानं जुहुति। एके ग्रहणं द्विकल्पाः। तेन षु
षदाज्यस्कंदने भुव पनयइत्यभिमर्शनं। चनुल्लिं शाङ्खो मो विकल्पेन
। अपाविषु तिहोमो नित्यं सोमश्च कालाहुतिरपीत्येतानि भवंति। स्था
लीमेदेनुर्भेमिति ति अभिमर्शनमपि सोमेऽप्युपपाते चैके। कांयया
कालठं हुत्वा यज्ञस्य दोहइति वाचयति। सोमेऽप्यायां उपपातः सो
मेऽप्युपपात इति सप्तमी समासोयं। न तु तु सोमे या ऽप्याउपपात इति
षष्ठी समासः। तथा सति सोमयागोपपाते एव स्यात्। न तनश्च अ यस्य
द्विसातः आयथयदि दीक्षासु किंचिद्दापद्येतेत्यादि विरुध्येत। न त्रसो
मयागोपपातनाभावात्। सोमेऽप्युपपाते सोमेऽप्यायां सोमयागमध्ये ५५

55

यस्मिन्कस्मिंश्चित्कर्मणि सोमांगे सोमांगांगे वा उपघाते विनाशे पर
मेष्ट्यादि चतुर्लिङ्गा स्यादृती नामधेय यथाकालमथ यदि यक्ष्यमाणः अ
थ यदि क्रीत इत्यादि अस्तु नैकाले एकैकामाहुतिं संस्कृत्य तेन सन्तहुही
ते नाड्येन हुत्वा यज्ञस्य दोहइत्यमुं मंत्रं यजमानं वाचयति वचेः शाहू
कर्मत्वाद्यहुं हु मयन्त्रहिन्नीपा सोमो यस्याः कालो यथाकालं इत्यस्यापी भावः
ता ब्रूसेव जुहुयादिति श्रुतेरेता ब्राह्मणोक्ता होतव्याः। आत एव वाचनमपि
ब्राह्मणोक्तायोः हुत्वा वाचयतीति स्वाम्यादि त्याम इत्यादि निवासुदेवः। अपरे तु वा
चनमध्वर्योरिति। वासुदेवस्तु सोमांगोपघातएव कालाहुति नेमित्तिष
श्चा पुंगोपघाते इत्याहीमरा जादि नसोमांगं त स्थनेव द्रुम्रणां सोमस्याते
न त वस्माद नादि स्वपुरोदितमिति हरि स्वामिनस्तु अ यदि यज्ञस्य दू
ले जन्समन्वा स्पजुहुयात्। तथा सयद्य ज्ञस्याद्भूदित्यत्र सोमयज्ञस्य यदं
गं दूले हि न तुपेसोमय ज्ञस्य यज्ञस्य यद् गं आर्त्तिमार्छेदित्यादि सोमय
ज्ञं या विना होऽयं प्रायश्चित्तमाहुः। तथा सति दीक्षणीयादि बु प्रया जवि
नाशे सोमांगस्य दीक्षणीयाद्दे वै गुण्यं भवतीति तत्रापि कालाहुतिर्भव
त्येव। न तु स्तकारेण कालाहुतयो ब्राह्मणोक्ता होतव्या इति किं नोक्तमिति

चेत्। न उत्क्रमेवा व्यस्तप्रायश्चित्तानि जुहुयात् नादिष्टानीति। कथमासा
मनादिष्टत्वमिति चेत्। यत्र हि निमित्तमुद्दिश्य नैमित्तिकमादिश्यते
स आदेशः। यथाह वषट्कार्यस्कन्दने जुहुयादित्याविष्टेति। इहच निमि
त्तोपदेशपूर्वकं नैमित्तिकस्योपदेशो नास्ति। इह हि पठ्यमानः किंचिदा
पद्येत यदि क्रीतः किंचिदापद्येतेति निमित्तस्यानामग्रहणं विनैव सामा
मान्येन किंचिदापद्येतेत्युक्ता नैमित्तिकमादिश्यते। तेनैतान्यप्यनादि
ष्टपदेन गृह्यन्ते। तथा चैवैकहोममेगीजत्यनाभ्रातेव जुहुयादित्युक्तं। च
तुर्लिङ्गाद्धोमस्य आदिष्टत्वादध्वर्युकर्तृकत्वं। एतासां होमे चाऽस्य संस्का
रोपि तदङ्गत्वाद्धारणाकार्यः। यो वा व कर्म करोति स एव तस्योपचारे वेदे
ति न्यायात्। अथयद्गृह्योऽभूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहु
वत्येतास्य प्रायश्चित्ताहुतयः। ताभिः सह ... जपनीत्यकार्यसा
म्यात्किं विकल्पः आहोस्वित्समुच्चय इति तत्र भिन्नार्थत्वाभावात्समु
च्चयः। स सपि हि नैव उपसमान्यत्तवेदाघं शत्वानिर्भिद्यते। पदार्थो
शोभ्याभिस्तत्र श्वां वां तरकार्य नानात्वात्समुच्चयः। तद्यथे कस्मिन्नेवका
र्ये वातपित्तादिभेषजानामभिन्नदेशानामप्यवान्तरकार्यभेदात्समुच्च ५६

योभवति। नबाधो न च विकल्पः। एवमिहापि द्रष्टव्यं तथा च दर्शय
ति। उभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तं चाग्निप्रायश्चित्तं वाध्वरस्य
पूर्वामयाग्नेस्तस्योत्तरां बंधुरिमयत्८ स्येतत्कर्माध्वरकर्मवाग्निकर्मचेत्स
न्नोऽदृश्यमर्थः। एषमन्त्रान्ता पितुभयं स्येतत्कर्मपदार्थाद्रूपवेदादिकं चेति।
एवं सतिपत्रविशेषतोनोपदिष्टं प्रायश्चित्तं तत्र कालाहुतिहुत्वाचेष्ठा
हुतिं ब्रह्मा जुहुयात्। आदिष्टप्रायश्चित्ते प्रथमं तत्र कालाहुतय एव
न चेष्टाहुतयः। आदिष्टेष्वपि कालाहुतिं हुत्वाय थोक्तं प्रायश्चित्तिं कुर्या
दिति हरिस्वामिनः। संप्रदायपद्धुतावपि सोमसंस्थोपयाते एकैकाहुतिप
याकालामाध्वर्यवं चेत्यनेन क्रमेणोक्तं। अन्ये तेन्तु गर्गदासरकारिका
काराः। आदिष्टानादिष्टप्रायश्चित्तो नरकालं कालाहुतिहोममिच्छंति
तत्र पूर्वकालाहुतिहोमो युज्यते। कुतः पाठक्रमानुरोधात् तावाए
तानुशास्त्रिंशमन्तव्याहृतयो भवंति प्रायश्चित्तयो नामेस पत्रस्या थ
य घृतस्य हुत्वेन स्समन्वीक्ष्य जुहुयादित्यत्र गृहकांडे कालाहुतीनां
विधानं मध्यमकाण्डे तु पूर्वविहितानामेवावसरमात्रविधानार्थमनु
वादः। सोमापहरणादि प्रायश्चित्तानां चांतः परं विधानमस्मिन्नेवकां

57

ष्वाहुतीनां चाष्टाध्याय्यां विधानं। अन्यासां धर्मभेदादि प्रायश्चि
त्तीनां चतन्तो णूर्ध्वमारण्यके। अन्यत्राप्यध्वरप्रायश्चित्त्यग्निप्राय
श्चित्तिसमुच्चये अध्वरप्रायश्चित्तेरेतत्पूर्वं होमविधानं दृश्यते। अध्व
रस्य पूर्वा मध्या ग्नेरिति तस्मात्सर्वनिमित्तेषु पूर्वं कालाहुतिहोमः
। ततोऽन्यनादिष्टादिष्टप्रायश्चित्ताहुतिषु तो। कालाहुतयस्तदीक्षास्तू
पसत्सु चापररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्तीत्यतस्मात्प्रागाहवनीये होत
व्याः। ऋत्विक्प्रबोधनादारभ्य सुत्यायामाग्नीध्रीये यदि दीक्षोपस
त्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्र इति श्रुतेः। आहवनीयप्रणयना
नंतरमग्नीषोमीयाहन्युत्तरवेदौ। सुत्ये हुतिहोमस्तु आग्नीध्रीयप्रण
यनानंतरमाग्नीध्रीये ततः प्राग्दक्षिणाग्नौ सर्वप्रायश्चित्तहोमस्तस
र्वदा आहवनीय एव। चतुस्त्रिंशद्धोमोऽपि प्रायदास्थलेऽनेन धर्मभे
दादि भेदादौ विहित आहवनीय एव। अथ कालाहुतीनां कालवि
भागो विविच्यते। अत्र परा द्विना पूर्वांतकपूर्वो यदि प्रकालादारभ्यो
त्तरकालाहुतिकालात्प्राक् पूर्वकालाहुतेः। कालइतिसर्वेषां भाष्यक
र्तृणामभिप्रायः। तत्रम यास्मिन्वसंतेसोमयागः कर्तव्य इतिमनसा ५७

तितेयदि देवान्मानुषाद्वापचाराद्ध्रसंते सोमयागेन तत्र राजदापरमे
ष्ठिने स्वाहेति सप्तरात्र ह्रीतेन कालातिन्तिं जुहुयात्। ततो वाचनं तु बहु
स्यनादिष्टहोमं च कुर्यात्। वाचा सोमं क्रकरिष्यामी स्युते तद्वकरणे
प्रजापतये स्वाहेति सोमाहरणार्थं गत्वा सोममनादायागमने अ
घसे स्वाहेति। एतासि स आहृतयस्तद्वैतथमाहवनीयमुद्धस्यता
भ्रातृव्य जुहुयादिति नियमादाहृता वषट्काराखिति स त्वभ्रात्राणं
हत्वा आज्यं ठः संस्कृत्याहवनीये सप्तरात्रहीनेन परिस्तरणासमिदाधा
नपूर्वकं ब्रह्मणा होतव्याः तदनंतरं वाचनं अनादिष्टहोमश्चाप
या देवतं स्योगाः। स्थाने सालायां निहिते स्तेमे जुहुन्द्र नये बास्यं पूर्वे
सविते। तत्र ऊर्द्धं शालाद्वारापिधाना सखिश्च कर्मणि ततो सोमाय
नद्वनाहरणे स्याक ग्रहे। ततो विक्रयिणे समर्पणे दिक्षामयज्ञ मरुद्र
श्व। ततो हिरण्याभिवाचना स्यात् असुराय। तत्र ऊर्ध्वो सोमनिधाने
स्यात् क्रमिन्नायात्ततः आतानुवाचना स्यात्। षि ह्म वे शिशिपिपिष्टाय।
ततः प्रागुपसंजननाद्धि स्म वे नरं धिषायानन्त आ स घामा सादनालो
क् सोमाय। तत्र आग्नीध्रीयो ग्ते निधाना स्यात् सर्वो स्र यसन्तु बरु

अ२५
देवभाष्य
५८

58

णोऽयात तनो हविर्हूतीनेति धानास्त्वा गग्नयो। ततः प्राकृतोमं या संस्था
मित्यत इत्यष्टाया वृतः प्राकृतो मोपोवहरणादग्नये। आसंदीस्थिते
वरुणायेति आग्नये वेति हूयेः समुद्रयोः आग्नीध्रगतत्वस्या संदी
स्थितस्य च निमित्तहूयस्य भावात्। उपावहरणादि प्राकृतो समाना
द्यवणे। ततः प्राङ्.मा मे बिभितिमहारात्रि श्वेभ्यो देवेभ्यः। अभि
षयेति। यमाणोपमोय आप्यायनेनिक्ति यमाणे विसृवे आप्पीनपाय
संभरत एषाधूपनीयेव धायेस्येतस्मिन्नि यमाणे विसृवे इति। एवमभि
षवाहुतावासामप्याहुतिः। अभिषवादूर्ध्वं अंतर्यामग्रहादूर्ध्वमा
ग्मैत्रावरुणाग्रहाच्छुक्रायेति। मैत्रावरुणग्रहणादूर्ध्वं प्राग्मंथिनो ग्रह
णाच्छुक्रायेति। ततऊर्ध्वं उन्नीयमानानुवाचनात्प्राक् मंथिन इति। प्राय
श्चित्तकारिकायां। स तु श्रपणमात्रे इयमाहुतिरिति गदाधरः। तस्मि
न्नेव यथासंभवं सोमस्य पूर्वं नंलेशुक्रायेति। पूतमदादौ पूयमानत्वेन
वायव इति चमसोन्नयनादारभ्य प्रातःसवस्येति प्रेषाग्विश्वेभ्यो देवे
भ्य इति। तत आरभ्य चमसाध्वर्योभिश्चमसहोमारंभात्प्राक्। आ सर्वेषा
हेतितं। त आग्नीध्रचमसमहोमात्तरुद्राय। उदकालम्भः। ततो वाचनं। ५८

।सदसि भक्षयानीयमानेषु चमसेषु वानायेति। अत्राप्य यदि चमसे
ष्वुन्नीतइति प्रस्थस्य होमायोद्यतोहूयमानोभ्याहृतइत्यादिश्रवणात्
। चमसोन्नीतस्य सोमस्योद्यतत्वाद्यवस्थायामेतत्प्रायश्चित्तं भवतीति
गम्यते। तेनग्रहादिषु स्रुग्घमनहूयमानादौनभवति। अयाडग्नीदि
त्यस्मिन्नवसरे प्राक्चमसभक्षान् चक्षसे स्वाहा॥ चमसभक्षणादर्वा
प्राग्घविर्द्धानमध्ये सादनाद्भक्षायेति। हृदे चस्य भक्षणादर्वाग्भ्योतिका
रिकाकारणदाघोतेनक यमस्पुपपयतइतिनावेवविदतुः। हविर्द्धान
मध्ये चमससंनिधानादर्वाग्भ्यो चरुविग्रहार्थं चमसोन्नयनात्प्राक् पित
भ्यो नाराशंसेभ्यइत्यपस्य ब्येनपितनीर्थेनसर्वं जात्वा व्यदक्षिणाभि
मुखेनचहोमः। उदकालंभश्च। अत्रापि भक्षार्थं नीयमानाभक्षणा
द्वौप्रागुक्तौ कालाहुतयो भवंत्येव तु चरुविग्रहणेष्वपि चमसेष्वुन्नी
तत्वहोमायोद्यतत्वादि भक्षमाणानां तानिनिमित्तानि संति तेषु। पूर्वोक्ताः
कालाहुतयो भवंत्येवाएवं भाव्यंदिनार्थमुपाहरणादौ आहृतमा
द्वा यावन्नयं गच्छतीत्येतस्मा प्राक् पुनः पुनरुक्तनिमित्तावुक्ताः कालाहु
तयो विचार्यविचार्य होतव्याः। अनेकनिमित्तसंभवे च कालाहुतीनां

अ २५
देवभाष्य
५८

समुच्चयः। वाचनादारभ्यसामगानान्तिष्ठेत्स्वाहेति। गमनादारभ्ये
ष्टंतेसमुद्रायेति॰ न भूावतदिवहिरादीपनांतेसलिलायेति। कारि
कायां। एताः सर्वाः सचजुहीतेनब्रह्मणाहोतव्याः। तदुत्तरंवाचनेन च
एकैकामित्यादिनाएवैकहोमेवाचेनोपदेशाद्वत्पुल्लिङ्गाद्धोमेवाच
नाभावः आग्नीध्रीयेसुत्यासुसुत्यासुवर्तमानासु आग्नीध्रीयेय
59 थाकालमेकैकांपूर्णमेष्यादिकांकालाहुतिंजुहुयात्। आहवनीयेहो
माई स्यस्यापवादोयं। सुत्यातोन्यत्राहवनीयएव। बाधकाभावात्
।यदिदीक्षोपसत्स्वाहवनीयेयदिप्रसुतआग्नीध्रइति। तथादीक्षोप
सत्स्वाहवनीयेप्रसुतेआग्नीध्रइतिस्यानद्वये॰ तेतान् आपव
स्वहिरण्यदिस्युहान्तहोमोध्वांक्षारोहणेपूयस्य। पशोसोमेचपूयस्य
ध्वांक्षारोहणेकाकारोहणे आपवस्वेतिमंत्रेणोहातत्होमउहात
कर्तृकोहोमोभवति। आहवनीयेपश्चाद्दोतब्रह्मकर्तृकचक्षुःकां
कः। इदंसोमायेतिस्यागः पशोनुब्रह्मा जुहोती वासुदेवः। अत्रापि
सोमेकालाहुतिर्नवस्येवाउद्गातृकर्तृकस्यहोमस्यात्रोपदेशोनादि ५८
ष्टनिवृत्त्यर्थः तेनपशूपावेनपलायनादौहोतृकर्तृकमायश्चित्तस्या

स्या गोपदेशोनादिष्टनिरस्यार्थः। तेन पशुपावेनपरत्नायनादौहो
तृकर्तृकप्रायश्चित्तस्याज्ञानुक्तत्वाद् नादिष्टहोमो भवत्येवेति या
ज्ञिकाः। इष्टपदाज्यस्रुवं दनेजुहुयादित्याविष्टेति। स्थालीस्रुक्स्रुककृत्स्य
स्ववाहृषपदाज्यस्रुवं दनेभ. मौ अन्त्र्यन्नवापनने अयाविष्टेति मंत्रेणा
ध्वर्युरहवनीयेसचहूहातेमाङ्यजुहुयात्। चतुस्त्रिंशाङ्कोमक्षविक
ल्पेन भवति। अयं नित्यं नवृत्येव। तेनइषपदाज्यस्रुवं दनेभुवृपनय
इत्यनिमन्त्रतिं। चतुस्त्रिंशाङ्कोमोवा। अयाविष्टेति नित्यं। सोमेनु
कालाहुतिरधिका घर्मधुक्शार्दूलहताचेन्स्यात्जुहुयात्स्यंद्रांतइ
त्यादिशाहस्यो व्याघ्रः। वेघदिष्टमीनुचू घर्मदुघागोः शार्दूलेन व्याघ्रे
ण व्यायादिनामारितातदा चंद्रांतइत्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैराहवनी
ये स्यनीसद्भाज्याहुतीर्जुहुयात्। अध्वर्युरादिष्टत्वात्। सचहूहातेना
ऽपेनाहव्यांतरस्यानुपदेशात्। कालाहुतिष्वहुत्वान्यामाजेतेति ब्रूया
त्। वांश्वाइ तइत्याघास्मतीर्हुत्वा ध्वर्युरेवान्यामाजनइतिनीमंप्रेषं
ब्रूयात्। ततोन्येतामन्यांगामानयंति। तांघमार्थेदोहयेत्। स्वयाहा
म्यशक्ताउपासीत। पूर्वंत्तुक्तं स्वपंचा जुहुयाद्दुपवसाधेनियमइति। त

त्रस्वयंहोमीयः यजमानोऽशक्तोस्वयं होमासामर्थ्ये सति उपसमीये अ
न्येन होमेन्नि. यमानोग्निसमीपे आसा नतुपविशेत्   उपसर्पणाशक्ता
वासनमधः उपसर्पणाशक्तौ अग्निसमीपे गमनाशक्तौ दृवद्धुदेरुन्ता
र्याधः भूमौ आसनमुपवेशनके यंस्वद्धाहि समीयेएव । तथा चछंदोग
परिशिष्टे कात्यायनः । स्वयंहो मासामर्थ्य स्यसमीपउपसर्पणं । तत्रा
प्यशक्तस्यसतशयनाज्ञोपवेशनमिति । इर्व्यं त्यागमात्रस्य करणसाम
र्थ्ये पत्नी त्यागावुर्यात् । तउ भयोरसामर्थ्ये नियुक्तः वश्चित्यागानकुर्या
त् तदुक्तं स्मृतौ । त्यागास्तु सर्वयान्कुर्यात् अयोन्यतरस्तयोः । उभावप्यस
मर्थौ वेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेदिति   सायमाहुत्याः अहुतायां चेद्वाल
स्यात् तद्देव प्रातराहुतिसन्नसंस्थाकृते रग्निहोत्रस्य सायमाहुत्याहुतायां
सत्यां चेद्यदि यजमानो दुर्बलः स्यात् क्षीणः प्रातराहुतिः कालाद्वर्वागेवम
रिष्यतीति शंकास्यात् । तदानं दैव प्रातराहुतिः मरणसंभवानामकाल
एव प्रातर्होमः कार्यः । न्युजः । अप्येहोत्रस्य तन्संस्थाश्रुजेः तयाप्रातरा
हुत्यासस्थाश्रवणात् । प्रातराहुत्यादि अग्निहोत्रस्य सायं प्रातरभ्यस्तैक
प्रयोगस्य संस्थाभवति तदुक्तं सायमादि प्रातरंतमेकं कर्मप्रवक्षते आदृशं   ६०

त्तिं पौर्णमासाद्येवं मेवमनीषिणाहुतिः। सायंहोमारंभकाल एवमर
णाशंकायांतु भो होमोत्तरं त्रेणेति वासुदेवः जीवेच्चेत्पुनः का अपक्षस्याका
ले प्रातर्होमं चरते चेद्यदि यजमानः प्रातःकालपर्यंतं जीवेत् तदाकाले प्रात
र्होमं चरते चेद्यदि यजमानः प्रातःकालपर्यंतं जीवेत् तदा काले पुनः प्रात
राहुतिर्हेतिव्या बच्चः कुतः प्रातःकालस्य निमित्तत्वात् निमित्तं विना निमि
त्तिकस्याचरितस्याप्यवहूरे चरितस्य पुनः प्रातराहुतिर्देयेत्याशयः सिद्धांतमाह न
वाचरितस्यात् वाग्राह्यः पक्षव्यावर्तनेयोपुनः काले प्रातराहुतिर्न होतव्या। क
स्मात् चरितत्वात्। न तु प्रातःकालस्य निमित्तत्वात्पुनर्होतव्येत्युक्तं तत्रो
च्यते प्रातराहुतेः प्रातःकालो निमित्तं जीवनं निमित्तं विहितस्य कालस्तु
येविधानात्तवनिमित्तस्यानेकत्वमिष्यते। तस्मान्नू तत्वान्नपुनः प्रातरा
हुतिर्देयेति पौर्णमासांते चामावास्यमग्निहोत्रं वत् पौर्णमासांते पौर्ण
मास्येष्टयनंतरं प्राग्दर्शाद्यदा यजमानस्य मरणाशंका स्यात्तदा अग्निहोत्र
वत्। तद्देवामावास्यां कर्तव्यमित्यर्थः। अमावास्येन दर्शपौर्णमासयोः समा
सेः। चकारश्चातुर्मास्यराजसूयादिष्वस्य न्यायस्य प्रापणार्थः। तत्र श्च
हे वे पर्वणि नते यजमानस्य मरणाशंकायामवशिष्टपर्वणां समाप

अ २५
देवभाष्य
६१

61

नं कार्यं अत्र पौर्णमास्येष्ट्यनंतरमामावास्यं मरणशंकायामेवशि
ष्टं पर्वणोः समापनं कार्यं अत्र पौर्णमासेष्ट्यनंतरमामावास्यं यस्मिन्
दिने क्रियते तद्दिनादारभ्य दर्शेष्टेः प्राक्कालीनान् सायंप्रातर्होमान् स्तं
त्रेण जुहुयात् ततः पिंडपितृयज्ञवर्जितामामावास्येष्टिं कुर्यात् पिं
डपितृयज्ञस्यानंगत्वात् शुक्लपक्षे तु सायंहोमानंतरं रात्रौ मरणशंका
यां प्रातराहुतीरेवतस्याश्चानुपदस्त्वं तन्वेदपरपक्षे प्रयाणशंके तया
चत्यौपरपक्षस्यशिष्टाणत्रयः स्युस्तासां सायंप्रातराहुतीः प्रतिसंख्या
य हुत्वा प्रत्याहृत्यामावास्येनहविषेष्टा समापयेत् पुरेव प्रयत्नविलो
पइति पूर्वपक्षे चेष्टान्तौ प्रातराहुतिरेवेति । कात्यायनस्मृतौ । पौर्णमासे
ष्टेर्नेयागे मुमूर्षुर्यदि याज्ञिकः दर्शयागस्तदैवस्यात् दपत्तव्याहुतीः पृथक्
सायंप्रातश्च याः प्रोक्ता दर्शाभ्यंतर एव वेति तत्र याचत्रिकांडमंडनः पू
र्वपक्षे त्वनुरात्रौ चेन्मृतिशंकाग्निहोत्रिणः सायं हुत्वात देवा यजुहुया
त्प्रातराहुतिं । यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशंकाग्निहोत्रिणः । हुता वशिष्टाः
पक्षेस्मिन् जुहुयात्सकालाहुतीः दर्शेष्टिं च नदा कुर्याद्विहिर्यदि नसंभ
वेत् देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् पुरोनुवाक्या याज्या ६१

चतुरंगा घृताहुतीः जुहुयाद्देवमन्त्रैः सर्वत्रापदि हूयते। अथ येष्वय
नमध्येस्या स्वसुर्मरणासंत्रापः अवशिष्टेष्वपि देवेभ्यस्तत्संस्थानि घृतानि चा
चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा वमसेस्म्रहः पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्वेषु जुहुया
त्स्यथक् चातुर्मास्यसमापनेपि विशेषमाह स एवा चातुर्मास्यांतरालेचेत्स्वा
मिनोमृतिशंकनंति त्रां स्यपर्वपर्यंतं अग्निहोत्राएयशेषतः तदेवत्कुस्ते
दर्शपूर्णमासान्वह्रूनपि। चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्येवं समापयेन्नप
श्चालृम्नेपुरोडाशंनिर्वपेत्स्यशुदेवंतं आमिक्षामथवान्नकुर्यात् सूक्ष्मोहुजिम
यापिवा आहिताग्निः कदाचित्तु कृत्स्नपक्षेमतोयदि तदास्त्वाज्याहुतीः स
र्वा जुहोतीत्याश्वलायनः अन्येतदेवदर्शेष्टिं कुर्युः हस्तेमतस्य च शुक्लप
क्षेनिशिप्रेतस्येच्छंतिप्रातराहुतिंस्पशानयापत्नीयजमानकर्तृककर्मलो
पेपिनदोषः तथाचमंडनः आशानवायजमानंवेस्वपत्नीकर्मचलुप्यते
नतावतात्वनुजेषुः स्यादाथर्वणस्त्वतः इति। एवंपशुसोमायागादावार
ब्धेस्वांतरामरणशंकायां यथासंभवं समापनं कर्तव्यं मरणात्माकामर
णात्मागसमाप्तोमरणांतरमेवानसमापयितिति हविष्येषुवेदाद्रियमाणे
षुमरणंदक्षिणाग्नावेतान्संक्षतेन पौर्णमासादौचेद्यदिहविष्येषुनाहि

अ २५
देवभाष्य
६२

यवादिषु गृहमध्यादासादनाद्यर्थमह्रियमाणेष्वनानीयमाने च यजमा
नस्य मरणं भवति। तदा एतान् हविष्यान् व्रीहियवादीन् दक्षिणाग्नौ संद
हेत्। दक्षिणाग्नौ नैषां हविषां दाहं कुर्यात्। नवायुक्तत्वात् हविष्यान् दक्षि
णाग्नौ नवा नैव संदहेत्। कस्मादयुक्तत्वात्। अविनियुक्तत्वात् गृहेऽन
हि हविष्याणां विनियोगो भवति नाहरणमात्रेण तस्माद्वाह्रियमाणे
षु हविष्याणां नैव दाहः कार्यः। गार्हपत्ये गृहणादिश्रागासादनान्तह
विषां गृहणादि हविर्गृहणादारभ्यासादनाद्यामासादनात् आवृत् यजमा
नस्य मरणे हवींषि गार्हपत्येऽग्नौ दहेत्। संनिधानात्। एवं हि श्रूयते तं
दाहुर्यदधिश्रितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियते किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्ति
रिति। तदेवैनदभिपर्याधाय विष्यंदयेदि त्यग्निहोत्रहोमद्रव्यविषय
मुक्त्वा पुनश्चाह अथो खलु त्वाहुरेतावती सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चि
त्तिरिति। आसादनाद्याहवनीये वेद्यासादनादि प्राग्यागाद्यजमानम
रणे नान्यासादितानि हवींष्याहवनीये दहेत् संनिधानात् देवश्चाश्व
लायनब्राह्मणोऽन्तदाहूर्य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य
यज्ञः स्यादिति नैनं यजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि यज्ञं प्रभवतीति यदा ६२

62

हुर्ये ऽग्नौ हिताग्निरधिश्रितेऽग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविःषु वा म्रियेत का
तत्र प्रायश्चित्तिरत्रैवैनानन्वनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाण्येनं दहेरसा तत्र
प्रायश्चित्तिरत्र दाहयेदाहिताग्निरपसन्नेषु हविःषु म्रियेत का तत्र प्राय
श्चित्तिर्याभ्य एव देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहव
नीये सर्वाणि जुहुयादिति मरणान्त भवति । नत्वार श्रमामावास्ये क्रियमा
णे मृते यजमाने मरणान्तं भवति । कर्तुरभावात् । हविः प्रतिपत्ति विधा
नाच्च । स ॐ रंछाप्यं वा प्रवृत्तत्वात् । अथवा आमावास्यमारब्धे मृतेऽपि स
माप्यं समापनीयमेव तु ननु प्रवृत्तत्वात् । आरंभश्च समाप्तेर्निमित्तं । आ
रब्धस्यासमाप्तौ दोषश्रवणात् । नद्रुक्तं । दोषश्चासमाप्तौ स्यान्नास्मान्या
दिति । एवं पक्षद्वये दर्शितेऽपि मरणान्त एव पक्षः युक्तो न समापनप
क्षः न हि कर्तरि मृते तदर्थं कर्म कर्तुं युज्यते । पौर्णमासमारब्धमरणां
तमेव आमावास्यामारब्धे मृतेऽपि समाप्यत एवेति वाक्यवृत्त्यार्थ इति
वासुदेव संप्रदायकारो । अन्यथा मरणान्तत्वमेवाभिमतं हविष्यव
ह्नोम्यं अग्निहोत्रहोमार्थीद्रव्यं होम्यं तदपि हविष्यत्रैवेयं । एतदुक्तं भ
वति । उन्नयनात्प्राक् गार्हपत्ये दहेत् तत ऊर्ध्वमाहवनीये दहेदिति । अ

अरण्योः समारूढेष्वग्निषु यजमानमरणे विशेषमाहेत्थिकादुमंडनः
अग्नावरण्योरारूढे ऽग्नमीयेन पतिर्मदि प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जस्वा
वोपावरोहणं घृतवद्धादशोपात्तेन हुत्वा शावाग्निं या उपावरोहजातवे
दइ मंत्रेण स्वर्गाय लोकाय न य प्रेता हुतीचास्य जुषस्य स्वाहेत्युपावरो
हणमंत्रः अथ विच्छिन्नवह्नेरुत्सन्नाग्नेरग्निरहितस्य दाहाधं मंत्राधान
माह स एवा। विच्छिन्नवह्निमुत्सन्नपावकं विधुरेन नां आहिताग्निमतं दा
धत्रेताग्न्युत्सजिसिद्धये भरद्वाजादयः माहुः प्रेताधानविधिं १ यदुप्रा
चीनावीतिना कुर्यात् दग्धगारेन यावत्तन्ना तत्राग्नीनां च संस्कृत्ये प्रेतं
स्वाम्यासने क्षिपेत्। नर्पाल ये रतीराण्णं स्वस्य मं थ घस्येतिमंत्रतः यस्मात्त्व
योजुहुतो मांसकामाः संकल्पयंतेय जमानमासंजायंतु तेह विषेसा दिता
यत्स्वर्गं लोकमि मंत्रेतं न यंत्वितिमंथनमंत्रः तत्समीमुधत्य शाइयाग्निं सं
स्कृत्येन च सर्प्पिषा शंस्येद हुत्वाऽन्वाचान्तं संगृहीत्वा दह्यात्स्फावांतादक्षि
णाग्निं समुधृत्य निर्दहेत् पूर्ववच्छवा आपत्संबः यथाहिताग्निनस्तूष्णा
ग्निर्विधुराग्निर्वाच्छिन्नाग्निर्वापमीयेन मन्तमन्येन त्रेताग्निभ्यो
दहंतितस्य प्राचीनावीत्यग्न्यायतनान्युद्धृत्यावोक्ष्य यजमानायतने

प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने रणी संनिधाव मंथिनीयेस्याग्नयो जुहूतो
मासकामाः संकल्पयेते यजमानमासां जायं तु नेह विवेसादिना यत्व
र्गलोकमिमं प्रेतं नयंत्विति तूष्णीं विहृत्य ह्वादशगृहीतेन स्रुवं पूरयि
त्वा तूष्णीं हुत्वा प्रेते मास्येन दद्दिक मे प्रतिपद्यत इति उत्सन्नाग्नेमृत
स्याधनस्तः पूर्वेयदारणी आनीयान्मेनयोः प्रेतपाणिः स्थाप्यो थद
क्षिणे: अयंतइति युक्त्यादिः समारोप्य यत्नुर्नयेन् तलोग्न्याधानवत्स
र्वंतत्त्वा तं पूर्ववद्दहेत्। आनाहिताग्नेरप्येवंमृता धानंयथादितं इति
अथाग्निनाद्योयजमानस्य मरणे गृह्यकारिकाकार आह अग्नि
नाह्योमृतिश्चेत्स्यादाहिताग्नेस्तदोक्तोतनयो स्नुकं मंतिथि त्वेनं संस्कु
र्यु स्तदभावतः तन्द्रस्य स्पष्टकाले नमथित्वानिर्दहेत् तं नष्टेष्वग्निषु
थारामयो नाशस्वामी म्रियेत चेत् आहरेद्दरणिं हुं हुमाधानो क्तं चत
द्यथा पंचकमरणे विशेषः उक्ता गरुडपुराणे आदौ तत्वा धनिष्ठा
र्द्धमेतनन्नक्षत्रपंचकारेवत्यं समाद्भ्यम शुभं सर्वदा भवेत् दाहस्तत्र नक
र्तव्यो विमादि सर्वं जातिषु । न जले दीयते येषु अशुभं सर्वदा भवेत्। पं
चकानंतरं कार्यं कर्तव्यं सर्वमन्यथा पुत्राणां गोत्रिणां तस्य संतापोस्यु

अ २५
दे॰व भाष्य॰
६४

64

पजायते।गृहे हानिर्भवेत्सेव नष्टं स्वमतस्तु अथवान्नक्षमध्येनुदा
हरन् विधिपूर्वकः क्रियते मानुषाणां नुषद्यं आहुतिकारणात् विधे
र्नियमतः कार्यो मंत्रैस्तु विधिपूर्वकं।शवस्यात्र समीपेतु क्षेप्तव्याः पुत्त
लास्ततः दर्भमयाश्चत्वारस्तु क्षमंत्राभिमंत्रिताः ततो दाहः प्रकर्तव्य
स्तैश्च पुत्तलकैः सह सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यं शान्तिकपौष्टिकं पञ्चके
षु मृतो यो सौ न गतिं लभते नरः तिलानां च हिरण्यं च तदुद्देशे घृतं ददे
त्।विप्राणां दीयते दानं सर्वविघ्नविनाशनं।अत्र नक्षमंत्रा गृहयज्ञक्र
के रणोक्ता नक्षत्रमन्त्राः तथा धनिष्ठापंचकस्कुमृते पंचरत्नानि तन्मु
खे।तस्याहुतिश्च यत्नात् द्याद्वहवपामिति त्वौति हेरण्यं कुर्यादेवयागे
विशिष्टतः वज्रमौक्तिकवैदूर्यपुष्परागेन्द्रनीलकं पंचरत्नमिति प्रोक्तं
नारदेन महर्षिणा त्रिपाद क्षमृते नद्वहिः रणप शकलमुखे न्मे स्थापितं
म यं कुर्यात् सुरूपत्रितयं ततः होमः प्रतिमुखेनतत्र भवेद्वहवपामिति अ
स्यालावस कार्याल कुसुमं प्रति पद्यतु निर्वाप्य साग्निः संकुर्यात् ह ब्राह्मणो वान्य
मुनस्रजेन कर्या कुर्यात् तन्स्त्री त्रितयं पिष्टमयं साग्नेमृतास्त्रियां धनिष्ठा
तराद्वं प्रभृति रेवत्यंते नक्षत्रपंचके मरणे अस्मुमं ततः दर्भमयं पुत्तल ६४

पंचकं गत्वा वसोः पवित्रं वरुणस्योत्तरं मनकृतानो हिरण्यशिवो नाम पूर्वं गत्वे
त्येभिः पंचभिर्नक्षत्रमंत्रैरेकैकं पुत्तलकाभिमंत्रणं मृतस्य मुखे पंचरत्न
प्रक्षेपः पुत्तलमुखे प्रुवहवयामिति मंत्रेण स्वाहान्ति त्रयहोमो जुहूनासन्न
हूहीनेन ततो निर्हरणादिनेः पुत्तलकैः सह दाहः सूतकांते शांतिकपौष्टि
ककरणं तिलहिरण्यघृतं गवादानं मृतोद्देशेन त्रिपात्रक्ष त्रमध्ये मरणे
मृतस्य मुखे पंचरत्नहिरण्य शकलप्रक्षेपः पुरुषान्ति नयं स्यिष्टम पंच
त्वामेषां मुखे प्रान्ति मुखे वहवयामी स्वाहान्तिः आस्येसकृपासं कुसुमे नि
क्षिप्य निर्हरणादि स्त्रीमरणे पिष्टम यस्त्री त्रयकरणमिति विशेषः सं
दीपनवतीः मस्याग्न्याधिश्रयं त्सुखोः मरणानंतरमपस्म्येन सत्तं न्सत्तं
चभूसंस्कारान्कृत्वा संतापनी ग्न्यर्थमाहवनीयदक्षिणाग्निविहृत्ये मत्त्य
ग्नित्रिषपिगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीषु संदीपनवतीः सिधुक्षण
युक्ताः गोमयचूर्णसूक्ष्मान्तएयुक्तान्ति स्तातुषाः पुत्रपौत्रादयोधिश्रयंति
तु स्वपे षपूर्वेदृष्टमेवतु यां ति स्तएवत्वोलीरपूर्वेनूया तासुगोमयानि च
भुनलानि वाव धायनानानित्रिषु ग्निषु प्रहत्यानिये ततः संतापाद्ग्नयो
जायेरं स्तैरेनं दहेयुरिति श्रवणात सुबत्ना न्यस्य संस्थितानि तणानि

देवभाष्य पूर्वं गार्हपत्ये। ततः आहवनीये ततो न्वाहार्यपचने अनेन क्रमेणोषा
६५ धिश्रयणं। तं यदि गार्हपत्यं दूत्सन्नास्यात् मस्यादर्शनात् पूर्वमिष्टिं हो
माद्यर्थमाहवनीयं दक्षिणाग्निं विहृतौ अनपहतौ चेत् तदा तयोरेवा
धिश्रयणं न चेद् द्विहृत्य न च सम्भावसथ्ययोरधिश्रयणं तिसृ एवच्छालो
रे सवाइति नाना निष्ठु निधुमध्ये क्ष्यादिति लक्षणमिति श्रवणात् यद्यप्या
दित्येकवचनादिकं एवाधिश्रयेत् सत्त्रो धिश्रयंतीति बहुवचनम
धिकारि बहुत्वज्ञापनार्थं अत्र वासुदेवः विहृता यदि नते स्युः तर्या
द्विहरणं मधोवचनाद् पवर्गीय लौकिकत्वं न जायते विहारस्यातिशेषः
विहरणादि सर्वं कर्मापसव्येन कार्यमपि सत्वात् संतापजानग्नीना
हापसशरीरा दक्षिणां गच्छंति संतापात्संभवन्नापजायंत इति ताप
जाः तान्संतापजानग्नीन् शालीसद्धाने वादायसशरीरायायजमानस
रीरसहितो सपिंडादक्षिणस्यां दिशि गच्छंति अन्नसाजस्य मजस्य य
जमानस्य शरीरमनसा शावकेन वहंति शास्त्रांतरात् तत अश्वो वाच्छा
नग्नीन् यजमानशरीरं पात्राणि च सर्वमनसि कृत्वा दक्षिणस्यां दिशि
सपिंडा गच्छंति दाहार्थं सम्भावसथ्यो च मलक्षावेपच्छालायां ताबाने ६५

65

यो नसंतापजौ नयावका रिकायां स्थापयं स्तनासि प्रेतमेकाग्निं अकृता
दिकुंत्रिविकायां विमाने वा प्रचेतो वचनादिह एषवक्तं तापजानं यतो नाम
पाने घायाहरेत् सभ्याग्निमावसथ्यं चक्त्वा पात्रांतरे क्वचित् एषदा
ज्यघृतं दर्भांतिलान्यात्राणि स – चाहिरण्यानि घ्नाघत्रवं दना हीधना
नि च अनस्थो तानि तत्वैवं सपिण्डा दक्षिणां दिशं अनखासह ते यांनिय
मं सकानि पाठकाः अतो धा यस्य त्रयमग्रमं विदर्भधाइति विनान
ठ साधयित्वा समे बहुलतृणोनराग्नो चितिं चिनोत्यथल्पक्षीरिणीः पुरु
पाहुनी विंशाख शरा स्मगंधाह शिंपर्णं धां उमायस्मिन्प्रदेशे दाहार्थ
दाहार्थं काष्ठचितिः क्रियते प्रथमं एव तस्मात्प्रदेशान् क्षीरिणीः क्षीर
युक्ताः पुरुषाहुनीः पुरुषनाराः पुल्लिंगशाखाभिधेयाः अर्कप्रघाः उध
स्तउत्पाद्य उन्मूल्य तथा विशाखा ह्रस्वशरो मुंजः अश्वगंधा आसंधिः
हशिंपर्णी मिषवर्णो अग्निं उद्धृत्य तिका वकारादेना अत्र चितिप्रदेशात्पू
र्वमुद्धृत्य नतः समे बहुलतृणो वितानं साधयित्वा गार्हपत्याहवनीयौ दक्षि
णाग्नीनाहरत्नस्याः पंचभूसंस्कारैः संस्कृते तु खरेषु स्थापयित्वा स्म
नीगार्हपत्याहवनीयौ अन्तरा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये काष्ठेश्चितिं

३अ२५
देवभाष्य
६६

66

तिविधिं त्वं तिरश्चयंति वृश्चिपर्णानि दर्भगोत्यपरे अध्यांडा चत्रस्समा
हूकीतिनिगमे केशश्मश्रुनखलोमनि वर्त्तननामितात्वाविपुरीषं चेच्छ
न् केशा मूर्द्धजाः श्मश्रु शाश्वे ह्येन् मुखरोमाण्युच्यंते नखा हस्तप
दांगुल्यग्रस्थाः लोमानि गुगुल्घकक्षादिस्थानि रोमाणि। एतेषां केशश्म
श्रुनखलोम्नां निवर्त्तनं नितरां वर्त्तनं छेदनं कृत्वा इच्छन् विपुरीषं उ
दरं पाटयित्वा पुरीषरहितं कुर्वीत केशादिनिखाय सादिकांतरस्या
चित्ताधेनमादधाति तस्मा जिनमास्तीर्य प्राक्शिरसं छिन्नं केशादिके
शश्मश्रुनखलोमादिकमुदरान्निकाशितं पुरीषं च भूमौ क्वचिद्देशे
निखाय गर्त्ते निक्षिप्य गुप्तं कृत्वा विपुरीषकरणपक्षे पाटितमुदरं मध्ये
ऽन्तः प्रक्षाल्य सर्पिषा घृतेनांतर्मध्ये भ्यज्य रक्त्वा अंजनं कृत्वा प्राग्ग्रीवमु
त्तरलोम कृष्णाजिनं विनतितानावास्तीर्य तस्मिन् कृष्णाजिने एनं मृतं यज
मानं प्राक्शिरसमुत्तानं आदधाति स्थापयति विपुरीषकरणपक्षे अं
तरतः प्रक्षालनं यजमानस्योत्ताने त्वं चार्थं स्निघत्वात् तत्कारेणान
संगृहीतं अत्र प्राक्शिरस यजमानपरत्वं भेदेन मिस्यस्य विशेषणं लिं
गवत् कृष्णाजिनपरत्वे हि प्राक्शिरं हृदिदं जिस्यात् तस्य शिरसोऽभा ६६

वाच्यं प्राग्ग्रीवं वस्य नु पर्वं मुक्त्वा कृष्णाजिनं चर्मण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणीति
अथैनं त्रिपुरीषं कृत्वास्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयती सुक्तानदुत्तथा न कुर्यादि
ति त्रिपुरीषकरणं निषिध्य तमंतरतः प्रक्षाल्याज्येनाभ्यनक्तीति सूत्रं तत्वा
त् तथा अथैनमंतरेणाग्निश्चितिं चित्वा कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्री
वं प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनं त्रुत्तानं निधायेति सूत्रं तत्वात् सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त
हिरण्यशकलान्न्यास्यति मुखे प्रथमं ततः पुनर्द्विर्नस्य सप्तसु प्राणायत
नेषु मुख्यानेषु मुखे नासिकाद्वये चक्षुर्द्वये कर्णद्वये च सप्तसंख्यानि हिरण्य
शकलानि सुवर्णखंडानि प्रक्षालितान्यास्यति प्रक्षिपतीत्यर्थः सप्तानां स्थाना
नां मध्ये मुखे प्रथमं हिरण्यशकलं न्यास्यति ततो दक्षिणस्यां नासिकायां त
तः सव्यानासिकायां ततो दक्षिणे चक्षुषि ततः सव्ये दक्षिणकर्णे ततः सव्ये अन्यत्र
तावन्यथाक्रमं पूर्वं त्रिपुरीषं तत्वा पुरीषस्य निरवनंतनोः नंतरतः प्रक्षा
ल्याज्येनांजनं ततः सप्तसु प्राणायतनेषु हिरण्यशकलन्यासनं ततोऽन्त
रेणाग्निचितिं तत्वा तत् कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् यजमानस्योत्तानस्य नि
धानं ततः पात्रसादनमिति सूत्रकारेणानुशास्त्रं तरे तद्यक्रमो व्यस्तः
दक्षिणे हस्ते जुहूं ॥ सादयति घृतपूर्णां सव्ये उपभृतं तु हृत् स्क चं यजमानस्य

अ २५
देवताप्य
६७

67

दक्षिणहस्ते प्रागग्रां सादयति जुहूं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणौ वा दधा
तीति श्रुतेः इयं चास्मात्वमिस्याहृत्य नेतरं सादनीया नेदानीं अर्थेन
पाठक्रमस्य बाधनं न दर्शविरोधे र्थस्य प्रबलत्वादिति स्रुवं च चकाराद्दक्षि
णहस्ते सादयति दक्षिणहस्तेऽस्यानुवर्तिलोभे भस्त्रकारेणात्र स्वस्तिते
नस्य अनुसादनं सर्वपात्रसादनान्ते कार्यं तत्र बन्ध्नत्वात् दक्षिणे पा
णौ स्रुवमिति उपभृतं सव्ये यजमानस्य सव्ये हस्ते नुपभृते उपभृत्संज्ञा
मां श्वेतं कांस्यं वैकंकतीं प्रागग्रां सादयति सादयतीति सर्वेस्त्र स्वेष्वनुवर्तते स
व्ये उपभृतमिति श्रुतेः उरसि ध्रुवां यजमानस्योरसि हृदये ध्रुवां ध्रुवासं
ज्ञां वैकंकतीं स्रुचं रिक्तां प्रागग्रां सादयति उरसि ध्रुवामिति श्रुतेः मुखे
ग्निहोत्रहवणीं॥ अग्निहोत्रं हूयते यया साग्निहोत्रहवणी॥ तां वैकंकतीं स्रु
चं प्रागग्रां यजमानस्य मुखे सादयति मुखेग्निहोत्रहवणीमिति श्रुतेः ना
सिकयोः स्रुवौ॥ एकः खादिर आज्यग्रहणार्थं त्रुटितः अपरो वैकंकतो
ग्निहोत्रहोमार्थः तौ द्वावपि प्रागग्रौ नासिकयोर्नासापुटयोः सादयति
तत्र दक्षिणस्यां वैकंकतं खादिरं तु सव्यायां अस्मात्वमिस्याहृते होमानं
तरं नेदानीं। आज्यग्रहणस्य प्रयोजनस्याविद्यमानत्वात्। अर्थेन पाठक्र ६७

कमस्याबाधानात्तदङ्कं विरोधेर्थपरत्वादिति नासिकयोः स्रुचाविति
श्रुतेः कर्णयोः प्राशित्रहरणे प्राशित्रहरणेमतस्य कर्णयोः सादयेति
एकं कस्मात् भागाद्यर्थेनो अपरस्यानामपिधानार्थमिति। अवदानार्थंद
क्षिणे भागस्तां। अपिधानं सव्ये भागस्तं कर्णयोः प्राशित्रहरणेइतिश्रु
तेः शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयन प्रणीताः प्रणीयन्तेनेनेति प्रणीता
प्रणयनश्चमसः तं प्रणीताप्रणयनं चमसं रिक्तं यजमानस्य शिरसि
प्राग्रंसद यति शिरसि चमसमित्येतावतासिद्धे प्रणीताप्रणयनं ग्रह
णं चमसेन प्रणीताप्रणयनं कर्तव्यमिति ज्ञापनार्थं तत्राहि गार्हपत्य
मुत्तरेणोदपात्रमिति सामान्येनोदपात्रमिति तस्योक्तत्वात्तस्मान्न्यस्ता
द्विशेषावमानं यदेतदुदपात्रं चमस इति अत एव शाखान्तरे चमसे
नापः प्रणयन्तीति शीर्षे चमसं प्रणीताप्रणयनमिति श्रुतेः कपाला
नि चैके एके आचार्याः कपालानि दर्शपूर्णमासेष्टिसंबंधिनी च कार
यजमानस्य शिरसि सादयन्ति एके कपालानां वक्ष्यमाणमप्युपक्षयं
कुर्वन्ति पात्र्योः शूर्पे द्वे। लौकिकं एकं करं भयान्ने शूर्पं द्वे तिहरिस्वामि
नः द्वितीयं प्रति प्रस्थातृ सकमिति कर्कः कर्कमते चाध्वर्यो रिव प्रतिप्रस्था

अ२५
देवभा·ष्य
६८

तुरपिमेष्यर्थः हविर्मूहणास्थौ हि तौ यस्य शूर्पस्य विनियोगात्। शूर्पे य
जमानस्य दक्षिणो नरपार्श्वे योरास्थापयति अत्र नवरुणेत्र घासस्यानु
रोधिकमेव हि धान्त्ता सादनीये। छित्त्वै वैकमितित्तै तिरीयपाठात्। पा
र्श्वयोः शूर्पद्वेति श्रुतेः हविर्वधनाद्गत्तो किं शूर्पं आ द्यमिति वासु देवः उ
त्तरे पात्रीं॰ समवत्तधानीं हविर्दाज्यवतीं समवत्तधीयते यया पात्र्या सा स
मवत्तधानी मिडापात्री हविर्दाज्यवतीं हविर्दाज्य स्रुचं संयुक्तां प्रागग्रां यजमा
नस्योत्तरे सादयति उत्तरे पात्रीं॰ समवत्तधानीं हविर्दाज्यवतीमिति श्रुतेः
समवत्तधानीमिति विशेषणमुद्धरणपात्र्योर्हविर्ग्रहणपात्र्याश्च व्यावृत्त्य
र्थं इतरथापात्रीत्वविशेषात्सर्वा सामन्यैवकसादनं स्यात्। शिश्ने शम्यां
शिश्नइति समीपसप्तमी शिश्नसमीपे प्रागग्रां शम्यां सादयति। शिश्न
स्यान्ते शम्यामिति श्रुतेः। अन्ते समीपे हरिस्वामिनः अरणी वृषणयोः
वृषणयोरण्डयोः समीपे अरणी प्रागग्रे आसादयति अत्रापि वृषण
योरिति समीपसप्तमी आण्डयोरन्तरं वृषारकाविति आण्डयोरन्तरे समी
पे वृषारवौ। वृषारवावुत्तरारण्योः आरण्यो धरारणिरिति हरिस्वामिनः।
ततोऽन्वगुलूखलं च मुशलं च ततो वृषारवालकं उलूखलमुसलं चासाद ६८

68

यति। उलूखलमधोमुखं। शाखोनरान्तान् तथा च कात्यायनः मुशलेन सह न्यु
ब्जमन्तरेणैवोलूखलमिति अन्तरेण स्रुवपात्राण्यन्यानि। तु रूसच्छिन्नीः अ
न्तरा मध्ये अन्यानि पात्राणि। अनुक्तस्थानान्यासादयति उलूखलमुसल
पिष्टपात्री उपवेषाग्निहोत्रहवणीपुरोडाशपात्रीपीठषडुवत्नेपूर्समेपात्रेच
वीरुपस्थाल्यादीनि अन्तरेणोह्यन्यानि यज्ञपात्राणीति स्कन्दः आव
सथ्यवरुणप्रघासपश्चादिसंबंधिपात्राणामपि एतदेव प्रतिपत्तिस्थानं। यज्ञ
पात्रत्वाविशेषात् स्मार्त्तारण्योरपि तत्रैव प्रतिपत्तिः पात्रैः समानन्याया
त्। दर्शपूर्णमासपात्रव्यतिरिक्तानां प्रतिपत्तिर्नेनवतीतिपात्रिकाः अश्व
वहरणं मन्मयाश्ममयानां मृन्मयानामग्निहोत्रस्थालीकपालसान्नाय्योखो
पसर्जनीपात्रान्वाहार्यपात्रादीनामश्ममयानामदृषदुपलादीनां पात्राणा
मश्ववहरणमुदके प्रक्षेपं करोति। आपस्तम्बस्त्वपि मन्मयी चेदप्सु प्रक्षेथा
अयस्मयानि ब्राह्मणाय दद्यात् अयस्मयानि लोहमयानि चवेलौस्था
नेशासोद्धीनि वा ब्राह्मणाय दद्यात्। वारणाम थप्सवहरणं। अथवान्यश्म
मयानि च मृन्मयानि च मवंति तानि ब्राह्मणाय दद्यादिति प्रकृत्य। एतदेवान्या
प्यवहारयुरिति स्कन्दः अनुस्तरणी चेत्यश्वाल्कणीमाहत्येहस्तयोह कावं

अ२५

देवभाष्य

६८

69

गेषगातीति जानुकर्णः । जानुकर्ण आह चेषानुस्तरणी गौर्भवति अजा
वा तदानीं गामजां वा पश्चात्कर्णमाह स्वकर्णप्रदेशस्य पश्चाद्भागे आहननं
प्रहारं तत्वा मारयित्वा तस्याः हृद्वृक्कौ कुक्षिगोलकौ मृतस्य हस्तयोर्निधेयौ । अ
गमुपेतस्य हस्तपादाद्यवयवेषु अनुस्तरण्याः हस्तपादादीन्यंगान्युपधेयानि
। तथा च शांखायनः दक्षिणेनः पश्चाद्गामनुस्तरणीं अजां वा रोहिणीं द
क्षिणामुखीं प्रोभ्यप्रकर्षेणेण केगाद तत्वेत्यर्थः तस्या जीवंत्याः सं ज्ञासा
पावाहृ कोहष्ठन उद्धत्य स्यादि नवास्थिसंदेहात नवानुस्तरणीगोः स्यात्कु
तः । अस्थिसंदेहात् णक वाराहे अस्थिसंदेहस्यात् इमान्यस्थीनि किं यज
मानस्य किं वा अनुस्तरणा इति तेनानुस्तरणीपक्षे श्वे तस्यामासान्युब्ज्यो
पधीयेत वपया मुखमवच्छाद्याग्निभिरादीपयंतीति स्यात्तु स्तरणी अनुस्त
रण्या वपया मृतस्य शरीरस्य मुखमवच्छाद्य छादयित्वा अग्निभिर्गार्हप
त्यादिभिस्त्रिभिः श्वेति मादीपयंति आसमंतात् दीप्तां कुर्वंतीति तं यदि गार्हपत्यः
पूर्वः प्राप्नुयात् यप व्याहवनीयो यद्यन्वाहार्यपचन इति त्रयाणामेवा
ग्नीनां दोहे अवगणांस्त्यावसथ्य योऽग्निरेतरस्मात् शिशमसमुप्रक्रमेधुस्था ६८
पन । आवसथ्यसंबंधिपावाणोपांतरेण सादनमिति कारिकाकारः । कालो

त्यायनस्त्वक्छंदोगपरिशिष्टे। आहिताग्नेरपि आवसथ्यसंबंधिपात्राणां प्रति
पत्तिमाह। एवमेवाहिताग्नेस्तत्पात्रन्यासादिकं भवेत्। कुशमाजिनाश्वात्र विशे
षः सूत्रचोदित इति। आहिताग्नेरग्निहोत्रिणः पात्राणां सोपासनाग्निसंबं
धिपात्रन्यासादिकं कर्म एवमुक्तमुक्तैव भवेत्। आद्यैतत्तः सूत्रचोदितः
सूत्रोक्तः कुशमजिनास्तरणादिको विशेषश्च भवतीत्येतस्य श्लोकस्यार्थः। नच
एवमवेतिवचनादाहिताग्निमावसथ्यस्याभ्यां दहेदिति शंकनीयं तथा च स
ति शाट्यायनवचनविरोधः स्यात्। तथा च शाट्यायनः। सभ्यावसथ्यावाहिता
ग्निर्दहनकर्मणि न प्रयुंज्येत चितामदेशात्यागुहीयां दिति पंच सप्तकमानति
क्रम्यो न सृजतीति। ब्रह्मपुराणे चैव आहिताग्न्यग्न्यो यश्चेदं देशस्योर्ध्व श्वाद्दैम्रियय
ते शुचिः। तस्य देहः सपिंडैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः। पश्चात्तस्य देहस्तु
दग्धव्यो लौकिकाग्निना त्रिभिरिति तेन पंचभिरित्यर्थः। स्मार्ते पात्रन्यासस्तु
वचनबलाद्भवति। तथा च शांखायनः। पात्राणि तु प्रयुंज्येत इति तेन यथा
स्थानं आवसथ्यपात्रप्रतिपत्तिः क्रियत इति युक्तवचनात्। ० आहुति
जुहोति पुत्रो भ्राता न्यो वा ब्राह्मणो स्मार्चं भधीति। पुत्रो वा न्यो वा आज्या
हुतिं जुहोति सर्वहुतीनेन संस्थितेनाज्येन समित्या रिक्तरणपूर्वकं जुहुया

अ २५
दे.व.भा.व.ष
७०

ग्न्या आहवनीये अस्मात्त्वमधिजातोसीति ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययो
रुपलक्षणार्थं मंत्रस्य सकलपाठः स्त्रियामप्यनूह मंत्रस्यार्थः असौ स्वस्थ
ने प्रथमैकवचनान्तं मृतस्य नाम ग्रहणं। अत्र होमे मात्रवर्णोक्ताग्निर्देवता
स्त्रीमरणे विशेषमाह दोषपरिहिताश्च अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यव
च्छिन्ना। अग्निप्रदानमंत्रोस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः या स्त्री व्यवच्छिन्ना स
दाचारा अभिचारादिदोषरहिता सा अनयैवावृता प्रक्रियया पाप्यमानवदग्नि
भिः पात्रैश्च दग्धव्येत्यर्थः अव्यवच्छिन्ना मात्रविशेषमाह अग्निनैव दह्ये
द्भार्या स्वतंत्रां पतितां न वै न त्वद्गुणेरेण पात्राणि दाहयेत् स्वयमंतिके या भार्या
यातिस्य दोषरहिता पितृस्वतंत्रा अव्यवच्छिन्ना स्वच्छाचारा पितृगृहवर्तिनी।
त्यर्थः तां केवलेनाग्निना पात्ररहितेन दहेत। पात्राणि तु चितायामुत्तरस्त
स्यैवाग्नेरेकदेशेन पृथक् समीपे दहेत। अन्निता या सा केवलेनाप्यग्निना दा
हो निषिद्धः तथा च कात्यायनः। स्त्री धर्मचारिणी साध्वी मृता स्यात्तर्याग्नि
भिर्विपरीता न दाह्या पुनर्दीक्षिता यातयेति पातित्यादि दोषसंयुक्तस्य
स्यमानस्याप्यग्निभिर्दाहो निषिद्धः तद्गुक्तं मण्डपातकसंयुक्तो देवास्याग्नि
मान् द्विजः द्विपुत्रादिः पालयेदग्नीन्मुक्त्वा दोषसंक्षयात् प्रायश्चित्तं न कुर्या ७०

70

र्यां यः कुर्वन्म्रियते यदि गत्वं निर्वापयेच्छेषो नमस्तस्येन्स परिच्छदः स्व
ब्रादयेद्दुम यं वाथ वह्यो ग्निरभवद्यतः पात्राणि दह्याद्द्विप्रा यद्दहेद श्रवैव
वाक्षिपेत्। अनःपातित्यदोषहिता सदाचारा पत्नी पावेरग्निभिस्तदा
स्याच्च मिवाणरिदुष्टानु केवला ग्निभिः पतितानां तेनेति सिद्धं। तद्वुनां दा
ह यित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं व्रतवतीयतिः। आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवा
विलंबयन् व्रतवती सदाचारा नयाः। दाहयित्वाग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थि
तां। पात्रैश्चाग्निमादध्यात् कृतदारो विलंबयन्। एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः
पूर्वमारिणीं दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् इति कात्यायनो
पि। स्त्री धर्मचारिणी साध्वी मृता दाह्याग्निभिः। विपरीता न दाह्या
तु पुनर्हरिक्रियान्न थेति आह वा पत्नीमपि दहेदेवं भर्तुः पूर्वं मृता यदि
अनग्निकं दहेद्देहं न कपालं जहविभुजन्ति तत्स्थलक्षणं अग्निवर्णे कपा
लं तु न त्वा तत्र विनिक्षिपेन्न कारिषादित्रेयत्सर्व चन्द्रेयः कपालज
हूतिं मंडनः पत्नी च द्विधवा भूत्वा प्रमीयेत कदाचन। तदा श्रोताग्नि श्र
न्यत्वाग्निर्गर्भश्च नैव दह्यते। गत्वा वारिकायां। दंपत्योरनयोर्मः श्चपूर्वं त्वा
मिमृतो यदि नयोंस्रुक हृष्य कृत्वा समारोप्याग्नौ लक्ष्म्याः नेः। धारयेदरणिं स्रुचं

71

तदा प्रयाणात्प्रयन्नतः। मृतानि मे थ्यादग्धव्यानि नयनी सुतादिभिः।
यदि पूर्वं मृतापत्नी दाहयित्वाग्निभिस्त्रिभिः। पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनरा
धानमेव चानद्दहदग्निहोत्रेण पूर्वपत्नी घृताभिनिनिषेधः। विश्रुपनेशा
स्त्रे द्वितीयावेषयोस्य सो। द्वितीयां चैवयो भार्यां दहवेतानि कादिभिः। जीवं
सो प्रथमायां तु सुरापानसमं हितत्। सत्यमेवं तथापि स्त्री सामान्यवि
षयोत्थ यं निषेधन परिशिष्टादावेहि स्मर्यतत्तत्रे अनुज्ञस्मान्नर्ये कदेप
दग्धव्यापूर्ते सारिण्यापत्नी ज्येष्ठे तरा वा पिय जपा श्वें निहृपितामृता
यामपि भार्यायो वैदिकाग्नी हित्यजेत्। उपाधिनापितत्कर्म यावज्जीवं स
मीपयेत्। उपाधिः कुड्यन्त्यादि विस्मृतो नो लोको न युज्यते। द्वितीया विष
यत्वे तु प्रथमा विद्यतेयत्तः पुनः परिण्याधानेतारूपत्योन्स्य भविष्यतः ति
नपत्यग्निहोत्रेण दात्यामन्वादिशासनात्। श्रान्तग्निना वान्नस्येलित
स्य सेपुनरहितिः। पुनः परिणाय्याधोनेनसि ध्येनम तोवस्ता। गार्ह्य। पत्ये
कदेशेन दात्यामन्वादिशासनात्। आपस्तंबः। पुनर्दारकरणासामर्थ्ये
आत्मार्थमग्न्याधानमाहद्दारकर्मणि यद्युशक्ता आत्मार्थे माग्न्याधेयं
दर्शपूर्णमासमग्न्यग्निहोत्राग्रयणार्थं च शेषाणि कर्माणि न भवन्ती ७१

ति। ब्रह्मवस्थायोपि। तस्मादयत्नीकोऽग्निमाहरेदिति। अनुमेवार्थमा
ह मंडनः। स्त्रीमात्रमविशेषेण दाराश्चास्यापिवैधावरावैदिकाग्निभिः विवा
ह्याद्यत्नेपह्नीधानमेवास्ति चेद्धधूः। एकाकी वादधीत। पत्नीविवाहश्चे
न्न सिध्यति। नित्येस्यागत्यगत्याग्निहोत्रकर्मास्यनेतरत्। तथा। अन्ये
तु श्रमयींव त्नी तत्वा तु गृहमेधिनः। अग्निहोत्रमुपासंते यावज्जीवमतंद्रि
ता इति। सहत्रताधाना द्वितीयापि पत्नी वैदिकाग्निभिरेव दाह्या। आधा
नानंतरं यायापरिणीता द्वितीया नार्या तस्या येत्राकाग्निभिर्दाह निषेध
इति स्मृतिचंद्रिकायां। तदुक्तं मंडनेन। स्त्रीमात्रमविशेषेणेत्यादिना। तेना
नेकभार्यस्यैकस्याः सवर्णायां मरणे त्रा विधिवद्गृह्याग्निभिः पात्रैश्च दग्ध्वान्यया
सह पुनराधानं। यद्यन्या न भवति। ततोन्यां परिणीय ऽविलंबेनाधानं
तु र्णातः। परिणयनासंभवे च पूर्वोक्तप्रकारेणामन्यत्रमप्रकारेणापस्या
द्दाहा अग्नीनामाक्षरणी अथवा अग्निभिः पत्नीं दग्ध्वा लौकिकाग्निनेवात्मा
र्थे अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासग्रवणार्थं चाधानकार्यं तस्याप्यसामर्थ्ये
मरणानंतरं ग्रेताधानेनाग्नीनुत्पाद्य दाहः कार्यः। एवं यजमानमरणा
नंतरं पत्न्या मरणे तस्य पितृलिंगादिदाहार्थं मृताधाने नाग्निनुमुत्पाद
नं कार्यं। मृताधानासंभवे वेवपश्चान्मृतस्याप्यस्मत्पुराणाद्गुह्लौकिकाग्निना

हः। निर्मथ्येन वा कपालजाग्निनावेति सिद्धं यत्नीयजानयोर्युगपन्म
रणे तु सहैव दाहः। तदुक्तं आपस्तंबेन सहैव पत्न्येधो द्विवचनलिंगा
मंत्रान्संनमतीति चिताग्नी समने प्रायश्चित्तमाह यजमाने चितारूढे पा
त्न्या सेतूनेसंति। वर्षाघमिहं तेव ह्लोकं यं तु कुर्वंति याज्ञिकाः। वेधका
ष्ठाहृदा धेनमंथनं तत्र कारयेत्। तच्छेषालाभतो न्येनदग्धशेषेण वा
पुनः। अस्थामस्थानि शेषं तद्दाग्नेष्वारजाः। स्मृता बुधैः। हुत्वा वाले किंवे
वह्नौ मर्त्तुवस्त्रवर्षं तादृक्तिस्रः वेणावारत चाप्ति तदस्थशेष दहेत्खनतः। अ
थ गार्हपत्याशमने प्रत्येकं प्रायश्चित्तमाह तत्राशानुरनुगच्छे चेत्कथंचि
त्तर्हि मंत्रा स्वयोनेरानयस्येति तेसं तापनाग्निषु। मथित्वा तापनं कु
र्यान यदि श्चेदनुगच्छति। माहाद्दैः श्यपनकुलाश्चेन्समथुनद्धामहानसान्
। आहूतो दक्षिणाग्नेश्च तमानीय स्वयोनितः। तत्वा नैमित्तकं तत्र कुर्या
त्संतापजाततां प्र। एव्ह्रुलो। तदनुगतेवह्नौ एतत्सति दक्षिणानलो। कुर्यान्नैमि
त्तिकं नैव पूर्वाग्न्यो स्यागसंभवात्। अन्ये वाव क्षते मत्मौवह्नित्वेववमेषजा। सं
तापजाग्निसंस्कारादाहार्थत्वादसोपनः। अथ प्रसंगादनाहिताग्नेः
पात्रप्रतिपत्तिरुच्यते। अनाहिताग्निर्गार्ह्यान्यायं दाघ व्यक्तिम्निरग्नि
। म

मिः। अनाश्वाहिताग्नेरप्येवं न लौकिकेनेतरेजनाः। अथयुक्तादिरापु
त्यकुर्वीत्त्वारचयंबहा। भूप्रदेशेषु वौयुतेप श्वाखिस्यादि लक्षणं। तंगो
ना नेनिपात्येनंदक्षिणाशिरसमुखं। अन्यल्लाहिर एवंशिरसिप्रणी। तंच
मसंतथाप्रथ्येनत्वा श्वयोरेकं चेहिधानस्पूर्ववन्यसेत्। श्रवणा कर्मसंबंधि
हुतीयंपिंडयज्ञियं। आङ्यो ररणी तद्भस्मो क्षणी पात्रमादिनः पात्राणिचा
नरेणोल्मुकमयाघं निसिक्षिपेत्। अथाग्निसंव्यजनवकोदयाहूक्षिणा
तः शनैः एवंवजुहूपाहङ्नौ समिद्धंजेस्कवेणास्रः। दक्षिणायांच्चेदघान्न
सिस्यचंदक्षिणेवेरासमिधीयात्। ततो वह्निशेषं स्यादाहिताग्निवत्। अ
त्रहरिस्वामिनः। तावा एतां यजमानात्माहुति मं। ततो जुहोतीति। यजमा
नस्यात्माशरीरंतद्देवाहुतिः। तां जुहोति। अथैतामाहुतिं जुहोतीति। एता
मितिसन्निहितापरामर्शी। तापवैंव यजमानेशरीराहुतिः केचित्तु तदुक्तं
। शरीरस्याहुतित्वाभावात्। तेरेनंदहेयुरिति दाहमात्रश्रवणात्। अथयत
स्यैवशरीरस्याहुतित्वमुच्यते। ततन्माहुतित्वपुत्राद यज्ञविधीयतइति
वाकांक्षितेयत्। तस्मादभ्राष्टेवेयमएवास्याहुतिविधीयते। तस्यामांत्रवर्णि
कीअग्निर्हर्दैवना तृष्ट्वयेति अनपेक्षमेस्योपयम्यशंसयः। अपेक्ष्या

पेक्ष्यापेक्षां। अनपेक्ष्यमनपेक्षं चित्ताप्रदेशमविलोक्य एतेष्वनघादि
जलस्थानपामस्पदं उपस्पृशन्ति। अपामुपस्पर्शनविधानमयोदककर्
मेष्वादिस्मार्तकर्मोपलक्षणार्थं ॥ संचयनं चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्म
णान् भोजयित्वा पलाशवृन्तेनाङ्गुष्ठीनि परिवर्सं परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठि
काभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यन्ति। संचयनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्म
णो नामधेयं। यदा हस्वं चतुर्थ्यां तिथौ संचयनसंज्ञं कर्म भवति। तत्रायुग्मा
न्विप्रभक्तीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पलाशवृन्तेन वटपलाशादि पत्रमूले
नाङ्गुष्ठीनि परिवर्सं परिवर्त्य भस्मना गुप्तानि प्रकटानि कृत्वा अंगुष्ठ
कनिष्ठिकाभ्यां तानि आदाय गृहीत्वा पलाशपुटे वटकदल्यादिपला
शादिपर्णपुटे प्रास्यन्ति प्रक्षिपन्ति। पतद्ब्राह्मणभोजनं न दृष्टविहितं
श्राद्धव्यतिरिक्तं। केचिदेतद्दैवश्राद्धमित्याहुः। तदयुक्तं। अस्थिसंचयना
दर्वाग्गृहीताग्नेर्हि जन्मनः। अयुग्मान्भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धमुच्यत
इति। शान्ववकाः कर्दमं चश्मशाने शमीशाखेन शमीशाखां च्यन्ते। तस्य
र्णानिवा। अवकाशैवालः। कर्दमः कथितामतिकायक्षक। कर्दमश्च
स्य परेण तत्सर्वं श्मशाने भस्मराशौ प्रक्षिपन्ति। चकारेण प्रास्यन्ती त्यनु

नुगच्छते ॥ अन्नाच्छीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणाग्रां पूर्वायतां
कर्षूं खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावनतं च हारिद्रं वा गिरिति निवापस्य
स्मिन्ना। स्माज्येनाच्छीन्यन्ना अभ्यज्य सर्वसुरभिमिश्राणि कर्षूणां सुहवे
दनक रणं स्तूरिकायै सदाहिनिः सर्वैः सुगंधैर्द्रव्यैर्मिश्राणि तथा दक्षि
णापूर्वायतां आग्नेयाभिमुखे काणां कर्षूं खात्वा कुशानास्तीर्य तस्या
नुशास्तरणमाग्नेय्यग्रमेव हत्वा वस्त्रावततं वस्त्रखंडं हारिद्रं हारि
द्र्या रक्तं तत्काष्ठं तस्या कर्ष्वां कुशानामुपर्यास्तीर्य पापित्र्येनेन मंत्रे
णास्तीनि आस्मिन्हारिद्रे वस्त्रावृते निवपति प्रक्षिपति ॥ एतद्द्वा
जसनेयकी। एतत्पूर्वोक्तं वाग्नित्यनेन मंत्रेणाच्छीनि निवपने वाजसने
यकं वाजसनि पिशाखानुगरिवक्ष्यमाणानुशाखान्तरीयं ॥ अनेन
वाक्यामनसा गिनवाग्ना ब्रह्मणा त्र्याविद्यया पृथिव्यामक्षितामम
याठ रसेन निवपाम्यसावितिः। बामनसा र्षेनित्यनेन वामंत्रेणाका
र्षी कुशहरिद्र्यास्तीर्णायां आच्छीनि निवपति। आ सावित्यत्र संबुध्य
न्तं मनतस्य नामग्रहणं ॥ रमशानं विकीर्षन् कुंने संययनं। श्मशानश
ब्दः पितृमेधवाची पितृमेधोपक्रमे अथो स्मरमशानं कुर्वन्तीति श्रव

अ २५
स्वनाप्नु ७४ णा तातेन श्रमणेनेत्यपि तमेधं विकीर्षतः कर्तुमिच्छतः । कुंमे ह्या संचय
नं कर्तव्ये चिकीर्षन् इहापि नेतव्यपि तमेधस्येच्छिकमनुष्ठानं स्थापयति । ना
वश्यकं । अस्मिन्पक्षे कुशहारिणास्तरणं । कुंभे एव कर्तव्यं । अग्निसंस्का
रत्वात् निधानं च तस्मिन् । कुंभस्य निधानं क्वचित् प्रदेशे निखननं गर्तेम
ध्ये इच्छोपनं तस्मिन्कार्ये कुंभध्ये इच्छि प्रक्षेपेपि मध्ये भवत्येवा कुंभनिधा
नं तस्मिन्निति । अविशेषोपदेशस्य या अध्ये तत्समानं । अथ यो अस्थि
स्पमरणे अक्तोपि मतः शरीरस्याप्यां वागमनरस्यैतं गृहे साथं प्रागहोमे
विशेषमाह प्राधितश्चेत्सेयासाचीनावीती निधाय न्यांदुग्ध्वा दक्षिण
तोधिश्रयणो हासने । चेष्यदि प्रोषितः स्तन प्रवासो प्रागनंतरे स्थितोय
जमानः स्यात् अग्नि यत्ते तदा प्राचीनावीती तिष्ठन् तापसव्योनिवान्यांम
तवत्सामन्ये नवत्सां तोपणं स्थमानां गां दुग्ध्वा दक्षिणतो धिश्रयणो हु
मस्मन्यधिश्रयणं उद्वासनं च मध्ये गार्हपत्यादक्षिणस्यां दिशि निरूप्यं तस्मिन्नुत्से
ता । अग्नि निवान्यवत्साम इत्वा इति मेषपूर्ववं निवान्या दोह मेका
र्य इच्छमेवकुर्यन्ति वान्यवत्सा मेषवेत्तावान् स्येपयसा जुहुयादिति ७४

74

तिश्रुतेः। निवान्यः संबंधनाद्यापर वत्सोपस्थाः सानिकान्यवत्साग्नेः
एतां एष वै एष त्वाः उपवेषणी पात्रं मा सादि शेनि वा न्या मानयते तिह
रिः खामिनः। तथा नस्य एव रस्याग्निहोत्रे स्योपचारः प्राचीनावीती होह
यती ति मत्तस नो गारेष्वधिश्रयति गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरूह्य
तस्मिन्नेतद् दधिश्रयतीति श्रुतेः सूत्रेनूक्तमप्यधिश्रयणमुष्णेन भस्मनि का
र्यं तथा नाव ज्योतयति ना यः प्रत्यानयति नाग्निः प्रतिष्ठाय ठ· हरति स च देव
कर्षं हरति। नोन्नेष्यामीत्याह भवन्तु रुन्नयति स तादेव तत्संमीन्यक र्थ पस्य
नीति श्रुतेः स्रुचा संगृहीत मप्यवेयथा श्रुतं कुर्जेव्यानास्य भूमिलग्नमेव दक्षि
णतो हृत्वा सन्न दृढो हुत्वा सन्नानोन्नेष्यामीति प्रेषः जवनरुन्नयनेवि किं नु स च देव
वपित्रनीर्थं नस्त्र चिन्यकनी च अधोमुखेन सुवेण प्रक्षेप्याति तत एव हरण
मधस्तात् समिध धारयन्नाह चोपरिष्टात् समिमिध धारयन्न् दंडस्य त्रधः समि
धे धारयंस्तत एव गार्हपत्यस्य दक्षिणेन एवस्कचोत्तरेणाहवनीयं प्रतिहो
मार्थं नयन कुरोति। नोपरिष्टात् समिधम्यस्य हरति अधस्तादुपास्येतिह
रतीति श्रुतेः तत्वा नयानो जरेणगार्हपत्य मेति दक्षिणेन गार्हपत्यमेतीति च
। दक्षिणाग्निस्त्वाह तमेव नास्ति कार्याभावात्। आहवनीय एव होमविधाना
त् उदगग्नात्कुश्यां दक्षिणाग्न्यान्तु त्वापरिस्तरणकालेवोदगग्नानुकुशा

अ २५
दे॰ भाष्य
७५
75

नदर्शनहवनीयानएवोपरदिशोत्तीर्यमाणानदक्षिणाग्नानकुशानस्त
त्वाग्निमंथुकुर्यात् इति संबंधः। दक्षिणोत्तरदिशोरन्तर्प्रागग्नानेव। अत्र
चैकस्याहवनीयस्यैव परिस्तरणं पूर्वमादि दक्षिणासंस्थानत्रेव होमविधा
नात्। तन्त्रेवायविशेषतः। अथवान्यमन्युदीचीनाग्राणितणानि भव
ति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति श्रुतेः सकृदुपात्तवस्त्रयस्य। वारुणवका
ण्योसच देवतस्मीमिश्रतेः सत्तदेकवारमेवपि तवदपसव्येन दक्षिणाभि
मुखः पितृतीर्थेनाधोमुख्यास्रुचापर्यस्याहवनीयमध्येप्रक्षिप्यवक्षामा
णं कुर्यादिति शेषः। अथाहवनीये समिधमभ्याधाय सव्यजान्वाच्य स
चदेवतहंमीन्यकूर्पर्वस्यतीति श्रुतेः समत्रहहणेनहितीयाहुतेर्निरासः। ए
वकारार्थेन वाशब्देन होमव्यतिरिक्तस्योदिङ्गनोपमार्जनप्राशनोदुक्षण
समिधानादेर्निरासः। तथा चअनूपतेनोदिंगयतिनोप्रमृष्टेनप्राश्नातिनो
दुक्षति पितृदेवत्यान्वैवेनत्करोतीति प्रोषितस्यमरणं सति तत्रहे दे
शान्तरे चेच्छरीरमेवदाहार्थमग्निसमीपे अनेतव्यां विप्रत्तदेहे चेत्तदायन्यमृ
तस्तत्रे वा लोविकाभ्यां काष्ठाग्निं मथित्वा काष्ठवद्देवविधिरहितां श्शरीरं
दग्ध्वास्थीन्यानियविधिवत्सुनर्दाहः कर्तव्यः। शरीरस्थाः वागृहागमनप
यन्तं प्रति। दिनमेवंसायंप्रातहोमः पुत्रादिभिः कार्यः। नान्यस्याहोमपक्षादि ७

पिंडपितृयज्ञश्च दर्शपूर्णमासादिकं किंचित् । तथा चाह्निकप्रकरणेनुपदमुक्तं
नुक्तं । नाग्निहोत्रवद्दर्शपूर्णमासं जरामर्यत्वात् । तस्माल्लग्निहोत्रं गृहस्थैर्मग्ने
र्वैगुण्याद्दग्धे स्यन्ने वान्यवत्सां दुग्ध्वा जुहुयादिति । अन्तरेणैवस्यान्तरेष
ग्निहोत्रमेव कर्तव्यत्वेनोक्तं । तथा चाह पराशरः । एतावन्ने प्रमीतस्याग्न
स्याभिवान्यवत्सा वै पयसा जुहुयादा शरीरस्याग्निभिः संस्पर्शनात्सर्वं
क्रियेनेत्याहि । एतावमेव जने प्रमीतस्य देशान्तरे प्रमीतं ...वि प्रयुक्तस्याग्नि
भिस्तं स्पर्शमनदत्तिष्ठन्ते गृहे याश्चित्तती । अभिवान्यवत्सामन्तवत्साया प
रवत्से नदस्यनेजनस्याः क्षीरेण होमः । सायंप्रातर्यावदानायशरीरमग्निभि
र्दाहस्तु नेतथा तैलद्रोण्यामेव धायः शकटेनाहरन्ति निर्मथ्येन वा दग्ध्वा कृ
ष्णाजिनेस्थीन्युपनह्याहनेनेवा सा सा प्रकल्प्यस्य ही घृवशे प्रवस्यानधोति
निदधानाः प्रयातामन्त्रयमाजना आहरन्तिता निग्रामम पर्याहा यांप
तिष्ठाप्य पाथिचन्त्नी । विहारमेव तत्समीपे नीत्वा सर्वं कार्यमिति तत्त्राप्ये
। आश्वलायनब्राह्मणे । तदाहुर्य आहिताग्निः प्रवसन् म्रियेत कथमस्य
स्याग्निहोत्रं स्यादिति । उपसर्जिवान्यवत्सायाः पयसा जुहुयादन्यदिवेत
स्य योयं दहनि वान्यवत्साया अन्यदिवेन दग्निहोत्रं यस्मात्तस्मात् पिवाप

अ २५
देवभाष्य
७६

76

नराव न्तुनश्चपयसाजुरुपुहरे

वद्दाहः अन्त्यसंनिकृष्टग्रामांतरमरते शरीरमेवानीयते। विप्रकृष्टेषु
तु काष्ठवद्दग्धास्थीन्यानीयंते। ततः कर्तव्यमाह। शरीराद्येष्वस्थीन्याहृत्य
कृष्णाजिने पुरुषविधिं विधाय यथावदं गनिवेशनं पुरुषाकारं कृत्वा
र्णाभिर्मथ्य रोमभिः प्रच्छाद्य प्रकर्षेणाच्छाद्य पित्रागतेनाज्येनाभ्यज्याभि
घार्य पूर्ववद्दाहः अग्निविच्छिन्नस्य संदीपनस्य विधिश्च पराशराह। कर्तव्यः तदा
हुर्यदेव वर्द्धीघस्याग्निहोत्रं जुहुयात्सर्वसंस्थिते येकयमेनमग्निभिः कुर्यु
रिति तत्र हे केदग्ध्वा हरेत्तितमाहुतमग्निभिः संस्थापयंति तद्वत्तया न कु
र्याद्दस्थीन्येतान्यांहृत्य कृष्णाजिने न्युप्य पुरुषविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छा
द्याज्येनाभिघार्य तमग्निभिः समुपोषेदिति श्रुतेः। उपदाहे समुपोषेत्तदु
पसंदहेदित्यर्थः। अथ विदेशगतस्यास्थ्न्यामलाभे कर्तव्यमाह शरीरना
शे त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानामाहृत्य कृष्णाजिने पूर्ववत् आहृत्येत्यनुव
र्तते। विदेशमरणे शरीरनाशे शरीराणामस्थ्नामलाभे पलाशवृन्तानां
सवृंतपर्णानां पलाशवृक्षपत्राणां त्रीणि षष्टिशतानि षड्ध्या अधि
कानि त्रीणि शतानि आहृत्यानियत कृष्णाजिने पूर्ववत् पूर्ववद्दिति। अस्थ्या

अ २५
दैवभाष्य
७७

हरणपक्षवचनात्कृष्णाजिने पुरुषप्रतिविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघा
र्यत्वाधिश्रयणादिना पूर्ववद्दाहः कार्य इत्यर्थः हुतानीवद्दग्धान्येवाग्निः श
मयित्वा तेषामेव संचयनमपि तन्मेधश्च तैरेव कार्यः इति कायां। इयं च कृष्णा
जिनमन्यत् इत्यर्थो षाण्मासिकस्य पूर्ववद्दहनदाहे विधियोगात् न चास्मिन्सं
चयनं पाक्षिकत्वाद्दर्थलोपत्वाद्वेति वासुदेवः। अत्र हूंतशब्दः पत्रपरः। अ
स्थालाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि इति ब्रह्मपुराणात्। एवं पर्ण
शरदग्धान्निरग्नमशुचिर्भवेदित्यस्मात् ब्रह्मानेन सदं तानि पत्राणि गात्राणा
त्रिनिबंधकाराः केचित्पलाशवृंतान्येव गत्यं नइत्याहुः अत्रैव हृतविभा
गः चत्वारिंशच्छिरःस्थाने ग्रीवायां च दश स्थापयेत् उरःस्थाने शतं दद्यात् षष्टि
श्च जठरे देयाः बाह्वोः स्थाने शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजंघयोः दद्याच्चत्वारिशि
श्ने तु षड् दद्यात् वृषणद्वये पादांगुलीषु दश कल्पयेदस्थिसंग्रहं संचयः पि
तमेधश्च समनंतरत्रापि याज्ञिकः तयास्थीनि चेन्न लभ्यते प्रोषितस्याग्निहो
त्रिणः पलाशपत्रवृंतानां षष्ट्याधिकं शतत्रयं। कृष्णाजिने न एकारं कृ
त्वावेष्ट्याजिनेनतं कर्णसूत्रेण बध्वेव यववापिष्टैः प्रलेपयेत्। अग्निदिष्य ७७

देवदत्तो यं नाम्नेत्याहाश्वलायनः अस्थ्नामभावे तु दहेत्कृत्वा मृद्दिग्धां संवपा
र्थं तद्वदिति अथ पर्णनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति । गत्ते वाग्नि सुतदेहा मध्ये चे
त्र भ्यते कचित् । तदा तु उचित तदाहे दग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तं दहेत् । यद्य
र्द्धं दग्धकाष्ठं तु तदीवं चेन्न लभ्यते । तदा तदस्थिखंडं च प्रक्षेप्तव्यं महाजले इ
ति सूतिकामरणे विशेषः सूतिकायां मृतायां कुंभे उदकं कृत्वा तत्र पंचग
व्यं प्रक्षिप्य पोहिष्ठा इदमापः इत्यादि पुण्यं शिरसि मंत्र श्रावणेन तु स्नपा
पवद् दशप्राजापत्यानि कृत्वा कुंभोदकेन स्नापयित्वा तां स्नापयित्वा वस्त्रांतरे
ण तां संवीवेष्टयित्वा दाहः कार्यः । एवं रजस्वलाया अपि । उदक्या सूतिका
वापि यं प्रेतं स्पृशति तस्याप्येष एव विधिः अन्ये पाश्चविदेशमरणे तत्र प्राय
श्चित्तं स्नानादि शुद्धिं विना दाहे कृते तस्मद्स्यां प्रायश्चित्तपूर्वकं एवमेव शुद्धिवि
धाय कृस्मात्तिनेनिधानादि दाहः कार्यः केचित्तु मृतशरीरागमनानंतरं मृत
ताग्निहोत्रं हुत्वा दाहं कुर्वंति । तदयुक्तं तथाश्रवणाभावात् । तथाहि तद्गृह्य
र्य देशदीर्घसत्राग्निहोत्रं जुहुत्वा वसन्नियुंगतिजुहुयाग्स्मिरेनाइति नहैके
होतव्यं मन्यं त्यागं तोरिस्तस्त्रश्रुतौ आगंतोः शरीरागमनपर्यंतं होतव्यं मं

अ२५
देवभाष्य
७८

78

न्यंतर इत्यनेन शरीरागमनादर्वाक् तत्सायंप्रातरग्निहोत्रं होतव्यं इति मती
यानोहरिस्वामिवासुदेवैश्चैवं एवमस्य व्याख्यानमस्ति। अस्यां हि पक्षे तौ
अग्निहोत्रिया: प्रवासमरणे सति तच्छरीरागमनपर्यंतं किमग्निहोत्रं हो
तव्यं। नवेति संशये कृत्वा तद्वै के होतव्यमन्यंतर इत्यनेन प्राक् तमेवाग्निहो
त्रं होतव्यमित्युक्तान्तश्च पक्षे दोषमभिधायाथ हैक आहुरेवमेवान्वा
हिता आहूयमाना: शरीरन्त्वग्नीन्त्वत्स्वने नाहोमपक्षमुक्तान्त्रापि दो
षमभिधायाथ हैके रण्योरग्नीसमारोप्य निदध्यतिति माहुस्ते निर्मथ्यं जातित
नृतीयं पक्षमुक्तान्तद्वत्तथा न कुर्यादिति तमपि निराकृत्य तच्छमेव कुर्यादिति वा
न्यन्त्सामेव वेबूयादित्यादिनामतोऽग्निहोत्रस्य प्राक् नाग्निहोत्रत्यागेन उपदेशा
नहूदेतसायंप्रातः शरीरागमनपर्यंतं विधीयत इति मतीयते। तेन मतांतरम
युक्तमिवाभाति   अनिष्ट्वाग्रहणेन नवस्याश्रीयात्स्यतितस्यमुक्ता प्रतिगृह्य
विहित्याणयोर्यापासंयाजयित्वा विप्रति गृह्णोमयादहूायस्याग्निभिरन्यंया
जयेयुर्यो वा जयेत्त वैश्वानरं निर्वपेत् कृ स्मंवासो दक्षिणा आग्रयणेनानिष्ट्वा
आग्रयणेष्ट्या यजमनकृत्वा यदि यजमानो नावनिष्पन्नस्य धानस्य व्रीहि ७८

यवादेरश्वोयात्राभोजनं कुर्यात्तदा वैश्वानरं द्वादशकपालं अग्निगुणयु
क्तं यजनीयेहनि निर्वपेत् अस्य चरुस्सं वासो दक्षिणा। तथा पतितस्य भुक्त्वा
प्रतिगृह्य पतिता महापातकास्तदपो विहिता नधिकारिकारिणः ते चाप
तिता नाम तन्त्रे भुक्त्वा किंचित्प्रतिगृह्य च वैश्वानरं निर्वपेत्। अस्य त्वशक्तमपि
प्रायश्चित्तं भवति। तथा विद्विषाणपो वा विद्विषाणो। द्वयं कुर्वाणो। द्विवच
नो पदेशाद्यो द्वेष्टि। यश्च द्विष्यते तेन योरूपं यो द्वेष्य द्विषतो रन्नं भुक्त्वा किं
चिद्रव्यादिकं प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत्। तथा याज्यसंयाजयित्वा। मन्त्रादि
भिर्योज्यास्त उक्तः तं याजयित्वा वैश्वानरं निर्वपेत्। अत्रापि स्मार्तं प्रायश्चि
त्तं भवत्येव। तथा। अविमेषं प्रतिगृह्य वैश्वानरं निर्वपेत्। स्मार्तं चात्र तथा।
उभयादन्तो। उभयतः दन्ता अधस्तादुपरि चास्य दन्ता यस्य तदुभयादन्तः प्राणिपु
रुषाश्वादिकं। तत्प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत्। तथा यस्याग्निभिरसंया
जयेयुः यस्य संबन्धिभिरग्निभिरन्यं यजमानमृत्विजो याजयेयुः सोऽग्नि
स्वामी स्वाग्नीभिरन्यं याजनतिमित्तं वैश्वानरं निर्वपेत्। यो वा भ्रातृस्वां अन्या
ग्नि निर्यजेत सोपि निर्वपेत्। उभयोरपि वैश्वानरो भवति। अस्य वा प्राक्

अ२५

देवभाष्य पालत्वं संप्रदाये कारिकायां वोक्तं। तदप्युक्तं ग्रन्थांतरे यस्ये वद्वादशकपा

७९ लत्वं नादर्शनात्। आग्रयणे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्। योऽनुत्वाग्नि

षु यजेरन् यस्य वान्योऽग्निषु जेरन्निति मानवोक्तया चापस्तंबसूत्रे वैश्वा

79 नरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजयन्त्कपालं अभिजुहुयादेनामे

वानिर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी स्युक्रमेतामेव निर्वपेद्यो हृत्वाग्रयणेन नव

स्याश्नीयाद्दानीतो वा एष देवतानां य आहिताग्निरदं स्यस्यादेवा अन्नेय

दहृत्वाग्रयणेन नवस्याश्नीयाद्देवेभ्यो भागं प्रतिक्षुसमश्नात्यतिमार्छेदिति

येरपि प्रियंगुकोद्रवादिभिर्यागो न क्रियते आग्रयणेनानिष्ट्वा तेषामपि प्राश्ना

नेवैश्वानरीतिन्यायः। सत्स्वं नाश्नीयादित्याश्वलायनः नानिष्ट्वा पशुना मां

समश्नीयान्नानिष्ट्वाग्रयणेन नवानामोषधीनां फलानीति शांखायनः

आपस्तंबः हरितयवशाकशमीधान्यानां फलानामनिष्टेपि प्राशनेऽव

काशमीति हरितयवा अपक्वा गोधूमः यत्वन्यधान्यं तत्वे येनाप्यनिष्ट्वा

कोद्रवमाषादिनाऽनद्यपि न भक्षयतीति तथा यागो न क्रियते येस्तगोधू

मैर्मीत्वकोद्रवैः तेषामपि म वेदेत प्राशने केचिदब्रुवन् नवशाकस्य ७९

सामर्थ्यात्सामान्येनमतं निरिदं वाक्यशेषविरोधाद्वा यदेतन्नमतमं
त्र आसन्नो यजमानस्य देवानामेवपठाते यस्मादन्नमदं स्सयव
व्रीह्यादिकेमवे तस्मात्तदेववजास्यादन्यत्कामं तु मक्षयेत् व्रीह्यादेर्य
दि सोऽग्न्याधेयभागं प्रकल्पितं अग्नीयान्नात दाघ्नोति तस्माद् इदर्थमि
दं भवेदिति। आयस्तं बकारिकायं नवस्येति व्रीहियवयोरूपसंहारार्थं
ताभ्यां यागविधानात् तेन व्रीहियवावहू तौ नाग्नीयात् अग्नीयाश्चेद्वैश्वा
नरं निर्वपेदिति वासुदेवः। अत्र कारिकाकार आह नानिष्ट्वा तु नवसस्ये
नपशुना वाग्निमान् द्विजः नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः
नवेनानर्चिता येन पशुहव्येन वानलः प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति सनस्याग्र
यणं चरेत् श्यामाकान् वेणवान् व्रीहीन्यवान्यणान्सुरा नमुजीतेति
विस्पष्टं यज पार्श्वे निरूपितं तत्रैवं ब्राह्मणेऽप्युक्तं वा वावेष्यदेविकं
अन्नं नवान्नमग्नीयादिति बोधायन स्मृतिः नवाशननिषेधो यद्यपाश्चो
रुभयोःसमः तवस्यावध्यपेक्षत्वात्तस्मिन्नवधिरुच्यते किय इदरं तु
एणास्तंस्तं नवत्वं कियदं विकं तस्यानामवधिः ज्येष्ठीपौर्णमासी प्रसिद्धा

अ१२५
देवभाष्य
८०
80

न्तः तादृश्योरुक्तयोः पौर्णमास्योर्मध्ये यदुद्भवं धान्यं तन्नवमित्याहु
स्तत्कालाग्रयणं प्रति तद्देवतत्पुराणं स्यात् ईदृग्माग्रयणेषु च यद्याग्रय
णशास्त्रेतत्ते च तावद्व्यपेक्षणे ये कालास्तेषु बुद्धिः स्यात्सा तेन्योन्यापेक्षयो
मताः प्रावृट्कालापरपक्षे शरदाग्रयणे नवं शरत्कालस्यापरपक्षे वसन्ताग्र
यणे नव ऊर्ध्वं वसन्तान्निष्पन्नं प्रावृडाग्रयणे नवं यत्पादन्नस्य त्वाहुराग्र
यमेवाचधिर्भवेत् यस्मिन्नाग्रयणं कुर्याद्दृतोतदनुसंभवं धान्यं तन्न
वमित्याहुरर्वाक्पुराणं तं एवं सति शरत्कालमात्राग्रयणकारिणः शरत्प्र
नवं ज्ञेयमर्वाक्स्थं पुराणमिति व्रीहियागस्य याः काले पक्वान्नैहोणसंल
ताः शेषायावेन यागेन यदि यागात्पुराक्कचित् उषधिं भक्षयेत्कांचिन्
तत्रावैश्वानरस्मृतिरिति वासुदेवः तस्माद्व्रीहिपाकसमयादुत्तरकालं प्राप
च्यते तासां सर्वासां यवयागेन सत्कृतानां भक्षाधिकारः यवपाकसमयो
त्तरपक्वानां च व्रीहियागसंस्कृतानां भक्षणमिति तथा मनुष्यैरुपजीव्यानां
पशुभिश्च यथा तथा तृणगुल्मलतापुष्पफलादेरप्यभक्षणमिति याज्ञिकाः
आश्वलायनाम्नाताय आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नवान्नं श्नीया ८०

न्कान्तत्र प्रायश्चित्तमिति सोग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व
पेद्दाहुति वाहवनीये जुहुयादग्नये वैश्वानराय स्वाहेति आथर्वणसूत्रे
चानुग्रयो ऽहुत्वा नवं प्राश्नीयादापाग्नो वा गमयेन्कान्तत्र प्रायश्चित्तिः । सोग्न
येव्रतपतये ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति । अत्राग्रयणात्पूर्वं नवान्नहो
मे पि प्रायश्चित्तमुक्तं पुरोडाशे क्षामे वाशिष्टं समाप्य तद्देव पुनर्निर्वपेत् क्षा
मे दग्धे पुरोडाशे न्नवाशिष्टं कर्मा ऽ येन समाप्य कर्मापवर्गान्तं कृत्वा तद्देवदग्ध
हविरेव पुनर्निर्वपेत् आन्वन्वाधानादिकर्मापवर्गान्तं कुर्यात् किमिदं स
र्वस्य पुरोडाशस्य दाहे एवनेत्याह एकदेशदग्धेपि संयोगात् एकदेशद
ग्धेपि पुरोडाशस्य एकस्मिन्प्रदेशे दग्धेपीदं प्रायश्चित्तं भवति । कुतः संयोगा
त् दाहसंयोगात् । एकदेशदाघेपि दाहसंयोगो जात एव दर्शनाच्च दृश्य
ते चायमर्थो यथा एकदेशदाहेपीदं प्रायश्चित्तं भवति यदा तद्धविः सति
ष्ठते यपुनर्निर्वपेदिति तेनेवह विघासमाप्तिं दर्शयति । तेन हविघासमाप
नं च तस्यैकदेशदाह एवोपपद्यते न सर्वदाहे इत्येकदेशदाह एव प्रायश्चि
त्तं प्राप्नोत्यन आह न नित्यत्वात् । एकदेशदग्धेपि नैमित्तिकं भवतीति यदु

81

कं तन्नाकस्मान्नित्यत्वादेकदेशदाहस्यानेषु हि कपालेषु पुरोडाशमवस्था
प्योपरि ज्वलद्भिर्दर्भतृणैः श्रपणेऽक्रियमाणेऽस्य क्षामं शदाहस्यवर्जयितु
मशक्यत्वेन नित्यत्वात् तथा सति यस्य पुरोडाशो क्षायतइतिवाक्ये यस्येति
कदाचित्कनिमित्तद्योतकं पदमनर्थकं स्यात् सर्वस्याप्यग्निसंयोगात्पुरोडा
शो क्षायतएवातस्मान्नैकदेशदाहे नैमित्तिकं किंतु सर्वदाह एवात हि दर्श
ने किमर्थमतआह कर्मार्थे दर्शनात् तद्धविः संतिष्ठत इत्यत्र हविः शब्देन क
र्म लक्ष्यते। यदा तद्धविष्कं कर्म संतिष्ठत इति अतः सर्वदाह एव नैमित्तिकं त
तो हविषः सर्वदाहे सति तस्य तस्य कर्मण आज्येन परिसमाप्तिः चरुधाना
देरपि सर्वदाहे इदमेव नैमित्तिकं २ पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवेन
मनुदिश्यान्यं तद्वर्णं तद्रूपसमालभेत चेद्यदि उपाकृतः उपाकृतो याकरणः प
शुर्नियोगात् प्राक्पलायेत पलाय्यगच्छेत् तर्हि तं पलाय्याप्यगच्छंतं पशुं वायवे
देवतायै अनुदिश्य वायो एष ते पशुरित्येवं संकल्प्यान्यं पशुं तद्वर्णं तेन पूर्वालब्धे
न पशुना सदृशवर्णं तद्रूपं तेन पूर्वालब्धेनालब्ध पशुना समानवयस्कं पुन
रुपाकृत्यालभेत नानृणोपस्पर्शनादारभ्य प्राङ्नियोगादिदं द्रष्टव्यं नियोगात्पूर्व ८१

द्धं तु नष्टः प्राप्यते चेत्तदा ध्वर्यवं हुत्वा तेनैव यागः । अप्राप्तौ आध्वर्यवं हु
त्वान्येन सदृशेन यागः । उपलभ्यमाने वा यदि तेनान्नमुपाकृतं नष्टं वा यदि वा उद्दिष्टं क
थंचित्पलायमानः पलायमानो वा यत्ने आलभेत अनादरणं वा तस्योपलब्ध
स्य पशोर्बाधयदि मालभेत अनादरकर्तव्यं । आदरेण कार्यं इति केचित् । तस्य
नष्टस्य गवेषणे अनादरेण कार्यं इति याज्ञिकाः । प्राक् प्रयाजेभ्यः पश्वौ नियुक्तो
भी येनान्यमालभेत नियुक्तो पूर्व बद्धः । पशुश्चेद्यदि प्रयाजेभ्यः प्राक् म्रिय
तेन तदान्यं पशुमालभेत । प्राक् प्रोक्षणात् मृते आस्यो पग्रहणं संज्ञपनप्रेत
प्रतिष्ठे यागेणासम्भावः । प्राक् प्रयाजेभ्यः सुकृत्वान्यदन्तेषु प्रयाजेषु मृते तेनैते
व यागः । तथा च शांखायनः । प्रवृत्तेषु मृते प्रयाजेषु तेनैव संस्थापयामिति पूर्वं
स्य वपा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदा पूर्वस्य प्राक् प्रयाजेभ्यो मृतस्य पशोर्वपां
दक्षिणाग्नौ जुहुयादिति रुद्रदृष्टिः पशुषु सोमध्वेन्मां जीलीये सोमध्वे न्सो
मयागः क्रियमाणे श्चेत्तदा पूर्वस्य प्राक् प्रयाजेभ्यो नियुक्तमृतस्य पशोर्वपां
मार्जालीये वाग्नौ पूर्वस्य पशोर्वपामनेन मन्त्रेण जुहुयात् । यदि जाताः पितरो
यापितामहा इति दक्षिणाग्नौ मार्जालीये वा पूर्वस्य पशोर्वपामनेन मन्त्रेण जु

हुयात् अत्रवाग्नीध्रीयमार्जालीयोराहवनीयकार्यापत्त्या आहवनी
यधर्माभवंति जुहूयादित्यनेनजुतित्वावगमात् स्मी अनयनयोर्वादुष्ट
त्वात् वाशब्दोन्यालभननिरासार्थः नियुक्तस्यप्राकृयाजेभ्यः स्वयंमृतस्य
पशोरनपनयः अपरित्यागीः परित्यागेनकार्यइत्यर्थः कस्मात्। अदु
ष्टत्वात् नहिस्वयंमरणेनकिमपिदुष्टत्वं येनपरित्याज्यते मन्वादिभिर्भ
क्ष्यत्वेनप्रतिषिद्धोदुष्टः नचासौतोप्रतिषिद्धः अतोदुष्टत्वात्तेनैवया
गः कार्यो नान्यस्यालंभः तस्यैवापशोर्वपानिरूढादिषुदक्षिणाग्नौहो
तव्या सोमेचमार्जालीये अत्रएतज्ज्ञापकाद्विष्वेषु अग्निविहरणानंतरं
विहृताअग्नयोधार्याइतिगम्यते अन्यथामार्जालीयेग्न्याभावात् होम
विधानानुपपत्तेः अविद्यमानस्यमार्जालीयस्याग्नीध्रादाहरणंकार्य
मितिगदाधरः अवदानहानौनाद्रियेत नाशदोषापहारादिनापश्वव
दानहानौसत्यांनाद्रियेत यथापुरोडाशादेर्हाहनात्वन्यस्योत्पादनएवमत्रा
पिप्राप्तोति अवदानहानौअन्यस्योत्पादनंनादरणीयमित्यर्थः एवं
हिश्रूयते तस्माद्यदिकिंचिदवदानंहीयेतेनतदाद्रियेतेति अवदा ८२

न्त्वाविशेषाद्धृदयानाशेप्यनादर इति प्राप्ते आह हृदयनाशे त्वस्य
मालम्भेनेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः नुशब्दो भेदे हृदयस्यातिरिक्त
नामवदानानाशे नादशे भवतु परं हृदयनाशे तु अनादरो न भवति
तस्मिन्सति अन्यं पशुमालम्भेत अन्यस्य पशोरालंभं कार्य इत्येवमा
हुः इत्येवमेके आचार्याः कथयंति कुतः हृदयपशुरिति श्रुतेः हृदयमु
वै पशुरिति श्रवणात् अतो हृदयस्य पशुत्वात्तन्नाशे सव एव पशुर्नष्टः
स्यादित्यभिप्रायः सर्वेषां वाऽपस्यपजेत् वाशब्दस्सत्वहृद्योपात्तपक्षहृ
यनिरासार्थः नावदानहानावनादरः नापि हृदयनाशेऽन्यस्यालंभः कु
तो यदि किंचिदवदानं हीयेत ननसादिये तेत्यस्य हृदयमुवै पशुरिति श्रु
स्य चान्यशेषत्वे न त्वार्थविधायकत्वाभावात् अयं हि सहृदयस्यैवाग्ने
व घृतीत्यस्य हृदयस्य प्रथमावदानविधेः शेषभूतोऽर्थवादः हृदयमुवै प
शुरित्ययमपि तस्यैवार्थवादः तस्मादुभयोरप्यनयोः स्वार्थविधायक
त्वाभावान्नावदानहानावनादरो नापि हृदयनाशेऽन्यस्यालंभः किंतु स
र्वेषां हृदयादीनां यस्यां येषामेकस्य द्वयोर्बहूनां वाना आऽप्यस्यापजेनाते

न्येषां न ष्टानामवदानानां स्थाने आज्येन यागः कार्यः तथा च शांखायनः
अवदाने नष्टे दुष्टे विभिन्थिते वाज्यं प्रति निदध्यादिति। तथा हृदयनाशे
ऽन्यमा ल भेत। नाशे अन्यस्या लभो न तु दुष्टविभिन्थयोः तत्राज्यमेवोपादे
यं अस्मिन्पक्षे नाग्नि प्रणयणाद्यनादीनामावृत्तिः वपापशुपुरोडाशयो
र्नेयुनः क्रियाकृतत्वात्। सर्वेषामवदानानां परित्यागो मारह्वाज केवच
नात्। अग्निप्रणयनादेरावृत्तिः संस्थानत्वात्। उपप्रैषस्य चतादर्थ्यात् मनोताप
र्यग्निकरणानां चावृत्तिः सन्निपातात्।। एतच्चाज्यं प्रतिनिधानं वाति यथा
वदानसम्भावे कृतियथनाशे अन्यस्य यंवंहृत्वा सोमस्यैकालाहुतिमाघर्यवं
चकृत्वानष्टानां प्रतिनिधिमन्धकृवामाथ्या प्याप्यायस्त्ववदानेहि एतयंत्रा
त्यमितिसंप्रदायेकारिकायांच प्रस्त्ववदानं चतुर्गृहीतं त्वात्यमित्यगदाधा
रः। तत्राहि र्गृहीतइति मुक्तं उपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुस्त्वसिद्धेः पंचावत्ति
नांत्रिर्ग्रहणं। एकस्याप्यवदानसम्भावे अन्येषां सर्वेषां नाशे एवमेवका
र्यासर्वावदाननाशे तु पशुयागासिद्धेरनादिष्टपूर्वकं पशुं तरणलभः कार्यः
अथवाज्येन देवतायागं कृत्वा समाप्य पुनरग्न्यन्वाधानादिकर्मापवर्गा ८३

तंपश्वंतेएणयागंकुर्यात् सर्वनाशेहविर्भामित्यादिनाप्राप्तुक्तत्वात् ननुम
वनुहृदयप्रतिरिक्तानांनाशेऽन्याज्योपादानं हृदयनाशेनुहृदयमुवैपशुरिति
वचनात्तमविघ्नतीत्यतआह अर्थवादमात्रंपशुवचनात्।हृदयमुवैपशु
रित्येतत्पशुवचनंहृदयस्यपशुत्वकथनंतदर्थवादमात्रं।सहृदयसे
वाङ्गेवद्युतीत्यश्नुताविघ्नरितिशेषः अतोनस्वार्थेप्रमाणं तेनहृदयना
शेप्यनादिष्टंहुत्वाऽपमेधोपादेयं स्विष्टकृदर्थानांसर्वेषांनाशेप्याज्येनैव
प्रत्यवदानंहृहृंगहीतेनोपस्तरणाभिघारणाधिकेनयागः क्लोमादीनांनाशेआ
नादिष्टमेवानाज्योपादानं।प्रतिपत्तित्वात्।उपघ्नीगुद ननयोर्विनाशेत्वना
दिष्टंहुत्वाऽज्येननकार्यंकर्त्तव्यं।वसायाश्रा इष्टंचेदाज्येनशेषमितिवचना
त्।लोहितेवध्यनाशेत्वनादिष्टमेव।वपानाशेत्वनादिष्टंहुत्वाज्येनयागः स
जप्यमानश्चेद्दुष्टश्येनाहुतिंजुहुयाघस्त्यश्शुरितिचेद्यदिसंज्ञपामानोमायुमा
णःपशुर्वाश्येन्नशद्वंकुर्यात्तदायस्यपशुर्मायुरितिमंत्रेणाहवनीयेसकृद्गृहीत
माऽज्यंवसाहोमहवन्यांसमित्पूर्वकं जुहुयात्।मंत्रवर्णादग्निर्देवता इमं
मेवरुणेतिचप्रत्यृचद्वाभ्यां।इमेवरुणेनत्वायामीत्याभ्यांप्रत्यृचमच्चं

अ२५
दे॰भाष्य
८४

84

मृत्यवे प्रतिगृ। केकामाहुतिं जुहुयात् वः समुच्चये अत्रवरुणो देवता अन्वा
नादिष्टेनमनन्ति। होतुरप्यत्र यद्विहितं तदपि भवति कालाहुतिवस्विन्ना
कर्तकत्वात्सायणिकेत्वसमुच्चयस्योक्तत्वाच्च भगवशांखायने विशेषः आ
नीते पशो मते नुपाकृते न्यमालभेत न कालिङ्गप्रसंकारयेत् उपाकृते वेषमा
नेयस्मान्द्रीषा वेपि प्रात्नो नो अभयं कुरु पशून्नः सर्वो न्गोपायत नमो
रुद्राय मीढुषे स्वाहेति जुहोति यस्मान्द्रीषा वासि स्पाड् इत्युपाकृते वाश्यमाने।
यस्मान्द्रीषा पलायिष्टा इत्युपाकृते पलायमाने यस्माद्भीषा न्यसद इत्यु
पाकृते उपविष्टे यस्मान्द्रीषा संज्ञास्था इत्युपाकृते स्वयं मृते पशो नष्टे मृते प
लायिते वान्यं तद्रूपं तद्वर्णं तद्देवत्यं पशुमालभेत मृतस्य वपां वु रोडाश्राम
वहानानां तरस्य वपद्वारे यूप जुहुयात् स्पहत्ते ष्पुमते ष्पुमते प्रयाजे षुतो नेव
संस्थाप्यमिति मानव विशेषः यदि यूपमारोहेत् वाल्ये हुनिता न स्वामाह
तो निर्हन्ति त्विति यावसिक्षिनमवस्य परिषेकं कुर्यात् यदि रज्जानां छिद्याहृशो
त्वत्र यथाल्लिं शानन वरसेनयान्संधिसंधायेत येवं जुहुयात् यदि वेश्वरुर्न शेपन्स्व
धितिर्वान क्रेऽन्ये यूपशकलं जुहुयाम कासर यरं कुर्यात् यात्व धितिमं ज्यादेव ८४

वचषालमिति यदि कूर्मं न विंदे कर्कं कच्छपमुपदध्यात् घनं न विंदे स्नुषेऽग्रा
त्राकूर्मो कृतिं अयत्वा हिरण्यं पृष्ठमुपदध्यात् तु मयत्तो हिरण्यमित्येक इति
पशुत्वा चेन्नत्वे न्सान्नाय्योखावानामभिमंत्रयेतोखा ६ः स्नवंतीमिति । चेघ
दि पशुत्वा पशोः श्रपणार्था उखा स्नवेत् अथवा सान्नाय्यस्य दुग्धस्य दध्नो वा
उखा स्नवेन्न तदा तां उखां स्नवंतीं अभिमंत्रयेत् उखा स्नवंतीमित्यनेन मंत्रेण ।
उखां विलोक्य न्नमुं मंत्रं पठेदित्यर्थः ननु पशोः सान्नाय्यस्येति पशोः सान्नाय्य
प्रकृतित्वात्सान्नाय्योखायास्स्रवणे प्रायश्चित्तं न त्व पशूखायास्स्रवणे प्राप्नोत्येव किं
मर्थं पशुत्वा चेदिति पुनर्वचनं । उच्यते । सान्नाय्योखाया हि प्रधानयागसाध
नभूतस्य हविषः पयसो वा स्रवणं पशूखायां त्वंगभूतहोमसाधनभूताया व
सायाः इति । तेन प्रधानसाधनद्रव्यस्रवणे यत्प्रायश्चित्तं प्रकृतावुक्तं न तद्विकृ
ता च प्रधानसाधनद्रव्यस्रवणे न प्राप्नोतीति पुनर्वचनं । अत्रापि सोमे पू
र्वकालाहुतिर्भवति सुवपने याहुतिस्तत्प्रायश्चित्तं च सर्वत्र भवति यूपविरो
हणे नक्तं च ६ः स ६ः स्थितिनेह नि ९ त्वाहुं बृहस्पमारूनेता । एकसुत्येषु संभ
वात्संस्थितिनेह नीत्यपदेशाद्वा हर्गणेष्वेवेदं प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते ने नाह

अ२५
देवभाष्य
८५

85

गणे। अत्रानंतरमेव यूपविरोहणे। आर्द्रस्य निखातस्याङ्कुरोद्भेदे संछि
न्ने समासेन हरिताङ्कुरं स्कन्धदेशे बहुरूपं बभ्रुरविचित्रवर्णो छागमालभेत।
विचित्रवर्णेन यूपस्थालत्वहरं यजेतेत्यर्थः। अत्र तन्त्रमिति निर्देशात्त्रयो
गसमास्यत्तरकालस्य विरोहणेऽपि प्रायश्चित्तमाशंकनीयं तदेवदुक्तं स्त्रांत
रे अथ खलु नबाहिरवमत्र्यं विरोहणे त्वेषमन्यं तदित्यनेन तथा च शाखायानः
यूपविरूढेऽन पचते त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेतेति। तथा च मानवे। सत्रे चे
त्यागपवर्गो यूपो विरोहेद्वाष्ट्रमित्यादि। काठके चापत्र यूपविरूढः सम्वि
णः त्वाष्ट्रमालभेरन्नाकस्विष्टकृतो। एवमत्र इति द्वाभ्यां जुहुयात्तदुत्तरयायू
पमूलं परिवाययेदुत्तरया यूपविरूढानि जुहुयादिति। केवलं सहरणस्याव
भेदानादीनां तु अवभृथानन्तरं। न मित्त्राशाकेन नास्ति यतः क्रतुसंबद्धस्तो
त्रा पूर्वसामान्तरं प्राकृतादत्तनैमित्तिकं। नैवंविधा अपूर्वैकदेशः हन्त्र
प्रयोगितो भवेत्। अनेकस्यावभेदादौ बहिर्भूतसामसमवायासंभवात्।
एकेनैव यावात्क्रतुमध्यः समाहितत्वात् इति न भयस्त करणाकांक्षापि संभव
तीति सद्भूदेवनैमित्तिकं। अतएव यूपैकादशिन्यादौ अनेकयूपविरोहणे ८५

चैकादशत्वात्पशुः कर्तव्यः तदुक्तं बहूनपि समानजातीयान् एकदैवत्यान् कृत
मेव विभवेदिति तत्काललताबाधार्थं संस्थितेहनीत्युक्तं। कुत एतत्। यूपस्य
सर्वाहःशेषभक्तत्वात् स्वरोहणनिमित्तत्वाच्चास्यापि पशोः सर्वाहःशेषभ
क्तत्वाद्यदि कस्यचिद् द्योमध्ये क्रियते ततस्तदंगमेव स्यात् न सर्वांगं अतः सं
स्थितेहनि तत्तन्त्राहुतिः क्रियमाणः साधारणो भवति। अतस्तन्त्रमध्ये
विधानाभावादग्न्याधानादिसर्वांगोपेतस्तत्पशुः कार्यः अथानवं
ध्यायां गर्भसंघे हेतत्सम्भावे प्रायश्चित्तमाह अनवंध्यायेव वपामुत्खिद्या
नु मर्श्यं गर्भमिष्टवे ब्रूयात्। तत्सृष्टार्थं चतुर्थी। अनवंध्यायाः वपामुत्खिं
द्य वपोत्खेदनानन्तरमध्वर्युः शमितारं प्रति अनुमर्श्यं गर्भमिष्टवा ब्रू
तीमां प्रैषं ब्रूयात्। वपोत्खेदात्पूर्वं वा शमिता वपामुत्खिदेत् एवमध्वर्युः प्र
ष्यति। कुतः। वशामालभन्ते तामालभ्य संज्ञप्याह वपामुत्खिदेत् तु उत्खिद्य व
पामनुमर्श्यं गर्भमिष्टमो वै ब्रूयादिति श्रुतेः यद्यप्यग्नीषोमीये अयं प्रैषो
नास्ति। तथाप्यत्र वचनाद्भवति। अनुमर्श्य अवमृज्य। निप्रदेशमवमृश्य
अवमृश्य गर्भं एवविगर्भमन्वेषयई स्वस्वेनिप्ते प्रार्थः। वपामुत्खिद्य स्य

ब्व अ २५
दैवभा
८६

86

मप्यध्वर्योः शमितारं प्रतिप्रेष्य इति हरिस्वामिनः । अस्मिन्पक्षे वचनाच्छ
मितुर्वैयान्वेहनं सुत्यायां प्रतिप्रस्थातुः संवादादिवत् दृष्टे नेच्छालौ । चे
वो स्मीयं चोपकल्पयितावै ब्रूयात् गर्भेच्छा नमालभ्यालभ्य विलोकयन्तः
शमितुर्गर्भस्य दर्शनेन गर्भसम्भावेनाशमिताध्वर्युं प्रति छ्लौ चैवोस्मीयं
चोपकल्पयितवा इति प्रेष्यति । अध्वर्युराग्नीध्रं प्रतीति याज्ञिकाः ।
छ्लौ लीमेघ अप्यणार्थेउस्मीयं गर्भे छेदनार्थमुपकल्पयतेति यजमान
पुरुषान्ब्रूयादिति हरिस्वामिनः । वपान्ते नपेक्षेमध्वर्युर्यजमानावेक्ष्याध्व
र्युः प्रेष्यति निरूहैतं गर्भमिति विरूढश्रोणी प्रत्यंचं निरूहि तावै ब्रूयात्
। वपां वै वपाप्रचारमार्जनान्ते कृत्वा अनपेक्षं अनपेक्ष्य पश्चाद विलोकया
ध्वर्युर्यजमानो आहवनीयदेशावलोकनमकुर्वन्तावेव एत्य संज्ञायनछा
ने आगत्याध्वर्युः शमितारं प्रति निरूहैतं गर्भमिति प्रेष्यति । ततो विरूढ
श्रोणी प्रत्यंचं मि निरूहि नवा इति पुनरध्वर्युः स्वमेव शमितारं प्रति ब्रूया
त्प्रेष्यति ब्रूयादिति भेदेन क्रियापदोपादानान्न्यथेइति करणे पवधा
श्च ह्री प्रेषावेतावि ति गम्यते । तेन समवसानं भेदेन प्रेषणं । इति करण ८६

परिच्छिन्न एकः अवशिष्टो द्वितीयः एकस्यामनुबन्ध्यायां गर्भद्वये
न ग्रहः प्रकृतत्वात् निःसृष्टत्वं बन्ध्यासु पुनर्गर्भे भेदो भवत्येवेति गर्भधरः
निरूढे तौ गर्भौ निर्विलं यान्ति स चौप्रतीच इति। व एनं गर्भं निरूढ उदरस्प्र
देशाद्बहिर्निष्काशयेति द्वितीयस्य प्रैषस्यार्थः श्रोणी विरूढ्य विपाट्य विपार्य
प्रत्यंचं समद्रुगर्भे वन्ति रूढहि नवेति निष्काशवेति द्वितीयप्रैषस्यार्थः।
अपेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षं अभीक्ष्णे णमुल्वेति णमुलन्त पेक्षं अनपेक्षं निरूढ्य
माणमभिमन्त्रयते एजतु दशमास्य इति। निरूढस्य माणं शमित्रा अनु बं
ध्या मातुदरम ध्यान्तिः काश्यमानं गर्भे एजतु दशमास्य इत्यभिमन्त्रयते
ध्वर्युः पशुवदवदानं गर्भस्यातिष्पन्नस्वरूपस्य गर्भस्य पशुवदवदानं नोह
दयाद्यवदानं कर्तव्यं तद्वाक्षुः। कथमन गर्भे ऽवदानमिति स्मृतेः अस्मि
न्पक्षे प्रकृतिवद्दुखाधिश्रयपणादि सर्वं कर्तव्यमाहुत्यस्थाल्यां मेधप्रावरणं
। आन्तिष्ठां नेगर्भे गर्भस्यकं ठमावहृत्य गलमधस्तात् छित्वा पूर्वमुपकल्पि
तायां तास्थाल्यां मेधस्य गर्भरसस्य प्रावरणं श्रयोत नन कर्तव्यं उत त्वेषो विकृतां
गो मवस्यधस्तादेवयो॰ ताप्रयुरिति स्मृतेः मेधपक्षे स्थाल्या अमंत्रकं प्रो

स्रुग्णां जुहोतित्वात्स्रुच्छालीवैति वेप्रे। यपिमेघपक्ष एव भवतीति तदर्थत्वाल्ला
वदानपक्षे। वाक्यवत्स्वार्थः। अवदानसहितमग्निं धाग्निस्तोस्मी प्रवेष्टितं गर्भेपा
र्श्वतो निदधाति। स्रुच्ली स्थं मेधमवदानसहितं वशावदानसंस्थ ग्नेस्य स्मे
वशामित्रे धिग्निस्तोस्मी प्रवेष्टितो रुस्मी येणाल घुवत्तेणा वेष्टितं वेगर्भेपार्श्व
तो निदधाति। पशुश्रपणस्य पार्श्वे समीपे स्थापयति। पार्श्वत इत्यादिना
ताभिल् अनभिघारितमवदानं बहुत्वाद्दक्षिणतो मेधे निदधाति। नं
मेधमनभिघारितमेवावदानवन्ताज घनेन वास्वाल मंत्रणायूपाग्नीहत्वाष
शावदानानामासादनदेशस्याद्दक्षिणतो दक्षिणस्यादिशि निदधाति। आ
सादयति जुहोतिशब्दात्तस्मीमासादनालभते। यदा भतो भवस्थ समुघवे
द्यां० इत्यादि श्रुतत्वात् अनभिघारितमित्यनेनाभिघारस्यैव वारणं न प्राण
दानं तूस्मीं भवेत्येव प्रतिप्रस्थोता वशावदानकाले प्रवरण्यं मेधमवघनि।
प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले श्रुतावष्येति श्रवणोद्दू शावदानकाले अव
दानानंतरं प्रवरणीयं मेधमवद्यति प्रचरणीति वसाहोमहवनी व्यतिरिक्ता
पाला शीस्रुक्। तस्यामामंत्रका जुहूवन्संमार्गादेयः संस्काराः पूर्ववत्कर्तव्याः ८

जुहोतीत्युक्तत्वात्. अवघ्नतीमभूदितिलिंगसंयोगाद्दुपस्तीर्णहविरवदानोपरिस
कृदभिघारणोपस्तरणाभिघारणोनिभवंति। अथप्रचरणीतिस्रुग्भवतीत्य
स्यां प्रतिप्रस्थाता मेधायोपस्तृणीते हविरवद्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्त्य
वदानैरिति श्रवणात्। अस्यावदानं स्रुवेण कार्यमिति वचनात् अवदानान्यनु
जुहोतियस्येनद्रुति। प्रति प्रस्थाता यस्येते यज्ञिय इत्यनेनमंत्रेणावशावदाना
न्यनुवशावदानहोमानंतरं प्रचरण्यामवत्तं मेधं जुहोति। जुहोतीत्यस्या
तएवपृयाग्नौ प्रचरणीहस्तो नरुडपविश्यायस्येतेवशेतिकास्यापनोके विरि
दं वशा इतिस्यागः ३ अंगान्यहुनायस्य यस्माइति यथालिंगं। यस्येनद्दितिमे
धहोममंत्रे यथालिंगं लिंगामतिक्रमेणपुंगर्भेयस्यतेमात्रेतिस्त्रीगर्भेयस्येता
मंत्रेति विशेषः नप्रकृतावपूर्वत्वादिति प्रतिषिद्धस्योहस्यप्रतिप्रसवार्थामत
त् ते नगर्भेहूयेययोस्तोमात्रेति बहुषुपेषांतानात्रेति स्त्रीषु यासांतामात्रेति
स्त्रीपुंसयोः पुंवत्। पुमान्स्त्रियेति पाणिनिस्मारणात्। एकस्मामनूबंध्यायां
गर्भानेकत्वेनोहः बह्वीषु भवतीति गदाधरः अविज्ञाने पुंवत् स्त्रीपुरुषव
रूपविविकेनाविज्ञातेगर्भे मेधहोममंत्रे पुंवत् यस्यातंमात्रेत्येवप्रयोगः

अ २५
दे॰भाष्य
८८

88

स्विष्टकृद्धनस्यान्तरे स्रेसप्रतिप्रच्छाना प्रचरणा सर्वे मे धमवधन्ति॥ स्वि
ष्टकृद्धनस्यान्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृत्या सर्वे प्रतिप्रच्छाना स्रस्ते
स्यो नरस्मास्प्रदेशात्पूर्वेण यूपदक्षिणे देशे प्रस्या गलस्य प्रचरणान्स्कृत्वि सर्वे
मे धमवधन्ति नक्किमप्यवक्षो षयन्ति। अत्राप्युपस्मार सर्वमेध्यावदानोप
रिष्टाद्विरभिघारणानि भवन्ति। अथ श्रम ध्वयुर्वनस्पतिनाचरती त्यादिना
सर्वस्याभिहितत्वात् स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्मरतिं तं प्रचरणामव
त्रं सर्वमध्वरेषं युरुदस्म इति मंत्रेण अन्तराप्याग्नीहत्वोत्तर उपविश्य स्वि
ष्टकमनु स्विष्टकृद्ववदानहोमानन्तरं जुहोति पुरुदस्मो गर्भे इति कात्यायन
वचनादिदं गर्भायेति त्यागः अत्र यद्यपि सर्वे गोष्मकारो स्यप्यावदाने गर्भे
वदानेग्रहणं। अस्य ह्यावदानेतु मेधस्ला वणाभिति व्यवच्छित्पितानथापि यण
विधति तात्रप्रायश्चित्तिः क्रियतइत्युपक्रम्य स्थाली। वेवोस्मी यं चेति निर्वि
कल्पमेवमेप क्षमुपक्रम्य गर्भनिकाशनमुक्तानदाहुः कथमेतं गर्भं कुर्यादि
ति प्रश्नपूर्वं अंगादंगाद्वेवास्यावद्येयुरित्यवदानपक्षमाशंक्यानदन्तथानकु
र्यादिति निराक्षत्यो तर्ह्येवा विकृत्तांगो भवतीत्यनेन वतन्त्रेवोपपत्तिमभिधा ८८

यागस्तो देवगर्भो वा इत्यादिना स्पष्टस्य मेधपक्षस्यैव श्रवणादि विधायाथ
प्रवरणीत्यादिना मेधस्यैवावदानं विधाय तद्धोममन्त्रे च स्पष्टे पुंगर्भस्त्री
गर्भविज्ञानगर्भे च विशेषमभिधाय पुनरपि स्विष्टकृज्जमनुहोमार्थं सर्वस्य
मेधस्यैवावदानं विधाय तदाहुः स्त्रैतं गर्भे कुर्यादित्यादिना गर्भश्राद्धे नैव प्र
तिपत्तिविधानादेवावदानपक्षसंबन्धिन एकस्यापि मन्त्रपणे होमादेरनुपदे
शात् स्पष्टस्य स्त्रगर्भयोर्मेधावदानावणामेव भवतीति युक्तमिवदृश्यते किं
चावदानपक्षे च तेषां प्रचारः कथमपि भवतीति न ज्ञायते। अनुपदेशात् मे
धपक्षोक्तप्रकारस्यात्रप्राप्तेरभावात् तस्मान्मेधपक्ष एव ज्यायानित्याना
तिकं वा कृत्स्नेऽस्मिन्नत्रैवाशङ्कः पशुवदवदानं गर्भेऽपि त्वस्य सर्वपक्ष
निवृत्त्यर्थोऽस्मिन् पक्षे स्विष्टकृदन्तं तस्माच्चैवोक्षितस्य गर्भस्याद्यक्षामं जनं वा
शवबहरणं वा रतूक्रोपकिरणं वा स्विष्टकृदन्ते तस्मिन् प्रदेशे तस्य गर्भस्य श्र
क्षामं जनं पक्षे अवगतं वा कार्यं अश्ववहरणं वा गर्भस्याप्सु प्रक्षेपो वा
कार्यः आखूत्करोपकिरणं वा आखुरोम्पषिकाः ते पांसुकराः तद्भवानो
धूलिराशिः तत्र गर्भस्योपकिरणं तद्धूलिमध्ये वगूहनं कार्यं वाच्यहो विक

अ २५
दे॰ भाष्य
८९

89

त्यार्थः ॥ अनुव्याहारभयात्तेषु समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयादितिष्ठन्म
रुत इत्यस्वाहाकृत्य। अनुव्याहाराः शाप इति धूर्तस्वामी भाष्यकार इति। भा
ष्यवाक्यानि: स यद्येवं प्रथमायां सामिधेन्याम् अनुव्याहरेदित्यत्रोक्तं नु
शाप्यो यदर्थो। यद्यो तेषु पूर्वोक्तेषु हस्तासंजनादिपक्षेषु अनुव्याहारान् वैरि
कर्तृकादनुभाषणान्न शापादुःखादेनमनमुद्दास्यन्तीति। तथा अश्वेव मरि
ष्यतीति। क्षिप्रे स्मेमनायेत्यादिरूपामन्त्रं भवतीति तदा समिष्टयजुरन्ते वा स
मिष्टयजुर्होमानन्तरमेव एवमुष्मी प्रवेष्टितं गर्भे शामित्रेऽग्नौ एवं पशुश्रप
णोऽग्नाए वाच्छुएवाध्वर्युस्तिष्ठन्मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण स्वाहाकृत्य मं
त्रान्ते स्वाहेत्यनुच्चार्य जुहुयात्। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। वाशब्दो विष्ट
कृदन्तरत्वस्य कालस्य निवृत्त्यर्थमिति वासुदेवः। अत्र जुह्वामुपस्तीर्योष्मी
प्रवेष्टितमेव गर्भं न त्वावधाय द्विरभिघार्य होमः कार्यः। जुहुयादित्यनेन
जुहोतिधर्मप्रापणात्। अत्रेदं महामरुभ्य इति त्यागः। महीद्यौरित्यङ्गारै
रभ्यूहति। महीद्यौरित्यनेन मन्त्रेण शामित्रे सोष्मीचं तं गर्भं अङ्गारै रभ्यू
हति अभिसमूहति आच्छादयतीत्यर्थः। अग्निहोत्रम् आसंनेषुवेत्या ८९

त्रेषाहवनीयानुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात् प्राणउदानमप्यगादिति। अग्नि
होत्रे सायम्प्रातर्होमयात्रेषु कृत्वादिष्वासनेषु समीपेस्थापितेषु चेद्यदि हो
मात्पूर्वमाहवनीयोऽनुगच्छेच्छाम्येत्। तदा गार्हपत्ये प्राणउदानमप्यगादित्य
नेन मा। त्रणसंस्कृतं सकृद्गृहीतमाज्यं जुह्वा जुहुयात्। इदं प्राणायेति त्यागः
तत्र आहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। इहासादनस्य विधानादर्थप्रा
प्तं स्रुवादीनां संनिधौ स्थापनं कुर्वस्य निधानमासन्नदेशे नो व्याना। अग्न
ताएवो पाहता नियात्राणीति श्रूयते उपावहरणं च क्वचिद्दृष्टस्थाने स्थापि
तानां होमार्थमवतारणं। होष्यत्स्या इति श्रुते होमात्प्रागेवेत्तत्। नो हूम
ग्निहोहोत्र इति श्रुतेर्नान्यत्रेष्टा हो गार्हपत्यश्चेदाहवनीयमुदानः प्रा
णमप्यगादिति। आसन्नेषु गार्हपत्यहोमात्प्राक् गार्हपत्यश्चेद्यदि अनु
गच्छेत् उपशाम्येत्तदा गार्हपत्यं मथित्वा संस्थाप्यात्राज्यं संस्कृत्योदानः
प्राणमप्यगादिति मन्त्रेणाहवनीये सकृद्गृहीतमाज्यमभिपूर्वकं जुहुया
त्। इदमुदानाय। अत्राहवनीयजागरणे वेस्याघृ पायेन गार्हपत्यं संपादनं
कार्यमिति याज्ञिकाः। मथित्वे वेत्यन्ये दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यानउदा

अ॰ २५

देवभाष्य ९०

नमप्यगादिति। एतस्मिन्नेवकाले दक्षिणाग्निहोमात्प्राक् दक्षिणाग्नि
श्चेद्यदि अनुगच्छेत्तदा गार्हपत्ये संस्कृते सकृदाहुतीनमाज्यसमिस्पूर्वकं गा
र्हपत्य एव जुहुयात् यानेदानमेप्यगान्नवाहेति मंत्रेण इदं व्यानायेति। त
तो दक्षिणाग्निमाहृत्याग्निहोत्रहोमः सर्वे चत्र्याग्नीन् मथित्वा प्रतिवातमुखस्स
वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणं आसन्नेषु पात्रेषु प्राग्घोमात् घेद्यदि
सर्वे त्रयोप्यग्नयो गच्छेयुः शाम्येयुस्तदा तूष्णीं सत्वरं गार्हपत्यं मथित्वा प्रतिवा
तं वतो यां दिशं प्रतिगच्छेत् तस्यां दिशि आहवनीयमुद्धृत्य वायव्यां वायवे स्वाहे
ति मंत्रेण वायुर्देवत्यामाहुतिं संस्कृते न सकृदाहुतीनाज्येन तस्मिन्नु हुते
आहवनीये हुत्वा यथापूर्व्यकरणं तत आहवनीयमुत्थाय घृतस्थाने स्थाप
नं कार्यं ततो दक्षिणाग्निमाहृत्याग्निहोत्रहोमः। प्रतिवातमिति प्रतिगतो
वातं प्रति वातः प्रादिसमासः तं प्रतिवातमभिस्याहवनीयविशेषणं नाभिमु
ख्ये व यो भावा वातानि मुखमिति कुतः। यो दिशा वातो वायांत्तां दिशमा
हवनीयमुद्धवनीयमुद्धसेति श्रुतेः निवातं चेत्पूर्वमन्था। न्मथित्वा अस्य चतु
र्थस गार्हपत्येसन्त्यपपश्चादाहवनीयस्य स्वयं पानं वातः तस्याभावो निवातः। ९०

पूर्वस्मिन्नोक्त एवनिमित्तेसतिसर्वाग्न्यनुगमनेसतिनिवातेवान्ताभावश्चेद्य
दि यथापूर्ववत्तृणैस्सत्वरंगार्हपत्यंमथित्वाप्रांचंप्राच्यांदिश्येवाहवनीयम
मुद्धृत्यगार्हपत्येआज्यंसंस्कृत्याहवनीयस्यपश्चादुपविश्यस्वयमात्यइ
ति चनप्राप्नोतीतिगार्हपत्येसंस्कृत्येस्रुचं अत्रसेवतत्रप्रायश्चित्तिरिति
श्रुवणादस्यानैमित्तकत्वमेवानसंप्रदायोक्तमग्निहोत्रविकारत्वइतिक
र्केयाज्ञिककारिकाकाराः वासुदेववत्तसर्वेचेदिस्मिन्सत्रेयथानुपूर्व्य
कर्णांत्स्मा आहवनीयस्यपुरस्ताद्दक्षिणस्यांशेषसमायनायनयनमिति
वदन्नाप्रधानाग्निहोत्रस्यवायव्याहुत्यैवसिद्धिरितिदर्शयन्ति निवातेचे
दित्यत्रचमंत्रांतरस्यानुपदेशात्पूर्वेष्विवनत्समीमतीतस्यस्वयंयानेयश्चाकृ
र्वैनिधानादीयदेयदेनहूतमग्निहोत्रंसेवनतत्रप्रायश्चित्तिरिति तथा
ग्निहोत्रं; सर्वदेवत्यमेतिवदती नितरामग्न्याहितिएसोवाघादेः प्रत्या
म्नानात् तेनवायव्याहुतिःस्वयंयानंचवैकृतमग्निहोत्रमेव तथाचा
यस्तम्बः यदिप्रागहोमकालोदाहवनीयोनुगच्छेत्गार्हपत्याद्न्यंप्रणयेत्
यदिहोमकालेप्राणउद्दानमयमग्निर्गार्हपत्येजुहुयात् यदिगार्हप

अ२५

दैवभाष्य ६१

यत्वः उद्धानः प्राणमभ्यगादित्याहवनीये यदि दक्षिणाग्निं व्यानउद्दानम

भ्यगादिहयसेयदि सर्वेनुगच्छेयुरग्निंमथित्वायाहिष्टावानो यायान्तो दिश

मुद्धत्स्वायवे स्वाहेजुहुयाद्घ्रुवेनिवानेमथित्वाविहारंसादयित्वापरेणा

हवनीयंयजुमानउपविश्य पिबेदग्निहोत्रप्रत्याम्नायो भवतीतिविज्ञायत

91 इति। वाद्वयथभाष्येमधवाचार्यैः। एवमेवव्याख्यातमस्ति अतोविष्णुत

रूपमग्निहोत्रमे। वेनतदभ्यादितेहिंवदितिपुक्तं धूर्तस्वामिकृतेभाष्येकेचि

त्वाणउद्दानइत्याद्याः अग्निहोत्रप्रधानाहुतयः पूर्वाहुतिस्थानइत्याहुतिरि

एतानिसर्वाणिप्रायश्चित्तानिकृ चौसाहनौत्तरकालं प्राग्घोमात्तद्धेयानि कु

तः स होवाच यस्मिन्कालउद्धृतत्त्वेग्नयः स्युरुपावहृतानिपात्राणिहोष्यस्या

अथान्त्याहवनीयोनुगच्छेत्तिप्रथमेस्मात्तान् उत्तरषुसर्वेयत्रनुतस्मिन्ने

वकालेइतिप्रत्येकंश्रुतेश्चा एतस्मिन्निस्यतच्छब्देनप्रथमनिमित्तोक्तस्यकाल

स्यपरामर्शः क्रियते। अग्निहोत्रातिपन्नावाहुतिं जुहुयान्मनोज्योतिर्जु

षतामाज्यस्यविच्छिन्नंयज्ञं ८ समिमंदधात्विति याकानिहोत्रासाः संततोमिह

विषाघृतेनस्वाहेति। अग्निहोत्रस्यसायमन्तर्होमस्यातिपत्तौकालापप ६१

तौ कालातिक्रमेन नष्टाग्ने मनानोऽयोनिरिति मंत्रेण समूह्य हीनमाऽस्येन
सं सृष्टेनेन सामि पूर्ववत् माहवनीये आहुतिं जुहुयात्। अग्नि जिघ्रति श्व
णश्वकाकपतिरव गम्यात्तान् तथा च मंत्र लिंगाद् विच्छिन्नं यज्ञ० समिमं हृ धालि
ति। तथा याज्ञ प्राउपसो या अग्नि प्रायः संतनोमिति इ हं मनसेऽयोनि षोऽज
नएवाने कहिन होमविच्छिदे प्येकेवासाय काले ग्निहोत्र महुतं चेद्दनादि ष्ट
लुत्वा प्रायनहुरणग्ना स्वाकहोतव्यां तुहूरणकाले निपतित यदा मन न खनां विनान
सत्रे। अथ यस्याग्निहोत्रं तृतीय होमकाले विच्छि येतत्क्षान्न प्रायश्चित्तिः सोऽग्न
ये तंतुमते स्थालीपाकं पान्नं पुरोडाशं निर्वपेदिति। कारिकायां। लुप्ते होमत्रये तत्र हूत्सो
र्णमासादिपु। तथाग्नयपथयुग्मेनुलुप्तेतं तुमतीमवेदिति। यस्या जस्तं विच्छि
येतांतरितान् होमान् हुत्वाग्नयेतंतुमते स्थालीपाकं निर्वपेद्दधिवा पूर्णाहुत्वाना
दि येन होमान्सायं होमेन प्रातिपद्यतइति। आपस्तंब सूत्रे च। यस्याग्निहो
त्रं विच्छिद्येत द्व्यहे अहे चतुरहे वाग्नये तंतुमते स्थालीपाकं निर्वपेदिति। का०
सूत्रे। प्रातरहदये सायमाहुतिरहति पद्यते लस्याम येन प्रातरिति श्मा श्वालाय
न प्राप्नुयात्। यदि पवित्रं न श्येत् क्षानत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये पवित्रवते स्थाक

पालमिति। यदि हिरण्यं नश्येदग्नये हिरण्यवतेऽष्टाकपालमिति तस्य याज्या
८२ नुवाक्ये हिरण्यकेशो रजसो विसार आ ते सुपर्णा अमिनन्तं एवैरिति स्वाहु
तिं वा जुहुयादिति। आहिताग्निर्यदि सन्तकाम्यं मा श्नीयाऽग्नये तन्तुमते
ऽष्टाकपालं पुमिति तस्य याज्यानुवाक्ये न्न्रजसो भानुमन्विह्यक्षानहो नह्यतनो
92 त सोम्या इत्याहुतिं वा जुहुयादिति। आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं
जुहुयादग्नये वरुणायाष्टाकपालमिति तस्य याज्यानुवाक्ये त्वन्नो अग्ने
वरुणस्य विद्वान्स त्वन्नो अग्नेऽवम इति। यद्याहिताग्निर्विच्छिद्येत महाग्नेस्तन्तुम
तेऽष्टाकपालमिति तस्य याज्यानुवाक्ये तन्तुं तन्वन्नजस्रो भानुमन्विह को मा ह द
द्रीकन्नमः स देवस्याहुतिं वा जुहुयादग्नये तन्तुमते स्वाहेति। मंडनः। अरणिमं
थ्या नाशने जुहुतु निर्मथ्येन नवास्मातां चेदरणी नूतने ऽग्न्यालये शाल्मोलक तस्य
तो। श्वो भूते नुष्ठिते दर्शं तमिमिसि न्वी र्णारणि हृदयं शकलं क्षत्सपार्श्वान्येव द्वौ
नि क्षिप्य दीपयेत्। ततो दक्षिणहस्ते न नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा सव्यहस्ते
न गृहीत्वा यादधरारणिं लं ततो ऽर्भ अरणीत न्द्रीमो ग्नो धारयेज्जपेत्। उद्बुध्य
स्वाग्ने इन्ये नष्टयन्नेयो निरित्यपि। उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिबुध्यस्वायोनिमन्याहेवय ८२

ज्यायो वोढु जातवेदः। अरण्योररण्यां अनुसंक्रमस्व जीर्णां तनुम
नीर्णया निषुंदत्स्वम थनस्वाहृता संभ्यङ्जन पितांधियानिविहृत्सव॥
विलाप्यो न्यूपदर्भाभ्यां स्रुवमादाय चतुर्गृहीतं जुहोत्यावहनीयाग्नेमन
नखत्स्व घृतं तयाहृक्षितनुमनीर्याछ्छ एवं दक्षिणां ददेत्। आश्वलायने
दशरात्राधिके प्रवासतने आगत्योवेवमाहृ निरुक्ता। प्रोष्य भूयो दश
रात्राच्चतुर्गृहीतामाज्यं जुहुयात् मनो ज्योतिरित्यादि। आश्वलायनसूत्रे
। अन्वाहितान्गेः प्रयाणोपपत्तौ हेयं ग्नीत्रयेषु स्तुन्यं ना अंगिरसस्त्वमेति
याज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेदिति। तथा प्रदोषांतो होमकालः संगवांतः
प्रातस्तमनितिनीयन्चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्वदि सायं सायं दोषावस्तर्नमः स्वा
हेति यदि प्रातः प्रातर्दोषावस्तर्नमः स्वाहेति १० सत्रायागूर्यो ज्ञातो वि
श्वजिता तिरात्रेणाप जेता। सत्रायागूर्य सत्राय मुद्यम्य मुपक्रमे हुत्वा स
त्राकरिष्यामीति संकल्प्य यः दशक्तो हे वास्मानुबाह्ड्योपनिमितान्यत्रः
करणाशक्तो विश्वजिता विश्वसंज्ञकेनातिरात्रेणोति रात्रसंस्थेन प्राकृ
तदक्षिणेन यजेत्। सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्य

आत्मानगृह्णते यः सत्यायागृह्णते स विश्वजितातिरात्रेण यजेतेति श्रु
८३ तत्वात्। सर्वेभ्यः स्तोमादिभ्य आत्मानमागृह्णते स्तोमाद्यधीनं कुरुते यः
सत्यायोपक्रमं कुरुते। यः सत्यायोपक्रमं कुरुते तेन यावत्संत्रं न विध्य
द्यते तावदात्मा तदधीन एवेति श्रुत्यर्थः। तांष्ये सर्वस्मात्प्रवदीक्षनस
93 र्वमासो नीति सर्वस्मै फलाय सर्वाणि पृष्ठानि सर्वा श्च स्तोन्प्रयोजनं खलु स
त्यापदाक्षेतत्। अनेन समुचितार्थ इत्यर्थः। अनेनातिरात्रेण सर्वमखंडं प
रिपूर्णं सत्यफलमाप्नोति पदक्षिणा दक्षिणाविनाभिरिति प्रयुंक्ते। एतेनादक्षि
णान्सत्रादनेनाधिकं फलं भवतीत्यर्थः। शतदक्षिणेन द्वादशशतद
क्षिणेन वेति संप्रदायः। सत्त्रांगे वा गूर्णमात्रश्रुतेः। अथवा सत्त्रांगं वि
श्वजिद्भवति। न तत्र स्वकृत्ते पि सत्त्रे भवति। कुतः। आगूर्णमात्रश्रुतेः। आ
गूरणमेव विश्वजितो निमित्तं। तस्मात्सत्त्रांगत्वात्सत्त्रे हुते पि विश्वजिद्भ
वति एवं पक्षद्वये दर्शिते सति सिद्धांतं तु स्यति। अयं विमात्रस्याघममा
त्रस्य निमित्तस्य श्रवणात्। न हि कश्चिदागूरणं उद्यमं विना करोति। आत्तिगे
णा विश्वजित्सत्त्रे कृते न भवति। किं तु अकृत एव भवति। कुतः अगूरणाख ८३

निमित्तस्याकृपे एव भावात्। यावत्सत्रं न क्रियते तावद्देवं करिष्यामी

ति संकल्परूपमागूरणं निमित्तमिति। कृते त्वेवंविधस्य संकल्पस्य नि

मित्तस्याभावे नैमित्तिकस्य विश्वजितो भावः। निष्क्रयवादाच्च विश्वजिद्यागं

हि प्रक्रम्यते। सर्वेभ्यस्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आ

त्मानं निष्क्रीणानं इति यः सत्रायागूरणेनात्मा सर्वस्तोमाधीनः कृतो भू

त मनेन विश्वजिता सत्रस्थानीयेन सर्वस्तोमाद्यात्माकेन्नेभ्यः सर्वस्तो

मादिभ्यो निष्क्रीणीते सत्रस्थाने विश्वजितं कुर्वानेनात्मानं निष्क्रीणीत इ

त्यर्थः। निष्क्रायश्चागूरण एव घटते। न कृते। तस्माद्द्वयमं कृतानाश्रावरणे

विश्वजित्। आत्रपरमेष्ठिनइ ष्ठिनद्वृति कालं हुतेन भवति विशेषविहिते

न विश्वजिता सामान्यसबाधनात् तथा च वासुदेवः सत्रोत्साहे होतृतज्ञे शक्तो

विश्वजित्परमेष्ठिने। नहोतव्याविशेषस्मिन्सामान्येन रक्षित्वाप्रकृते रिति

।अत्र प्राहकृतीदक्षिणां अन्यस्या अनुपदे श्यानादीक्षिनांचेसामर्थ्य क्षाने

जापेन सोमं विभज्यते नैव सर्ववेदसेन ॥ नसपष्ठे न पञ्जेरनासत्राये त्व

नुवर्तते। चेयदि सत्रायदीक्षितानां सत्रार्थेहतं हीक्षाणां सामर्थ्यं कानदे

देवमा·   वान्मानुषाह्णानिमित्तान्साभि असमासएवसत्रेउच्छानं जायेतसत्रं
९५   नैवसमापयामइतिबुद्धिर्जायते। तदासोमममपमत्स्पसोमेनोपलक्षितं
सर्वस्वधारणं धान्यधनादिद्रव्यंविभाज्यान्यायंददथक्रमत्याननेववि
95   श्वजितासर्ववेदसनासर्वस्वदक्षिणेनसर्वदृष्टेनपथक्पृथग्यजेरन्
पदिसत्रापदिक्षेरन् आयसाम्यभिष्टेरन्सोममपमत्येविश्वजितातिं
रात्रेणयजेनसर्ववेदसेनेतिश्रुतेः असमसर्वदृष्टत्वादविग्नाह्या अ
त्रभवंति। सर्ववेदसदक्षिणात्वाद्दक्षिणात्वाद्दृष्टदाभ्योनिस्त्रोनूबंध्या
स्त्रैधानवीचासोमक्रियानंतरंक्रियमाणेविश्वजितिसोमक्रीत्वासा
त्रिकंसोव्यंतन्मध्येभिश्रपेत नत्याचोपगतंयसत्रेविश्वजिति अन्यस्मि
न्नक्रतिसान्निकंसोमममपिमजपुरिति।सत्राथेदीक्षितानांसमाप्योक्षाने
विश्वजितः श्रवणाददीनेदीक्षितस्योक्षानेइंमायष्टिर्तो उच्छानमि
निकृत्वाश्चयावंतोऽसमाप्तमितिएकोद्वौबहवोवानेसर्वेदृष्ट्वाऽक्पृ
क्विश्वजितंकुर्यते।वेणाच्छिन्नानमितिदैवनिबंधनेनानस्यनिमित्तत्वा
त्रकामाद्युतिष्टतरदंनैमित्तिकं।तदुक्तंसत्रेनतरेससरबल्‌विश्वजित्त्नका

मादुत्तिष्ठतः स्वोद्युक्तत्वेनं सन्निरोधो बाधेरन्यत्र वायमविरोधः स्याद्य
वानंतरूपो व्याधिः प्रशेद्येनांतः सत्रं प्राप...च्छं केनद्दुच्छायेत्यादियुक्तं
चैतत्। कौरघनुन्मनः शास्त्रार्थानुष्ठानमंगी कृत्य तदुत्सर्गे शिष्टविग
र्हितं मकारणमेवांगीकुर्यादिति। क्रीते विभागश्रुतेः क्रीते सोमे यदि दीक्षि
तानां सामुच्छानं जायते तदाऽयं विश्वजिन्द्वसितानाशीते। कुतः विभा
गश्रुतेः। सोमममममद्येति सोमस्य विभागश्रवणेतत्। यावत्संभयस
र्वैः साधारण्येन सोमः क्रीतो भवति तावत्तस्य क्रयणं प्राप्यस्यतेन वि
नाप्रास्य भावाहि भागेनसंभवति। तवसांशो मोक्रीत एव सामुच्छाने
विश्वजित् न ततः प्रागुक्षानङ्गति प्रास्य आहा। उपपासाहुभयतः। बा
शङ्कः पूर्वेपक्षतिए सा। उभयतः क्रीते सोमे सामुच्छाने सोमक्रयात् पूर्व
मपि सामुच्छाने विश्वजिद्भवत्येवाकस्मात् तद्रुपानात् सोमक्रयात् पूर्वम
प्युपपाते भवत्येव सामुच्छाने स्यु पातो विश्वजितो निमित्तं। न घूदितक्र
येण विज्ञोस्यते तद्दा वाक्यभेदः स्यात्। स चैकं वाक्यत्वे संभवति नेष्यते।
तस्मात् क्रीते वाक्रीते वा सामुच्छाने विश्वजिद्भवत्येव ननु यद्यपि निमि

देव भा.
९५

तं सोपृष्ठानं क्रयेण विशेषं श्रावयद्भेदप्रसंगात्‌। तथा यिनैमितिक
स्य सोमविभागविशिष्टस्याविधानात्‌। पुनराधेयन्यायेन निमित्तम
पि सोमरूपणोत्तरकालमेव संपद्यते। न च घन्ययासोमं विभज्य विश्व
जित्कर्तुं शक्यते तस्मात्सोमविधानात्क्रीत एव विश्वजिद्भविष्यतीति
प्राप्ते आह। विभागः क्रियागुणत्वात्‌। न ह्यत्र सोमममपह्येन सोमस्य वि
भागो विधीमते कस्मात्सोमस्य क्रीयागुणत्वात्‌ क्रियांगत्वात्‌ इतरसा
धारणद्रव्यवत्‌ यागार्थत्वात्‌। तथा हि न तावदक्रियते सोमस्य तद्धि भा
गो विधातुं शक्य भागवितुं नासंभवा देवक्री कृत धनानां सक्रिणां प्र
वृत्तानां मध्ये सोमस्यक्रि प्रनायासमेव धनविभायं गं सोमविभागं सोम
विभागशब्दोनुवदति। सोमशब्दस्तु द्रव्यमात्रोपलक्षणार्थः। तस्मा
त्प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने विश्वजिद्भवतीति ॥ अनीतासु वेदक्षिणासु ऋत्विग्भ्य
छेदो दक्षिणा ॥ ६ ॥ स ॥ ७ ॥ छोप्यपुनराहारः। ज्योतिष्टोमे। अध्वर्युप्रतिप्रस्थी
त प्रस्तोतृन्मात्रप्रतिहर्तृसुधं तो परस्यमेरे न्वारब्धानां पवमानार्थं
गमनं विहितं। तत्रानीतासु दक्षिणासु दक्षिणानयनात्प्राक्‌ प्रातः ९५

95

सवने वेयदि उद्गाताऽपच्छेदः उद्गातुर्विभागः प्रस्तोतुः हूताऽन्वारंभस्य
विभागो भवति। तदा तं प्रारब्धयज्ञं अदक्षिणं दक्षिणादानवर्जितं स
माप्य पुनराहारः तस्य यज्ञस्याविश्वरणादारभ्य पुनः करणं। यद्युद्गा
ता पच्छिंद्याद् दक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मि
दास्यन्स्यादिति शाखांतरे श्रवणात्। अनीतासु चेद्दक्षिणासु विस्वेत
हुतरार्थं अत्रसत्त्रे प्रयोजनाभावात्। उत्तरयोः सवनयोरुद्गातुरन्वारं
भाभावात्। अत्र चादक्षिणो क्रतौ दक्षिणाहोमाभावः। तेषां दक्षिणा
दानार्थत्वात्। तत्र धावका रकार्या अदक्षिणे क्रतौ नस्युर्होमादक्षिणासं
ज्ञकाः गमनं तु भवेन्मध्योदनादेरनुगच्छतां। सदोगमनमीक्षा च भवेद्दा
त्रेवद्दक्षिणा। प्रसन्नदक्षिणामध्योदनदानं भवेदिहि हेति प्रस्तोतावे
द्वस्त्रेणेवरं दत्वा पुनर्वरणं। पवमानस्तवनार्थं समन्वारं छ्रानां गच्छेतां म
ध्ये चेद्यदि अनीतासु दक्षिणासु प्रातः सवने माध्यंदिने वा प्रस्तोता पच्छि
द्यते अन्वारब्धो विसर्जेत्। तदा ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनः प्रस्तोतुर्वरणं क
र्तव्यं। अहए एव पुनर्वरीत ब्रूयादिति षड्विंशब्राह्मणे दर्शनात्। नसर्वेषां वरणं

छं ह्योगस्तेन सकले वरं दद्यात् इति मिथ ह्मो ही वरद इति हि तां वै न्सर्ववेदसंदे
९६ यं सर्ववेदसं दक्षिणात्वे चोदनां सर्ववेदः सर्ववेदसं सर्वधनमित्य-
र्थः। तच्च कृत्स्नवर्थतया निर्दिष्टं व्यतिरिक्तं। अन्यथा क्रतुसमाप्त्यसिद्धेः।
युगपच्चेद्विरोधाद्विकल्पः। विश्वजिदुत्तरात्र इति हि योर्युगपद्दुपच्छेदो भवति। तत्
96 दा तु हातृयच्छेदनिमित्तस्याद्दक्षिणांसमाप्तं न प्राप्नोति। प्रतिहर्तृयच्छेद-
निमित्तां च तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्ववेदसं प्राप्नोति एवमुभयप्राप्तो यदि
अदक्षिणः संस्थाप्य तेन तदा सर्ववेदसं कर्तुं न शक्यते यदा च सर्ववेदसं
दीयते तदा अदक्षिणः क्रतुर्न भवतीति निमित्तयोः परस्परं विरोधा-
त्समुच्चयासंभवाद्विकल्पः। ननु विकल्पो न्याय्यस्तावत् न पुनर्यजेतेति। प्र-
योगद्वयसंभवात् पूर्वस्मिन्नदक्षिणे पंडनरस्मिन् सर्ववेदसमित्युभय-
संभवात् समुच्चयः। क्रतुर्न भवति। मैवं यत्र हि प्रयोगे निमित्तं तस्यैव नै-
मित्तिकं प्रायश्चित्तमंगं न प्रयोगांतरे क्रिं प्रमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तव-
तः प्रयोगस्य साद्गुण्यं भवति तस्मादेकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापतितमश-
क्यं समुच्चेतुमिति विकल्प एव युक्तः पूर्वदोर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृ ९६

तिवत्। उद्गातृप्रतिहर्त्रोरिव विच्छेदस्यानुपूर्व्ये क्रमे सति परापूर्वमुद्गातृ
पच्छेदः पश्चात्प्रतिहर्त्रपच्छेदो विपरीतं वा। एवं क्रमेण विच्छेदे सति पूर्वदौ
र्बल्यं पूर्वस्य निमित्तस्य दुर्बलत्वात्। पः पश्चादपच्छिन्नऽउद्गाता वा प्रतिहर्त्ता
वा तावदपच्छेदः निमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः। न पूर्वापच्छिन्ननिमि
त्तं। तस्य दुर्बलत्वात्। तथा हि नात्र पूर्वेणोत्तरस्य ज्ञानोत्पत्तिः शक्यते नि
रोद्धुं। प्रत्यक्षेण वाक्येन तद्वैरूप्यमुत्पद्यत एवानत्वोपजायमानं स्वविरु
द्धं पूर्वविज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते तेनोत्पन्नमपि पूर्वं प्रायश्चित्त
ज्ञानं मिथ्याज्ञानं भवति बाधितत्वात्। उत्तरस्य तु न किंचिद्बाधकमस्ति
। न हि पूर्वविज्ञानमुत्तरस्य बाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्य ज्ञा
नस्य ज्ञानस्यानुत्पन्नत्वात्। जाते तूत्तरविज्ञाने जायमाने नैव तेन बाधि
तं पूर्वविज्ञानं मत्वा तेनोत्तरं बाधितुं क्षमते। तस्मात्पूर्वदौर्बल्यं। नैमित्तिक
शास्त्राणां ह्ययमर्थः। प्रागन्यथा कर्तव्योऽपि क्रतुर्निमित्ते सत्यन्यथाकृ
र्त्तव्य इति किं विचित्रं। प्रकृतिवत्। यथा प्राकृतं ह्यहः शास्त्रज्ञानमुत्पन्नं
पश्चात्तेन नैमित्तिकेन सर्ववेदसदानादिज्ञानेन बाध्यते यथा वा मह

देवभा ८७ तां कोशं व र्हि रिति ज्ञाने प्रागुत्पन्नं विकृतो पश्चा से नावेदकृतेन शरम
यां ब्रह्मि भवतीति विज्ञानेन बाध्यते। तथा नैमित्तिकमपि पूर्वं निविष्टमु
त्तरेण बाध्यते। अत्र यदा पूर्वं प्रतिहर्तुरपच्छेदः पश्चादुद्गातुः तदा उत्तर
97 स्य निमित्तस्य बलवत्वात् दक्षिणासंछेद्यमानस्य पुनराहरणं। यदा
त्वि-प तेन दानं तत्र सर्वस्वदक्षिणो भवति अनेनैव न्यायेन तत्रतह्
द्यात् पूर्वस्मिन् दास्यं स्यादिति वचनात् पूर्वस्मिन् प्रयोगे द्वादशशतं दानु
मुपक्रान्तमासीत् प्रतिहर्तरि तु पच्छिन्ने सर्वस्वदानविधानेन तद्बा
धितं अतः पूर्वस्मिन् प्रयोगे द्वादशशतं न दास्यामि भवति। किन्तु सर्व
वेदसं सर्ववेदास्यन्त भवति। तस्मात् पुनः प्रयोगे सर्ववेदसमेव स्यात् तत्
त्र तद्द्या यत्पूर्वस्मिन् दास्यो दिति वचनात् तान् अनन्तरदप्य दाक्षिण्येन वा
धितमेवं तत्सुद्गात्रपच्छेदे न पूर्वदक्षिणा बाध्यते किन्तु पूर्वस्मिन् प्रयो
गे दातव्या सती दक्षिणानन्तरं कृष्णोत्तरस्मिन् प्रयोगे निक्षिप्यते पू
र्वप्रयोगे वोद्गात्रपच्छेदे वचनार्थं द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदाः सम
वदान व्यमसीता। अतस्तदेव पुनः पुनः प्रयोगे देयं तत्र यावज्जैमिनिः ८७

यद्य ज्ञाताजघन्यः स्यात्सु न पक्षे सर्ववेदसं दद्यादित्येतस्मिन्निति
। ननु यस्मिन्नेव पूर्वप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदस्तस्मि– न्नेव सर्ववेदसदानम्
न प्रयोगांतरे तस्मान्नुग्रहः संभवति तस्मिंश्च प्रयोगे दक्षिणासंख्यापन
विधानाद्बाधितमेव सर्ववेदसदानं तु संख्याद्यशक्तेनेति । मैवं । तस्माहि सर्ववे
दानस्य पूर्वस्मिन्प्रयोगकर्तव्यत्वेन प्राप्तस्य वचनेन प्रयोगांतरे निक्षिप्य
एव क्रियते । ननु स्वरूपमेव मेवाध्यते । तेन सर्ववेसमेव दानम् । यस्मिन्न
हन्युद्गातापच्छेदो हर्गहणोत्तस्याहातिः द्वितीयादावहर्गणे यस्मिन्नहनि
यस्यां सुत्यायां तु द्गातापच्छेदो भवति तदर्मेवैकमहरहदक्षिणं कृत्वान
स्यैकस्यां द्व्यहकृता मतेस्तत्र आरभ्याहूति भवति न सकलस्याहर्गणस्य
। आनीतास्तु वेदक्षिणा स्विसु कृत्वा तृतीयसवने यच्छेदे नादिष्टमेवं भ
वति अतस्मानुत्कृत्वात । सत्रे पुनर्नेषामदक्षिणात्वाहूतिरेव तस्माद्गः ।
यस्तु दक्याद्दीक्षाहूपाणि निधाय सिकतास्वासीनो यल्लवणान्तो ऽभ्यो
ति होमाद्दीक्षितस्य पत्नी ली यदाउदक्यारजस्वला भवति । तदा दी
क्षाहूपाणि दीक्षाव्यंजकानि परिधानवस्त्रोत्तरीयशंकुमेखलो स्मी

देव भा
९८

षार्हीति स्मृतिप्रोक्तोपायेन मुष्टीनि कृत्वा निधाय घृतविमुक्ते प्रदेशे
स्थूला पयित्वा आउ पलव वर्णोन्। वोहि न अव र्णो याव स्मिकतासु वालुका
स्वामसोपवेशेन। अत एव निधानां कुष्ठौ तेषामेव परिधानां। पत्नीव
नद्दु घायान होहनं। तनमपोघह विष्यम श्री या हित्या परं वव चनात्
।अतो व्रतदुघां धुक्षेति प्रेषः। तिष्ठेत्संधिवेलयोः उदकपात्री हूयो
र पि संधिवेलयोः प्रातःसंध्याकाले सायंसंध्याकाले च सिकतास्वेव
तिष्ठेत्। सा पंकिलेन स्पर्शेन पर्यन्तं। प्रान्तरसं उदकणो हपा हारम्य
सूर्योदय पर्यन्तं दूतिकारिकायां वेदिसमीपे सुप्तासु। सुप्त्वा सुवर्णमाना
सुदृढ वद्या पत्नी वेदि समीपे सिकतास्वपविशेत्संधिवेलयोर्वेदिसमी
पे सिकतास्वेवतिष्ठेत्। अत्र मार्जालापसमीपे परिश्रिलं कृत्वा तत्र ये
सिकतास्वासनाव स्थाने। पूर्वत्र शालासमीपे तिष्ठन्ते स्वामिनः रजस्व
लाहवंबीषि नावेक्षेत न चस्पर्शेत। पदि प्रमादाद्रजस्वलागार्हपत्यादी
न्स्पृशति तदा तानस्पृष्टानग्नीन्परित्यज्य पुनराधाय महाभारतोक्ता शुचा
हिः कर्तव्या। उत्तरवेदिकाग्नौ प्रीयशामित्र प्रावर्ग्यधिष्ण्यानामग्नौ ९८

नां स्पर्शे स्पृष्ट्वा न्यपरिस्पृश्य स्नायोनिनं तु स्पृष्ट्वा नादिष्टं होतव्यं। एवं ब्र
ह्मणं प्रघासे दक्षिणास्याग्नेः पिन्पद्यवे यागेष्टौ यं विवेकु चतुः ष्पथाग्ने
श्व स्पर्शे स्वयोनेण यत्नम नादिष्टं चातु नरनो निरूढे दृगाहं पत्स्ये निरूढे स्प
र्शे स्पृष्ट्वां परिस्पृश्य पुनराधेय तनादयो ह्यानादिष्टं च। निरूढ हणं नंतरं
मूलाग्नेः स्पर्शे स्पृष्टं परिस्पृश्य निरूढे कहे दृष्टं शंगाहं पत्स्येनि धायाना
दिष्टं होतव्यं अस्योपहतो रूपसमिंधनं। तथा चापस्तंबः यदि हविः
प्रोक्षन्नग्निमभिमोक्षेद्वा तेनपद्धेनपजे लघुनस्त्वादि स्पार रूढो वस
वः समिधताभिति पुनरग्निमितिमु पसमिंध्याद् एवं सर्वेष्वग्न्यु पद्या
ते षिति। तु पसमिंधनं च समिद्धस्यापि पुनरिंधनमक्षेपेण मद्रास
नरकरणं। हविः प्रोक्षणमप्रहरणं पर्युक्षणमाहेरम्पुपलक्षणमर्थं चंडाल
महापातकिरजस्वलास्यतिरिक्तान्यतनस्पर्शे वो पसमिंधनं। हृदशा
मलो पद्माने ववकेशकीट श्वमार्जारनकुलमर्कटध्वांक्षाखुपुरीषसि
कथ क्षोपहरेना। प्रहृत्स्पर्शे चोपसमिंधनं। चंडालमहापातकिस्पर्शे पु
नराधानं। रजस्वलान्स्पर्शन्नं कां मत्त्र पुराणंसस्पर्शे विशेषमाहं बौधा

99

यतः। अमेध्यस्य दर्शने समारोप्य मथित्वा पवमेनेष्टिरिति। स्मृतिका-
ङ्क्षावंशस्य दर्शे चाधानमिति चेत्। अन्ये तु सर्वे ग्रन्थ्यपथाने ष्टिरिति वच-
नादुपसमिन्धनमित्यापस्तंबसूत्रकारिकाभाष्ये। अत्र कारिकाकारः
।दी। क्षितस्य यद्वा पत्नीकर्म मध्ये रजस्वला समाप्यते द्वहः कर्मोपरति-
र्यज्ञकर्मणः। यजमानस्य वाग्यं धमनंतनिद्रादिकं भवेत्। आर्त्ति एवा-
न कर्तव्यं तत्कर्मानाधिकारतः। न ह्यत्र वचनं तद्धुन्तिस्ये ष्ट्यां पत्न्याति-
क्रमेदिति। पत्न्यां रजस्वलायां सत्यां कायां वा प्रारब्धं कर्म क्रियत एवेति
गदाधरः तथा च कांडमंडनः। रजोदोषसमुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा नि-
त्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म न किंचन। आधानं पुनराधानं पशुः सौ-
त्रामणी तथा चातुर्मास्यानि सोमश्चतथैवाग्रयणेष्टिया। अकाम्येऽपि
नैतेषां सूतकाद्यावनुष्ठितिः। प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे।
कर्तव्यान्येव ह्येतानि वारितान्यप्रवृत्तितः। चातुर्मास्येषु चैव वैश्वदेवपर्व-
णा यागे कृते वरुणप्रघासादिपर्वनाश्वेषपि रजोदोषादिनिमित्ते जाते ना-
ति कर्तव्यान्येवेति धूर्तस्वामिनः। अतः प्रारब्धास्य सत्र रजदोषादावयनु ९९

स्नानमेवयुक्तं नमुद्दिष्टं प्रतीक्षणं। आधानेतु विशेषः। अर्वाक्पूर्णमहाना
त्रेद्दानाश्च दाधाने स्त्रीरजस्वला। ततश्चतुर्थे पुनराधानं मातृपूजनं कर्तव्यं। स्ना
ताने अरणी नग्नयोनिः सैवो नरस्तथा। आधानानंतरं चेत्स्याद्रजोयुक्ताक्
यं चन। मणिकादिनकर्तव्यमृषिदेवोक्तवीदिदं। आधानागरणाहर्ष्टु नस्या
क्रः नैव स्तनकं। मणिकादिनकर्तव्यं नुयदि कादशेहनि बोद्धायनमतादे
वं भरद्वाजमतादपि। त्रिरात्रांते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधा
नादिकरोरिसानिपातिकं। त्रिरात्रांतेरजोदोर्शनाच्चतुर्थेहनि स्मृत्यस्ना
नानंतरं गोमूत्रमिश्रेणोदकेन तां रजस्वलां स्नापयित्वा वासः परिधानादि
कर्मसांनिपातिकं संनिपत्योपकारकं प्ररोति। नरोदुपकारकं दीक्षणीया
भ्यक्त्वेखनादि। ततश्चापं क्रमः। चतुर्थेहनि सर्पोदपानंतरं पूर्वस्मात्सुतू
रजस्वलायाः स्नापनं प्राह्णोमंत्रमिश्रेण मदंहस्ससुवे न प्रातिप्रष्ठात्वाकारि
तं स्नानं कालाहूतिहोमः। अनीविकां पूर्वे निहितवस्त्रपरिधानं तुत्तरी
पधारणं। शालाप्रपादनं। दीक्षणीयानभवति। असांनिपातिकत्वात्।
नु शास्वरणं नवनीतेनाभ्यंजनं। अक्ष्यंजनं। यावनं। अंगुल्यंचनं। मुष्टि

करणं। अंगुष्ठेन सहितं योऽरुस्सर्गः। अपरेणाग्निप्रवेशनं। मेखलाबन्धनं
नीविकरणं शिरोवेष्टनं। शंकुबंधनं। कवचतुपरिलालादोषस्पर्शी
नं। नभस्युदन्तेवेन मसान्निपातिकत्वात्। एवं दीक्षितस्यापि पत्न्याश्चाशौ
णमदं स्पृष्टकेन स्नात्वा कालातिक्रान्तिपूर्वकं वासः परिधानादि समंत्रकं सा
न्निपातिकं कर्तव्यं। सुत्यासु च मुष्टिविसर्गान्तानां संस्काराणाम मध्ये
नाम पितृनानंतरं पुनः करणं भवेस्वेवेति याज्ञिकाः। अवकीर्णि
नः पुनर्दीक्षाकरणमस्त्येतकाः। अवकीर्णिनं पुनर्दीक्षयंति। प्रजाता
याश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि कृत्वा मध्येप्रजाताया। प्रसूतायाः प
त्न्याश्च एवमेव दीक्षाहृपाणि नियोपेत्यादिका विधिर्भवति। इयं नु
विशेषः। तस्याश्च स्नानादि गोमूत्रमिश्रेण उदकेन स्नापयित्वेत्यादि दश
रात्रादूर्ध्वं प्रसवदिनादेकादशेऽह्नि भवति। अत्र श्री अनंतयाज्ञिका
आहुः वेदेस मीपे सुत्यासु सिक्ता स्वासनंतयां। योग्याभावादनेना
स्या स्तिष्ठेदिति विधिस्तथैति। न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येकेऽपद्गियागर्भा
इति श्रुतेः। गर्भिणीं सगर्भां पत्नीं न दीक्षापयेत्। नुनः यज्ञियागर्भा इति १००

श्रूयते। यस्यैते यज्ञियो गर्भः स्य यज्ञिया वेगर्भा इति श्रवणात्। केवलस्य
गर्भस्य यज्ञे प्रसंगाभावात् न घृताप ज्योवात्रा यज्ञियेस्वभिप्रायः। नानूबंध्या
प्रकरणात् गर्भिण्यां पत्नी न दीक्षयेदिति यदुक्तं तन्न कस्मात्। अनूबंध्या
प्रकरणात्। अयज्ञिया वे गर्भा इति यं श्रुतिरनूबंध्याप्रकरणे पठ्यते
न पत्नीप्रकरणे तेनैव बहुलेन पत्न्यो दीक्षणं निषेद्धुं न शक्यते। प्रकरणे
नावरुद्धत्वात् तत्राप्यपमर्थवादो मन्त्रस्तावकः। अतस्तत्रापि न किंचिदेतत्।
दीक्षितो मम सोऽहं ६ स्वप्नं दृध्मा यावर्तेदु स्वप्न्यादिति। दीक्षितः कृतदीक्षो ये
जमानोऽसनोऽहं स्वप्नं दुःस्वप्नं स्वप्नाध्यायनिर्दिष्टं स्वप्नेवगाद तेस्वर्थं जलमु
दुं श्च पश्यती स्याद्य निष्मस्तचकं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यावर्तेद्दुःस्वप्न्यादित्यमुं मन्त्रं ज
पन् पूर्वकालाहृति वावने। अतः प्रभृति कुर्यादिष्ट इति यावदीक्षित इत्य
नुवर्तते। इदं द्वीप ६ः स्वन्तमभ्रिम पसिं ये घोमेघपत्स्य पसेमस इति। दीक्षितद्
द्वियं रेतः स्कंन्नं सबलिनं। योमे घपपद इति मन्त्रेण भ्रिरुद्धके रूपसिंचेत्। स्क
न्नस्य रेतसः उपर्युदकं निनयेत्। पूर्वकालाहृति वाचने च। इंद्रियशष्ट्रोत्रेरेत
सः पर्यायः। तथा चामरः। शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति। उदकं

दे. वमा
२०३

वेनरेतनदभिमंत्र्येयेतो दन्तीर्वलं ध्यजो ज्ञो घृतेति चेषदिदीक्षितनस्ताऽराग
नघादिस्थितमुदकं तरेतनतत्राऽऽदन्तीरित्यनेन तदुदकं तीर्थमाणमभिमं
त्र्येत। पूर्ववेकालाहुतिवाचनेन च। अवहृष्यश्वादीक्षितो वहृघृत उपरिमेवोद
केन सिक्तश्च काराद्दुं दन्तीरित्यनेन मंत्रेण तच्छरीरलग्नं वर्षोदकमभिमंत्र
येत। पूर्वेकालाहुतिवाचनेन। अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेताबद्धं मन इति दी
क्षितो मेध्यमशुचिमृद्रांस्यजयापिषकपुरीषादिकमपवित्रं वस्तु दृष्ट्वा
विलोक्य ऽबद्धं मन इति मंत्रेण सूर्यमुपतिष्ठेत। सूर्योपस्थानं नु पूर्वेक
ालाहुतिवाचनेन च। शोणितवे नु कर्यात् ह्रियाभ्यो भ्यो द्भ्यः स्वाहेति जुहुयात्
दीक्षितस्य यदि शोणितं नु पादप्रयत्न पूर्ववं खदिरहा तु धिरनिष्कासवं कु
र्यात्तदाध्वर्युः रुद्रियाभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेत्यनेनाहवनीयेस मन्त्र हुहीतमाज्यं समि
त्परिस्तरणपूर्वकं जुहुयात् पूर्वेकालाहुतिवाचने। निष्ठीवित्वे हीनन्तभ्यो
द्भ्यः स्वाहेति। दीक्षितस्य यदि निष्ठीवेन मुखमध्यादुदक श्लेष्मादिकं ष्ठ
कृत्य निरस्येत तदाध्वर्युः बीभत्साभ्यो ऽद्भ्यः स्वाहेत्यनेनाहवनीये स्रुहग्गृही
तमाज्यं हुत्वा जुहुयात् तत्कालाहुतिवाचनेन वपूर्वेमवनतरणा। धावेस्त्रे ह्रा पवे १०१

स्वाहेति। विघ्याख्येन पश्चाभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति दीक्षितश्चेद्दिवनिद्राचेत् अ
तिशयेन हृष्णं गच्छेत्। तदा वायवे स्वाहेति विघ्याख्येन पश्चाभ्योऽद्भ्यः स्वा
हेति चेद्युदि दीक्षितः स्विद्यात्। यस्वेदं प्राप्नुयात्। तदाध्वर्युस्तपस्याद्भ्यो
भ्यः स्वाहेति मंत्रेण सकृद्गृहीतमाहवनीये जुहुयात्। पूर्वकालाहुति
वाचने। स्वप्याच्चे प्रजापतये स्वाहेति चेद्युदि दीक्षितो दिवा स्वप्या
त् निद्रां नुयात्। तदाध्वर्युः प्रजापतये स्वाहेति। चेद्युदिमं चेणाह
वनीये सकृद्गृहीतमाज्यं जुहुयात् कालाहुतिवाचने पूर्वं भवत् एवा
स्वार्तमपि पिदिवा स्वापं निषेधातिक्रमत्ति निमित्तं प्रायश्चित्तमत्र भ
वति। एतच्च स्वप्याच्चेदिति मामास्येनोक्तमपि पिदिवा स्वापएवम्भवति
ए त्रैलव थाग्नुये परिहायस्वपिती निस्वाय स्पविधानात्। न स्वयं नम
भ्याऽदिया दित्य त्वनिषिद्धकाले स्वापेनुनात्र प्रायश्चित्ते रस्तीति प्रा
याश्चित्ता भावस्योक्तत्वात्। आर्द्रसंस्कृतकरणे नमाऽद्भ्योऽद्भ्यः स्वाहेति
। आर्द्रीहुःखेनाश्रुकरणमाक्ष्यार्श्रुकरणं तस्मिन्नार्द्रसंस्कृत करणे
। दीक्षितकर्तृकेदुःखेनाश्रुयाते अध्वर्युः प्राऽद्भ्योऽद्भ्य इति मंत्रेण सकृद्

हीनमाऽप्समाहवनीये जुहुयात्। कालाहुतिवाचने च। आर्तिगतह
णात्तु हविर्याश्रपाते। अन्तर्धानमपि भवतीति कारिकायां नेति पाद्रि
काः। तु घोविष्टः वयः पीलोदकं वाछुर्दयात निष्ठ्यूतस्व होमः। तु दिवस
नीं तथा श्वाविस्तत्तृमितोऽदीक्षितः पयोदुग्धं पुनः पीलोदकं वायु
र्दद्यात्। पुनर्वमनं कुर्यात्। ततोऽनिष्ठ्यूतवत्। नचौ मन्सा स्याद्व्याहृत्य
नेन मन्त्रेणाध्वर्योः सकृद्धहीनेनाऽपेनाहवनीये होमो भवति। काला
हुतिवाचने च चन्द्रस्य कर्तृकेः सर्वत्रपूर्वं भवत्येव यस्या अथेषु पूर्वं नि
पुनिमित्ते पुरता न्येव नैमित्तिका निदीक्षितलाविशेषात्। मन्त्रवर्जं स
र्वपस्त्वानादिवयसावप्रस्तुते चमसे तरिक्षेण पततिया तु धान प्रबो
धितइति होम इत्यनुवर्तते मन्त्रे स्वाहाकारस्याम्लानाद्द्रव्यत्वाऽयामवा
अनादिष्टत्वात वपसा पक्षिणा वमसे सोमव चमसे अवप्रस्तुते उपरि
मृत्वादिस्रवणे कृते अध्वरन्तरिक्षेणपतीत्यनेन मन्त्रेणाहवनीये स
कृद्धहीनमाऽऽज्यं जुहुयादिदृमागन्निति त्यागः। तु स्पस्व मसामयोन्तरपू
र्वं तु परस्वेहोमः प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रेण पुनस्तास्योन्नयनं। अत्रापि १०२

पूर्वकालाहुतिवाग्नेर्भवतएव। सर्वे चमससाधारणमेतत्। भक्षि-
तांश्चमसान्सदस्ये निष्काश्यन्ते षां नाराशंसानामाप्यायितानां इह विहि-
तमध्ये निधानं कृत्वा स्तोत्रोपाकरणं क्रियते। नाराशंसव्यतिरिक्तान्
भक्षितान्सदस्ये निष्काश्य प्रक्षाल्य पुनरुन्नीय स्तोत्रोपाकरणं क्रियत इति
सर्वत्र विहितं तन्न नाराशंसेन तद्व्यतिरिक्ते वा चमसे सदस्ये निः निष्काशि-
ते स्तोत्रोपाकरणे कृते प्रायश्चित्तमाह। अभ्युपाकृत नच्च मस समुपच्छेद्य
त्वाग्न आपाहीति। होमइत्यनुवर्तते। मंत्रे स्वाहाकारस्याम्नानात् द्र-
व्यं लाञ्छने वा नादिष्टत्वात्। सदस्ये निष्काशितं च पसमनिल स्तीकृ-
त्योपाकृतमभ्युपाकृतं। सदस्ये निष्काशिते च मास स्तोत्रस्योपाकरणे
कृते चमसोप्याप्यायितो वा कृतं इत्युच्यते। अभक्षितं च मससम समभिलक्ष्य
उपाकृतं मारब्धं स्तोत्रं पस्प सत योक्तः इति माधवाचार्यः। सदस्योऽनि
हुते नाराशंसे स्तोत्रेणाभ्युपानुपूर्वीति छंदोगसूत्रे। अत्र नाराशंसग्र-
हणं चमसमात्रस्योपलक्षणार्थं। तच्चाभ्युपाकृतं चमसमुपच्छिद्य वृन्दं
गेकृत्वाध्वर्युराहवनीये समेकृद्धुहीते नास्येनाहुति जुहुयादग्न आया।

देव भा
१०३

103

हिर्वी तनयइ त्यिमंत्रेणः इदमग्नय इति। आज्येनाभ्युपाहृतस्य तु जुहुया
दिति तांड्यश्रुतेः। आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्भ इत्यचा। अथवा अ
भ्युपाहृतं च मसमुपस्थितं कृत्वा हिरण्यगर्भ इत्यचा आग्नीध्रीये ग्नौ स
कृद् गृहीतेनाज्येनाहुतिं जुहुयात्। इदं प्रजापतये कस्मै वा अत्रापि पूर्वं
कालाहुति वाचने भवत एव अत्र हिरण्यगर्भ इत्याज्येनाभ्युपाहृतस्य जु
हुयादाग्नीध्रं परि ज्येति तांड्यश्रुतेः। अत्र आज्येनैतस्य स्तोत्रेणेति
केचिदाहुः युक्तं। आज्येनाभ्युपाहृतस्य जुहुयादित्युक्ते किमन्यदाज्याहु
तेरेव प्रतीपामेति सूत्रांतरात्। तथा च क्षोग्नाग्निरसम्मनो सहस्य भ्युपाहृते
चमसे रिक्ते हिरण्यगर्भ इति द्वाभ्यां जुहुयादिति। मानवे चीसदसि वे च
मसमभ्युपाकुर्याद्धिरण्यगर्भ इत्याग्नीध्रीये पूर्णाहुतिं जुहुयादिति तथा
च ऐतिकापनीयानामध्व पूर्णे सत्रोपस्य चमसो भ्युपाहृतः स्यात् स
एनमुत्तरसि चावद्यत्य पूर्वं याहूयान्निहिंस्य पुरस्ताद् आग्नीध्रीयस्य निधा
याज्यं जुहुयादिति। शांखायनेवा हिरण्यहोमे कृते अते भक्षे भ्यां त्या
यदाहुतशेषं सोममस्यैव युनरुन्नयनं कृत्वा। भ्यां त्या अहुत सोमस्य १०३

विंदुर्वापतितः तद्देहं प्रापश्चित्तं यस्याभक्षितं मसमभ्यक्तं यनं तीति
शां स्वांतरे श्वावणो न तानच प्रायश्चित्त यागे हु ता नां प्र शस्तादिव मसानां
गर्भ इत्युक्तं भ्यक्पाहुते जुहु पाद्द्व च्छा घ चनिर्हरे दिति। तेन भ्युपाहुतं च
मसस्य सदसो निष्क्रा श्य नीमुत्तरीयेणो छाद्य कार्यं कुर्यादि हु तव्या
त्वा। ननिनु त्तिमूलत्वाद्युक्ता नीवाहुता हुतस्य संसर्गे गारं मंतः परिधि
निर्वत्स्य नु ज्ञा तरुणे न जुहोति हुतस्य चाहुतस्य वःसुतमितिवषट्कृते नाम
हु चमसे दिनां पुनर भ्युन्नय नो नापि भक्षणा नंतरं आप्यायने हुते वि
हितत्वात्। तेनैव तत्प्रातिरिक्ते अविहितेहु ताहुतसंसर्गे हुतस्य सो
मस्य ग्रह चमसादिस्थस्या भक्षितस्याहुतेन सोमेन सह संसर्गे मिश्री
भावे अहुतस्य वा ग्रहादिस्थस्य हुतेन चमसादिस्थेहु ताव शिष्टे विदु
पातादिना संसर्गे सति अंतः परिधि परिधीनां मध्ये तत्समीपएवांगा
रं होमसमर्थे ज्वालारहितं तं पुष्टमग्नि निर्वर्त्याग्ने द्दष्य त्स्कन्नस्य कु शतरु
णो न दर्भ तृणो नत्तं संसृष्टसोमं हुतस्य चेत्यनेन मन्त्रेण तस्मिन्नंगारे
ध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते वषट्कारानंतरा इद मिंद्राग्नि भ्यामिति स्वा

देःच भा
१०४

गः तदंगाएणांप्रयक्करणंद्राक्षिणतः कार्यं मानवे दर्शनात् यदि
हुताहुतौ पीतापीतौ वा सोमौ संसृज्येयातामंतः परिध्यंगारान्दक्षि
णापोह्य हुतस्य चेति जुहुयात् द्विति हुताहुतौ सोमौ पीतापीतौ वा
यज्ञस्याहिरुक्थं इति ह्राभ्यां बहिष्परिध्यंगारे शिष्यन्निनयेदिति का
ठके चुक्रते स्वाहेत्यनुवषट्कृतान्तमेव हुताहुतसंसृष्टं सोमं कुशत
रुणेनैव चुक्रतेस्वाहेत्यनेन मंत्रेणानुवषट्कृते द्वयोर्जुहुयात्। इदं
चुक्रत इति सर्गः सर्गकालेवोपयानसामर्थ्यात् वा शब्दः पूर्वपक्ष
निरासे पूर्वंघृकं हुतस्य चेत्यनेन वषट्कारं जुहोति चुक्रत इत्यनु
वषट्कृत इति तत्ता संसर्गकाले हुताहुतसोमसंसर्गकाल एवेतद्राहु
ति द्वयं संसृष्टहोमेन जुहोति उक्तेन विधिना न वषट्कारानुवषट्का
रयोः पुनः पुनः वषट्कृते नुवषट्कृते ति तद्धोमद्वयविधानादाशंका
मात्रं तस्य नक्षणमायजमानंत मोविहन्मार्चिजो मा यतिः तस्य हु
ताहुतसंसृष्टस्य सोमस्य भक्षणं माया जमानइत्यनेन मंत्रेण यथा
धिकारं प्रायश्चित्तहोमकर्तव्यादध्वर्योश्च भवति। काला हुतिवाचने १०५

104

वषट्कृर्वं भवतः। ततः सदस्यस्य ग्रहचमसादेर्यथाविहितग्रहमुन्नय
नं च कार्यं इदं च नाराशंसं तद्व्यतिरिक्तसोममात्रसाधारणं। नाराशंसे
पि होमाभिषवसाकल्यादध्वर्योर्भक्षणं वचनादेवं विधस्य भक्षि
तशेषस्यापि होमो भस्मनि। तथा शांखायनः अभ्युन्नीतं नाराशंसं संहृता
हुतस्य तं तं पतमित्यं ततः परिधिभस्मनि जुहोतीति नाराशंसस्य भस्म
नि होमो विहितः अवभृथभक्षणमिंदुरिंदुमवागादिति यदा सोम
स्योपरि मेघो वृषः स्यात् तदा सवर्षांबुमिश्रः सोमो वभृथः तस्याऽवभृ
थसोमस्य ग्रहचमसमादिरिक्तस्य स्वकाले एवं इंदुरिंदुमवागादित्यने
न मंत्रेण भक्षाधिकारिणां भक्षणं भवति। तस्यादुष्टत्वात्तस्यैर्व स्वका
ले होमानंतरं भक्षमंत्रमात्रेणाऽविदोषोयं भक्षे मंत्रांतरोपदेशात्
कृतस्य भक्षमंत्रस्य निवृत्तिः आदिष्टमंत्रेति संमंत्रे निवर्तयेदिति
बादरायणः नित्यं आदिष्टमनुषजेदिति लौगाक्षिरिति काष्ठके का
लाहृतिः पूर्वमत्रापि भवति त्रिष्टुछंदसो जगछंदस इति यथा सवनं
इंदुरिंदुमवागादित्यस्मिन्नवभृथसोमभक्षणमंत्रे गायत्रछंदस इ

स्यसस्छ्वानेययथासव नसवनानतिक्रमेणाग्नेष्टभमाध्यंदिनेसव
नेत्रिष्टुप्छंदइतिजागतेततीयसवनेजगच्छंदसइति अयंविशेषः
अत्रैदमेके। एके आचार्या अछंदसंगायत्रछंदसइत्येवमादिपद
वर्जितमिंदुरिंदुमवाग्नादितिमक्षमंत्रंब्रूयादित्याहुः पतितचमस
मालभतेस्कन्यजन्म्यइति चमसशब्देनचमसस्थंसोमद्रव्यमभिधी
यते पतितंस्कंनचमसस्थंसोममस्कंपर्क्षन्यइतिमंत्रेणाल भते
कालाहुतिवाचनेचपूर्ववभवतएव। चमसस्थःसोमादन्यसोमस्कं
हनेत्वनुपूर्वोक्तमेवदेवोदिवमगन्निसादि तत्राथियइहामवम्रायश्चि
त्तंभवतीत्यपरेतदयुक्तं चमसमित्युक्तत्वाहत्रक्षितलक्षणप्रसंगाच्च पू
र्वोक्तचमसशब्देनतत्संबंधीसोमोलक्षितः ततश्चमसंबंधिनासोमे
नसोममात्रमिति तस्माचमसस्थःसोमस्कंदनएवात्यकन्नित्यभिमर्श
नद्व्यतिरिक्तेतुपूर्वोक्तमेव उत्तरपूर्वेजुहोत्य परवेचमसंदक्षिणंप्रजापत
येस्वाहेति। अमेध्यादिपातश्चापघवघ्राणादिनादुष्टेचमसेचमसस्थं
सोममुत्तरपूर्वेऽईशानदिकछेउपरवेप्रजापतयेस्वाहेतिमंत्रेणाध्वर्यु १०५

जुहोति अत्रापि पूर्ववत्कालाहुतिवाचने भवत एवानां उद्देशो ममा
त्रस्य दुष्टस्यात्राहोमउक्तः प्रजापतये स्वाहेत्यभक्षणी यस्य जुहुया
दुत्तरपूर्वार्द्धे उपरवइ त्यानथा काठकेऽह विदुष्टिम योगमयेन्सो मं दुष्टं
मनसा प्रजापतये स्वाहेत्यभक्षणी यानुपरवेषवनयेदिति दुष्टस्य
च पुनरुन्नयनं। अत्र होमश्चाधिषवणे फलके उदङ्घ कार्यः। काठके
दर्शनात् अथ येन्ये नादिष्टाणानं नखरे जुहुयादग्नये वैश्वानराय
स्वाहेति। अथ ये अन्ये चमस व्यतिरिक्ताः सर्वे सोमादुष्टाः तानग्नये।
वैश्वानराय स्वाहेति मन्त्रेण खरे गत्वा सादनार्थं हते ध्वर्यु जुहुयात् अ
त्रापि पूर्ववत्कालाहुतिवाचने भवत एवं नाराशंसश्चादुपवायात्तदुक्तं खे
ध्वादिनाराशंसः संज्ञश्चमस उपवायातो ३ विशेषणो सुष्यात्तदात
दुक्तं तस्याप्यश्विनमुक्तं भातोस्तत्रेच ऋतो लावतस्य यदि राजा यदस्य
न मनाएवनन्वारन्नतः प्रभावयेयुरिति द्युउपक्षयो यदि सोमोराजा
उपदस्येत् स्कंदनशोषणादिनोपक्षीणोल्पो भवेत् गहे सुचमसादि
षुचानतसंक्षीणं सोममनएवाग्रयणमेदेवतन्वीरन्वयेयुः आप्यायवे

दे.व्मा
१०६

106

युः अत एवाग्रयणो देवप्रभावयेयुस्वस्वकार्येषुप्रायये पुरि त्तिश्चास्य
र्थः सूत्रे च सावित्रपात्नीवतहारियोजनोयस्रीणां नाग्रयणो हि ति
उत्क्रमस्येतदुत्तरेण सह विकल्पार्थं पुनरुच्यते नेते न शुष्कस्य नाराशं
सस्याग्रहणं हाप्याय नेकार्य्यमपि क्षान्तरमाह अंत्याद्वाग्रहान्त्योव
मासिच्यमक्षयेयुः अंते शुष्क नाराशंससमी येमवोग्रहीतोस्य
ऐन्द्राग्नावैश्वदेवमरुत्वतीयमाहेन्द्रमहावैश्वदेवानाम त्येऽन्यतमः
तस्माद्ग्रहात्समीयएववर्तितो ग्रहाद्ग्रहहोमानन्तरं त्नोकमस्यसो
मं शुष्के नाराशंसे आसिच्यावनीयवाभक्षयेयुः भक्षं कुर्युः नत्वं तेमवा
स्यइतिव्य. स्यसाग्रयणोस्यः नस्यकथमस्यंस्यत्वानुपपत्तेः नतावं
दन्तेग्रहणाद्धत्वं ततोनन्तरमपि सर्वेषु सवनेषु क्षुद्रादीनां ग्रहणवि
धानात् नाप्यं तेहूयमानत्वाद्धत्वं तस्यावनाहोमविधानाभावात्
।अथपरेपरयाततोहानिसिरियोजनं गृहीत्वा तस्यां तेहूयमानत्वाद्ध
त्वमाग्रयणस्यो च्यतेतेहपिना सावित्रपत्नीवतपोरन्तोगृहीत
योरन्तेहूयमानत्वाद्ग्रयणास्यपरं परयापिकेवलमन्तेहूयमानत्वा १०६

भावादसाधारण्येनांत्यव्यपदेशानुपपत्तेः यमध्वर्युरंततोगतहंगं हि
यात्तस्यांसुमवनयेदितिनांड्यश्रुतिविरोधाच्च अस्यां हि श्रुतावंतेग्र
हणेनांत्यत्वं न तत्संहूयमानत्वेन मा भूद्वा चार्यैरप्यंततइतिसमी
पार्थएवव्याख्यातः तथा चनैतिरिस्त्रान्यायद्विनाराशंससउपदपद
स्येघमध्वर्युः पूर्वोगृहं गृह्णीयात्तं तंवषट्कृतानुवषट्कृतानुवषट्
कृतेहत्वाचमसाध्वर्यवे प्रयच्छेत्तेनैनं समाप्याययंतीतिमानवे यदि
नाराशंसाउपदस्येयुर्यं ग्रहमुपतिष्ठेरंस्तस्य तस्य बिंदुमवनयेदि
ति [illegible]व नाराशंसेसर्वत्कं नेयमनुभक्षयंतितंमहंतियाधोगृह्णी
त्वाप्रचयेभक्षयित्वाप्याययेदुच्छिष्टावेजुप्सीतामासेवमासि च्चभक्ष
यित्वाप्याययेयुर्द्विषहवो नाराशंसाः सर्वेत्कृत्स्नाः स्युरेवमेवकुर्यादि
ति निदानसूत्रं यमध्वर्युरितिहुतस्य भक्षाधिकारान्तस्यान्तुमित्य
स्यमितिशांखायनोपि उपवातेनापि उपवामेन्नेनाराशंसेयं जेघृत्स्ने
गृहं गृह्णीयात्तस्य हुतस्यान्त्यकमवनयेदिति अत्रापितस्यहुतस्ये
त्युक्तेजघन्यशष्टेनान्ययगोपरामर्शोपपत्तेः तस्य नाराशंसकाले होमा

वात्। तेन जघन्यंयत्रपात्सं। नाराशंस शेषणं तत्पूर्वग्रहीतं ऐन्द्राग्नावै
श्वदेवादिकमिति जघन्यशब्दार्थः कलशस्थेषु चायायान् सीणसे
चनमेकैकं वैश्वदेविकलशे द्रोणकलश उपवायान् प्रभृति तासु पत्नी एलेभ्यो
भवेत्। तत्र हा एके स्रीणसे चनं हुत्वाप्सेचनं कुर्वन्ति। व दाहुः यायावन
ये दिति ताड्यैश्रवणात् अत्र कलशशब्देन द्रोणकलश एव गृह्यते
नवसतीवर्यादिः यस्य कलशादुपहस्यति कलशामवोयद्दस्यंतं मा
णो नूदस्यति प्राणो हि सोमइ स्यर्थवाहान् वसतीवर्या हि प्रसोमा भा
वात्। तथा [illegible] के द्रोणकलशे उपहस्त आग्रयणं तत्र पमा हत्य हि
रण्यमंतर्धायासिच्यप्रन भतो हिरण्यमंतर्धाय गृहा वुन्नयेदिति
अत्रापि पूर्वकालाहूनि वाचनेन भवत एव हिरण्यवद्वोदकं। अथवा
द्रोणकलशे प्रसुषे हिरण्यवद्दकमासिंचेत्। प्रसुवर्णसंयुक्तमुदकं
निनयेत्। अथो सम्वाहुरंत हिं नमिववारेन ह्रास्यपो हिरण्यमेवायो
भ्यवनयेद्धिरण्यमप्सुन्नयेदिति तांड्येश्रवणात्। हिरण्यं द्रोणकल
शेववधाय तत्र तपोभ्यवनयेयुर्हिरण्यमेव चमसेष्ववधाय तेष्वपोभ्यव १०८

107

नयेयुरितिछंदोगसूत्रोः वाश्वलायनाग्रयणोत्सूत्रमतो वेत्तवासुदेवः
उन्नयनेन उन्नयंस्तस्मादिति सुन्नयनंपूतमन्नतस्मिनुपक्षीणेपि
चकारात्तयये हिरण्यवदुकं वा आसिंचेत् हिरण्यवदुकपक्षे हिरण्यं
पूतमन्नमध्ये निधायतन्दुपर्यपामासेकः कार्यः हिरण्यमभिअपोव
नयेदितिस्मृतेः अष्टोणकलशप्येवं अत्रापिकाल्याहुतिहोमोपाचनंच
मानवेविशेषः यद्याग्रयणः स्कंदेदुपवादस्येदितरेभ्योग्रहेभ्योनि
र्गृह्य यादिर्दोणतरेभ्योग्रहाः स्कंदेयुरुपश्वादस्मेयुराग्रयणान्निर्गृह्य
याद्रोणकलशेचेन्नाविंदेत्सूत्रमतिवा हिरण्यमजीवेभ्यस्यभिजुगु
याद्धिरण्यमभ्युन्नयेद्विरालेनसहजुहुयादिति कात्यके ग्रहानुप
हत्याग्रायणाद्गृह्य यादद्भ्योवाग्रयणंसर्वेस्कंदेनादुषेवापुनः
संस्करणमनादेशइति क्षीणानांसहणं प्रोक्तमाग्रयणात्पुनःस्तनु
क्षीणकृजीषाद्धुत्वाद्यो मिवानसंनिपाततः कृजीषोपिविनष्टश्वे
त्पूतीकादितदाहप्रयोत् ग्रहणमयहिकारं कात्यापेक्षाच देवताइति
याज्ञिकाः अन्नआग्रयणात्क्षीणाश्चेतःसमद्रितयाहेकृजी

केविद्धृतयावदुत्यायसांनिध्यान्नवैः पूतिकावसरः कार्हि यदजीषं सो
नविद्यते हिंकारादिन कर्तव्यं वाग्यमाभावतः श्रुतेः आदिष्टदेव
ताकार्यसादनं प्रकृतं शृणु शांति वासुदेवः द्रोणकलशस्य सर्वस्कंदन
दोषादौ चनादिष्टं कृत्वा आधवनीयात्सोममादाय दशापवित्रेण
यावयित्वा तन्महत्पूर्णं कुर्यात् आधवनीयसोमाभावे पूतभृत्सोम
मादाय यावयित्वा तद्वाहुपूर्णं कुर्यात् दोषे दुष्टस्य स्वरे होमो गन्धोवे
श्वानरायस्वाहेति। आधवनीयसोमस्य नाशदोषादौ अनादिष्टं
कृत्वान्तर्भिन्नसोममादायान्तरेणाभिषवणे प्रक्षिप्य वसतीवर्या
हीनामेकदेशमाधवनीये हवनीयपूर्ववदभिषवेनाधवनीयसो
मं संपाद्य प्राकृतं कर्म कुर्यात् आग्रयणस्य नाशदोषादावनादिष्टं
हुत्वाधवनीयसोमात्पूर्ववद्यथासंभवमाग्रयणं गृह्णीयात्। आधव
नीयसोमस्याभावे पूतभृत्सोमात् पूतभृत्सोमस्याभावे तदेकमर्यास
व्यन्तजीषभृतात्सोमाद्यथासंभवमाग्रयणं गृहीत्वा प्राकृतं कर्मका
र्यं ऐन्द्रवायवादिग्रहसोमानां नाशदोषादावनादिष्टपूर्वं यत्नः

सोमानेषां पूर्वग्रहणं कृतमभक्षितं तेन एव तेषां पूर्ववद्यथास्तं भवं ग्रहणं
कृत्वा प्राकृतं कर्म कुर्यात् तस्याभावे त्वपूतभृतः सोमानां तस्याभावे आग्र
यणसोमात् नाराशंसव्यतिरिक्तानां दुष्टानां सोमानां स्वरे होमः सर्वत्र
सोमानामस्याभावे अग्रायणादाप्यायनं उपस्त्रीणानामाग्रयणादिति
स्मृतात् पूतभृत्सोमस्य नाशदोषादावनादि दुष्टं कृत्वा आधवनीयसो
मनाशवत्सोमं संपाद्य पूतभृति यावद्विलाते न प्राकृतं कर्म कुर्यादिति
गदाधरः ध्रुवावनयनविस्मरणे कृते सत्ये प्रायश्चित्तं ध्रुवं चेत्स्यापूर्वका
लेनावनयेत्सु नर्पं सायज्ञियमुपाकुर्याद्दुष्टत्वाच्चेन्न कामयेत होतारं ब्रू
यात्कुं सेव स्तोत्रीयां च परिधानीयां चेति तत्र तत्रैवमवनयेद्दुष्टत्वे निर्वे
नसुतश्रस्ताणि समन्तो तानि स्फार एव वं मेव कुर्यादिति तथा च सर्वेष्वं ने
न छेदभेदे वा पुनः संस्कारणामनादेश इति सर्वग्रह चमसादि साधारणे प्र नो
क्तं कोतलके यदि ध्रुवस्कन्देत्स्य वर्तयेदायुर्दा असीत्यभिमन्त्र्य वरं दत्वाव
स्तृपपये यगु पदस्य न्याहादिव आप्यायस्वेति पर्यायेसिसोममाप्या
ययेदिति मानवे अदृशेदृने मारुतेन ब्रह्मसाम्नास्तवीरन् प्रातः सवने

109

मान्यं दिनेऽशवाश्रुष्का भिषवे वाऽभिषवे त्रि। यमाणोऽग्निर्भेदनेग्नाह्नो भेद
ने सोमाभिषवार्थस्य याग्नाएस्य भेदे मारुते नमरुद्देवताकेन ब्रह्मसाम्नो
द्गातारः स्कवीरन् ब्रह्मसाम च माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसि विग्रहे स्तोत्र
एकस्य भेदने द्वयोर्बहूनां वा उभयोर्वा सवनयोर्भेदनेऽपि एकमेव प्राय
श्चित्तं भवति। न प्रतिग्रावभेदं कुतः अथ चेदनेको ग्रावा विशीर्येत
त्पूर्वस्मिन्वाभिषवे पिवो भयोरुभयोर्वा सर्पणयोः प्रतिहर्ता विच्छिद्ये
त पूर्वे का द्वशिन्यां वानेको यूपो विरोहेत्सकृच्छ्रन प्रायश्चित्तं विभवे
दिति छंदोगसूत्रवचनात् अत्र जयस्वामिनः अनेकग्रावभेदे वहि
र्ब्रह्मसामसमवायासंभवादेकेनैव यावच्छक्नुम्भेषः सममाहितइति
नभ्यस्तचरणाकांक्षाविसंभवतीति सकृदेव नैमित्तिकमिति तथाएन
ब्राह्मणः प्रायश्चित्तं व्याख्यातं सकृच्छ्रमेव विभवेदिति। तेनानेकग्रा
वभेदादावपि चतुस्त्रिंशद्धोमकाण्डत्वादि सकृदेव भवति। काष्ठके
। ग्राक्रिशीर्णे छिन्नं प्रमुञ्चो हारातून व्रूयाघृतान स्यमाहृतस्य ब्रह्मसाम्ना
स्तुध्वामिति शांखायनः ग्रावणि दीर्णे हुतस्यलाश्च स यादीपमाणा इ १०८

ति घृतानेनमारुतेन ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवत इति । मा न वेचाय दि
प्रातः सर्वेण ग्लावा विशीर्येत घृतानस्य मारुतस्य साम्नास्तुष्टुयुः दि
नेष्ट हस्वस्थाय दितनीय सर्वेण तुष्टुभा भवति इति । अथाद्रिभेदन ए
वाध्वर्युर्वं नैमित्तिकमाह वत्तुल्लिं हुः शद्धोमध्य अद्रिभेदन एव
परमेष्ठिने स्वाहेत्याद्रिमंत्रेण तुल्लिं शदाहुतीनां होमो भवति आ
हवनीयेध्वर्युकर्तृकः । ततः पूर्वं तत्र मार्गनीध्रीये ब्रह्मकर्तृका कालाह
हुतिर्वाचनं च सोमापहरणे विधावनेच्छन्तेति ब्रूयात् । सोमापहर
णे केन चिच्छत्रुणा सोमापहरणे कृते विधावनेच्छन्तेति प्रैषमध्वर्यु
र्ब्रूयाद्यजमानपुरुषान्प्रति । हे पुरुषाः यूयं विधावत विविधं त्वरया
गच्छत इच्छत गवेषयत सोममिति प्रैषार्थः कालाहुतिरत्र भवति
अच्छिन्नं ताड्य ब्राह्मणं यदि सोममक्रीतमपहरेयुरन्यः क्रेतव्यो यदि क्री
तं यो सो भ्या शंस्यान्स आहृत्यः सोमविक्रयिणः बुचि क्रिंचिद्दद्यादिति
अस्य भाष्यं क्रीतस्यापि चापहारे नैमित्तिकमिदं यतत्तु यदि दृश्य
ते तत्तत्क्रयोत्तरधर्ममात्रं कर्तव्यं गमनं ननु द्रव्यस्वीकाराय नापः अत

स्वभागमपि क्रयात्संचितसोमः पुरुषो यदा सोमेन यजेत तेन हृता वचा
र्थी २ भूतत्तदा क्रत्वर्थकल्पितद्रव्यनाशे सति तत्सदृशद्रव्यान्तरप्रति
निधानमिति एतस्यार्थो यमुपदेशोऽन्यः केनव्यइति। एवं चास्य क्रतोः
कृतदीक्षस्य सोमापहारे तदर्थयाज्ञिनोपदेशादसम्भावादीक्षित एव
तदन्वेषणं करोतीति विवर्धते तदीक्षा॥ अन्यार्थो श्रुतिरपि दृशि
तोपन्न यदन्यदीक्षित आगमयेत्सोमस्याभावेऽपि गिरिं धावेयुरि
त्यपिशाद्यायनिब्राह्मणमिति एवं तावद्क्रीते क्रत्वर्थे पहारिते
ततः सोमान्तरोपादानमेव नान्यन्नेमिति कमस्तानि। अथ यदि
कदाचिक्रीतं निर्दृतं क्रयं सोमममपहरेयुरिति संबंधः तदा यः क
श्चिदन्यः सोमत्रुयानशेषोन्योवापोध्योशं सन्निकृष्टः स पादानस्यात्
नोपसदां विहन्तुं पूर्ववत्क्रनयेत्स आहर्त्ता आहरणीयः। क्रयसंस्का
रनैरपेक्ष्येण स्वीकार्य एव। क्रतन्मपकारायहि क्रया पूर्वमित्युक्तं स
चनिर्वृत्तएवा किं तु सोमान्तरं निकटदेशस्थमाहृत्य सोमविक्रयिणेऽनु
मानतायेव किंचित्क्रपद्रव्याणामन्यतरदत्त्वं वान्यदपि दद्यात् एवं

चनेमिति कश्चनमिदं किंचिद्दानं। एवमभ्याशस्थस्योपादानमुक्तमिति
तद्ग्राह्यो सामान्यं तच्छ्रिकीर्षाहीति सुसदृशद्रव्यप्रतिनिधिप्रासावाह
यदि निकटस्थं सोमं न विंदेयुः न लभेरन् तदा पूतीकानभिषुणुयुः॥ सो
मकार्ये नियुंजीरन्निति॥ यदि क्रीतं क्रयप्रासं सोमं पहवेयुस्तदा योऽन्यः
सोमः अभ्याशं अंतिके स्यात् स आहर्त्यभिषेतव्यः पुनः क्रयो न भ
वतियः सोममाहृत्य क्रीणातीति तस्मै सोमविक्रयिणे यत्किंचिद्देयं ध
न विहितं तद्दद्यात्। न शास्त्रादिकं गवादिकं क्रयणद्रव्यं शांखायनः
क्रीते सोमे पहृते मतिनयत्काल मन्यमाहृत्याभिषुणुयात् सोमाहरा
य सोमविक्रयिणे तु प्राक्तनाद्येव किंचित्क्रयद्रव्यात् गामन्यतरद्वस्य वा
न्यद्दद्यात्। एवं चनेमितिक मूनमिदं किंचिद्दानं। एवमभ्याश
स्थस्योपादानमुक्तमिति तद्ग्राह्यो सामान्यं तच्छ्रिकीर्षाहीति सुसदृश
द्र२व्यप्रतिनिधिप्रासावाह यदि निकटस्थं सोमं न विंदेयुः न लभेरन्त
दा पूतीकानभिषुणुयुः॥ सोमकार्ये नियुंजीरन्निति॥ यदि क्रीतं क्रयप्रा
सं सोमं पहवेयुस्तदा योऽन्यः सोमः अभ्याशं अंतिके स्यात् स आहर्त्त

देव भा
११२

भिषवतव्यः पुनः क्रयो न भवतीयः सोममाहृत्य क्रीणातीति तस्मै सोम
विक्रयिणे यत्किंचिद्दत्वा यं धनं विहितं दक्षात्। न शाख्यादिवंग वादिकं
क्रयणद्रव्यं शांखायनः क्रीते सोमे पहृते ऽभिमते न पञ्चालमन्यमाहृ
त्याभिषुणुयात् सोमाहरायसोमविक्रयिणो वा किंचिद्दद्यात् न विगम्य
मानेपूतीकांछेत्पुष्पाण्यर्जुनानि कुशान्वाभिषुञ्ज्यात् इति दहा प्रातः
सवने श्रीणीयाच्छृते न माध्यंदिने दध्नातीतृतीयसवने एकां गां दद्यात्
म् यादद्देत्पुनर्दीक्षेत तत्र क्रतुदक्षिणां दद्याद्देतदेवाभिदग्धे पंच
गा दक्षिणा दद्यादिति अदर्शने रूणपुष्पाण्यर्जुनानि भिषुणुयात् छ्ये
न हृतं पूतीकानां हारा नरूण पूर्वहरित कुशान् पूर्वालाभे पूर्वालाभे उत्त
र ग्रन्। प्रविज्ञैः सर्वत्राभिषूयमाणस्य अहृते सोमस्यादर्शने सोमान्तर
स्य च संनिकृष्टस्यादर्शने अलाभे अप्राप्तौ अरुणपुष्पाणि अरुणतृ
णगपुष्पाण्यर्जुनानि तृणान्यभिषुणुयादति सव पूर्वकं सोमकार्ये
विनियुंजीत । ताशष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनमित्यभिधाना
दर्जुनशब्दस्तृणवाची तथा अर्जुनस्य तृणाख्या चेदि सुकेचात्तया १११

द्येमहूतांखदिरदेर्वहू काल्लानस्य हक्षस्य यावद्द्रालीहू पा अंकुरा उत्प
द्यं ते तच्छेत्न हृतमभिसुत्यमेतान्‌ दभिषुणुयात्‌ तथा पूतिकान्‌ अस्येवं
व्याख्यानमाहरान्‌। अथवा आदरान्‌ अभिषुणुयात्‌। तद्व्याख्या
न पूतीकानिति सर्वत्र श्रुत्यन्तं यदमुष्य प्रत्यवयायान्तरप्रयोगं करो
ति स्म नकारः। यथाऽस्याङ्गोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यमित्यादिश्रुत्युक्तं
चादरानित्येतत्पूतीकरोहिषतृणमिति निघण्टौ। तथा। अरुणदू
र्वा अव्यक्तरागा दूर्वा अभिषुणुयात्‌। तथा हरितकुशान्‌ अशुष्का
नार्द्रानेव भानभिषुणुयात्‌। एवं लाभे त्वारी। पूर्वस्य पूर्वस्यार्जुना
देरलाभे अस्तात्तोऽनन्तरानुत्तरान्स्येन हृतादीनभिषुणुयात्‌। तद्य
था सोमालाभे अर्जुनानि अर्जुनानामलाभे श्येनहृतं तस्यालाभे
आदारान्‌। तेषामलाभे अरुणदूर्वाः। तासामलाभे हरितकुशानि यदि
सोममपहरेयुरिति प्रकृत्यैवामवसर्वस्य श्रुतत्वात्‌। अत्रज यस्ता
मिनः यदि सोमं न विन्देयुः पूतीकानभिषुणुयुरित्यत्रा वेदनमुक्त
माध्यायनकालावाधिकमिच्छन्ति। तस्य क्षामिषवो हि स्यायाः

ऽनवस्थाप्यायनां यथास्थानकरणादिति वदंतः सोमाभावे पूती
कानभिषुणुयादिति यदभिषवयदोपादानं तदभिप्रायमाहुः इह
किल सह आहृत्य इति पूर्वं बद्धा च्येत्क्रियापदं तत्र निर्देशो ऽभिषवा
न्न त्वस्य निरपवाद ऋचर्थता पूर्वेनु क्रतेऽपि प्रतिनिदितस्य य
जुः संस्कारे यदि मुख्यमाप्यते तदा मुख्येनैव क्रिया स्यात् यथोक्तं
। तत्रैव निषुते परोक्षे प्रत्यक्षोऽधिगम्येत तदा सर्वं प्रायश्चित्तमेव
स्यादिति अत्रापि मुख्येन क्रियाप्राप्त्यमकल्पिको त्वभिषुतेऽपि
प्रतिनिधौ यदि मुख्यमाप्यते तदा तस्मिन्नभिषवाकाले मुख्याभि
षव एव कार्यस्तदोक्तं तदाह सत्वलब्धिगमानां तादेव प्रत्यक्षं प्रयुजी
तानभिषुतश्चेत्परोक्षः स्यात् यद्युवा अभिषुतस्तु तस्मिन्नभिषव
काले भिषुणुयुरथ परोक्षमप्यवाभ्यवहरेयुः सह हेव वा सर्वमभि
षुणुयुरिति अपहृते सोमे प्रतिनिधिरस्यां प्रस्थानां तरेतु सोमाल्ला
भे प्रतिनिधिमात्रं सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति सामान्ये
नोक्तेः दृष्टेनु दृष्टस्य परित्यागो ऽपहृते तव च कर्म कर्तव्यं माधवा ११२

चार्यास्तु पूतीकान् श्यामलान् सोमसदृशान् लताविशेषान् पू
तीकसंज्ञानभिषुणुयादिति व्याख्यानवंतः । शांखायनः क्रीते सो
मपहृते तिनयकालमध्यमाहृत्याभिषुणुयात् सोमाहरणाय सोम
विक्रयिणे वा किंचिद्दद्याद् दनधिगम्यमाने पूतीकान्श्चेत पुष्पाण्य
र्जुनानि क्रशान्वाभिषुत्य यजेत प्रतिदुहा प्रातःसवने श्रीणीया
मतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवन इति मानवे च यदि राजानम
पहरेयुर्नेदिशी सोमः स्यात्तमभिषुणुयात् सोमविक्रयिणे किंचि
द्दद्याद् यदि सोमं न विदेत् पूतीकानभिषुणुयाद् यदि न पूतीकानर्जु
ननि रोहित तूलानि हे सवने स्यच्छोनेबभ्रूतूलानि सोजंवतो यदि ना
र्जुनान्यूपाः काश्चारण्य ओषधीरभिषुणुयात् प्रतिदुहा प्रातःस
वने सोमान् श्रीणाति शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवन इति
तांड्ये च प्रतिधुक्प्रातः पूतीकास्तमतं च माध्यंदिने पूतीकास्वद
धि चायमहं पूतीकाश्चेति अतः पूतीकाद्युपादाने प्रतिधुगादिना
वश्यं श्रयणं कपीकारिकामी अभिषुणुयेन्वदेन्मांत्रं सोमस्य हृम

गतः अत्रुनादेः क. यादिस्यादयावहरणां तकमिति एकांगादत्वा
१२३ समाप्य पुनर्यजेत् । यस्मिन्न क्षे सोमे तु पह तेस्यातिसं निदितसोमां तरा
त्वा मात्यूती का दिमिर्या गोतष्ठितस्तस्मि ते कांगां दक्षिणां दत्वा तंय
ज्ञं समाप्य बहिराद्दीपनांतेनकृत्वा पुनर्यजेत् पुनरन्यः सदक्षिणः स एवं
113 यज्ञः कर्तव्यः अत्र च गोरेव संख्या संबंधः ततश्च बहिरणपूर्वा सो श्वा
दीनामानिदृतेते पाद्ां नमत्र भवथे वाग वां ज्ञातस्य स्तु नेए कागोः
अत्र दक्षिणाभिमं त्रणमं त्रेकहः । रूपेण ते रूपमस्याभ्यागां तुष्य
तेवि श्ववेदाविभजतानुकृतस्य यथा प्रेहि चंद्र दक्षिणाद्इति अवभ
थांते वा श्रुतिसामथ्यीत् वाशहोव धारणे । अव भ थांत रएव पुनर्य
ज्ञोत वति उदयनीया या सुहत्वेवेत्यर्थः कृता श्रुतिसाम थ्यीतात्वत्रा
प्यकामेवणां दद्याद यावभृथादवोदेस्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो तंचवत
त्र भाययश्चिजिरि से ततश्रुतिबलात् कारिकायां तु देत्याव भृथाद
न्ये समिदं ते पुनश्चस्तः । तत्र यदुत्तरावेदिर्यूपा सोत्सर्पणीतकाः सार्ग
यात्रादियपाञ्चि चिहिघतेतत्तदेवत्तु अप्सुदीक्षादिकर्तभ्यो बहिराद्दीप १२३

नांतक इति हरिस्वामिनः भाष्ये पितस्मिन्नेव देवयजने शास्त्रसंदो
हविर्धानाग्नीध्रीयादाविति सोमे पहृते सोमान्तरालाभे सतितमाहृस
यागः कर्तव्यो न पुनर्यज्ञः तथा चतांड्ये भाष्ये जयस्वामिभिरुक्तं त
दस्मायंती यं ब्रह्मसामकार्यमित्यादिः पुनर्यज्ञान्तो विधिः सोमापहा
रनिमित्तप्रतिनिधिना प्रयोगे स्यात् तयोरानंतर्यात् एवं च क्रीतेप्य
पहृते यदि सोमान्तरं प्राप्यते तेन दाकोन्सा यकिंचिद्द्रघादिस्येतावदेव ने
मित्तिकं एवं च यत्सोमे पहृतद्रूतिसामान्येन कल्प्यहृतोक्तं तदर्थाः पूर्वो
दितविशेषविषयमेवावतिष्ठते। अ॰ तद्रूपं चैव मेषितव्यं। अन्यथाय
द्दिम्नवा येसत्यभिसंबंध्येत तत्रद्रव्ये यत्क्रीतापहारे पुनः क्रीत्वायः प्र
योग एव त्वापि केन वार्यते। तस्य चासाधुत्वादिकारणाभावात्सदोवेन
करोतीत्याद्यर्थवादा संगतिः स्यात्। अतः सोमान्तरलाभेनं पुनर्यज्ञइ
तिसिद्धं शांखायनभाष्ये चा। एकस्याममप्याहृते पूर्वीकादिभिः हृतापा
पुनर्यज्ञो भवत्येवेत्युक्तं यतः अनेकयागासंस्तेनदेकमपूर्वं सोमेन
यजेतेति वोदनैक्यात् एतदेव बहुषे पिकयान् अमेध्यसंसष्टे तुरा

दैवभा
११८

कंचमेधसपनये शुद्धिः कार्या अभिषुते दुष्टे परित्यागो यद्यन्तवच्चक
र्मे ऽन्यव्याहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रं न त्वस्य अभिषुणुयादिति प्रा
गभिषवात्केतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः उभयोः संस्कृत
त्वात् अथ खलु सत्रेभ्यो येयात्सा च दक्षिण्यं सामप्रायश्चित्तं तत्तु क्रियत
इत्येवमुपक्रम्य न तु प्रायश्चित्तानो मंगावलोपेन हविः पश्यामः कृत्स्ना
नि त्वेव तमर्थं साधयन्तीत्यादिना सिद्धान्तमुपपाद्य यत्र सर्वप्रायश्चि
त्तमेव स्यादिति सिद्धान्तमुपसंहृत्याख्यास्त्रन्तदुक्तवान् तेन सत्रे एत
स्मिन्निमित्ते प्रायश्चित्तमेव भवति। तथा त्रैवसूत्रे॥ तच्चेत्तृतीयसवन
न्तो मम यह रेयुरिति पूक्रम्य ऋजीषाभिषवो वा कार्यः सति पूतभृति
पयो वा हिरण्यपो दकं वा प्रति निदध्याद्यत्तद्व्यपहृतं तत्र तृतीय
सवनेऽपि पुनरन्यः सोमाभिषवः कार्योऽन्यथा यागलोपापत्तेरिति। अत्र
पुनर्यज्ञवचनादेवात्तस्मिन्पुनः प्रयोग तद्घ्याद्यत्पूर्वं दास्यं स्यादिति
हरिस्वामिनः अव नयाद्देत्स्य युद्धौ क्षेजनतन्त्र तद्घ्याद्यहास्यं स्यादिति
तांऽध्येश्रुतत्वात्कलश भेद नेवषट्कारणि धनंप्रस्त्र सामाकलशोत्र ११८

द्रोणकलशः नवसतीवरीकलशः नामैकदेशेनामग्रहणमितिन्या
यादृष्या भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेति तथा आजिघ्रकलशमि
त्यादौ द्रोणकलशे केवलस्य कलशशब्दस्य प्रयोगात्। तत्र कलश
भेदने द्रोणकलशभेदने द्रोणकलशविहरणेयाद् नेवषट्कारनि
धनं ब्रह्मसामकार्यं यदि कलशो दीर्येत वषट्कारणिधनं ब्रह्मसामकु
र्याद्वषट्कृतो वा एष सोमः परासिच्यते यस्य कलशो दीर्येत वषट्
कारनिधनं ब्रह्मसाम भवति वषट्कृत एवास्य सोमो भवतीति ताण्ड्य
श्रवणात्। अत्रावषट्कृतो वा एष सोमः परासिच्यत इति श्रवणात्पिक
लशद्रोणकलशपर एवेति गम्यते। वसतीवर्यां तु सोमाभावात्। सोमः प
रासिच्यत इत्यनुपपत्तेः अत एव सोमावस्थावपर्यंतदरणे प्रायश्चित्तं
नदरणमात्रे कालाहुतिवाचने पूर्वं भवत एवमानवे यदि प्रातःसव
नेकलशो दीर्येत वषट्कारणिधनं ब्रह्मसाम कुर्याद्यदि माध्यंदिने
श्रायज्ञीयं ब्रह्मसाम कुर्याद्यदि तृतीयसवने वारयंतीयमग्निष्टोमसा
म कुर्यादिति वंदन प्रायश्चित्तमपिदेवांदिवमित्यभिमर्शनादि कर्म

115

त्रमवति वसतीवरीभेदे तु कालात्ययात्रिमित्ताभिमर्शनरुकं हननिमि
त्ताना दिष्टपूर्वकं कलशांतरे पुनःग्रहणं पूर्ववद्यथार्थं एकधन
भेदेप्येवं। एतेषां सर्वरुकं हननदोषादावप्येवं पात्रस्यस्पर्शदोषादौ
अनादिष्टपूर्वकं पात्रांतरेवनयनं अनुलिप्स्य ध्वमिति प्रेष्यति
अनुलिप्स ध्वं इत्येवमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातादीन्प्रेष्यति। एकं एकं द
नं सोममनुलिप्स ध्वं अनुलक्ष्य माप्रंगृहीतुं इच्छ तेनिप्रेषार्थः कल
शो द्रोणकलश इतिहरिवाकर्कादयः वसवसतीवरीकलश इति
याज्ञिकाः वासुदेवस्तु यदनुलभेरं तेवेदेक धनेरभ्युन्नीयप्रभाव
यंतः चरेयुः ते प्रतिप्रस्थात्रादयः प्रेषिता अनुलक्ष्य मिछंतः संतो
मप्यारिमाणं सोमं प्रसज्जमात्रं वा अंजलिमात्रं वा स्वधिषवणचर्म
णि पतितं लभेरन्स्रामयात्प्रत्सरिमाणं एकधनैरेकधनस्छैर्जलैर
भ्युन्नीयाथाप्य अभ्युन्नयनेनोपसिसेचनेन बहुलं कृत्वा प्रभावयं
तः सर्वं सुद्रोणकलशसोमसंबंधिकार्यं संपादयतः भवेयुः सर्वद्रो
णकलशसोमकार्यं तेनसोमेन कार्यः। सयद्यनुलभेरन् प्रसज्जमात्रं ११५

वांजलिमात्रं वा तदन्यैरेकधनैरभ्युन्नीयपयथाप्रभावं प्रचरेयुरिति
श्रवणात् । आग्रयणग्रहानुपलभमानेषु पूर्ववत् । नेषु प्रेषितेषु प्रति
प्रस्थात्रादिषु सोममनुपलभमानेषु अभिषवणादि द्रोणकलशावस्था
तं सोमंतत्तोपसत्स्यमानो प्रस्तुतत्वेनग्रहीतुमशक्यत्वात् । अप्राप्नुवन्तु
पूर्ववत् । पूर्वं आग्रयणस्थास्थाः स्यात् किंचिद्गृहीत्वा तदाग्रयणं गृही
तमेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तः प्रचरेयुरित्यर्थः । यद्यन्नानुलभेर
न्नाग्रयणस्थैव प्रस्कंदान्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयु
रिति श्रुतेः । अत्र च द्रोणकलशो कार्याऽस्मे द्रोणकलशान्तरे सं
पाद्याग्रयणस्थाल्यास्तस्मिन्नुन्नयने द्रोणकलशेऽस्य सोममाग्रयणस्था
स्यैवकारणभूतयामिनीयन्नतो एकधनस्थे जले स्वस्याप्यायनं
कृत्वा द्रोणकलशात्सोमकार्याणि कुर्युः । आनीता चेद्दक्षिणासु भेद
ने पूर्ववद्द्रव्यान्तरस्यैव यजतः । चेद्यदि दक्षिणा स्वनीतासु आहृताद्रोणक
लशस्य भेदनं भवति । तदा पूर्ववदेकांगाद्रव्यान्तरस्यैवयत्नः । अवम
यातएवपुनः स एवयज्ञो भवतीयं ; प्राकृतिकप्रमाणः । अदिन आर

भ्यादीप्य प्रवेशनांतः सयघ्नीनामुदक्षिसुकलशोदीर्यतनत्राप्येका
११६ मेवगां दद्यादथोवमथादेयों नोदेसपुनर्दः क्षेनेति श्रवणान् नीता
त्वयि दक्षिणा सुकलशेदीर्णे पुनर्यज्ञः स्यादेव अपरे घपि निमित्ते धेव
116 मेवेति हरिस्वामिनः कारिकायां मिधेन दक्षिणादाना भ्याग्न्हो एक
लशो युद्धि सोमापहारवत्तत्र पुनरावर्तयेत्क्रतुं मिधेन दक्षिणादानाद्
न्तरं कलशात्तदा ब्राह्मणोच्छंसिनस्तोत्रं वषग्निधनमाचरेद्धिति अ
थ सोमातिरेके प्रायश्चित्तमाह १२ प्रातःसवनाच्चेत्सोमोतिरिच्येतत
मुन्नीयोपाकरणं चेद्यदि प्रातःसवनाद्दक्षानवाकवोक्थ्य विग्रह संबं
धिचमसोन्नयनानंतरं पूतभृति सोमोतिरिच्येतातिरिक्तो भवेत्तत्र म
सेषु पूर्णघपि पूतभृत्सवशिष्येततत्तहोक्थ्यांनेन मतिरिक्तं सर्वमपि
सोमद्रवमुहोत्राद्दीनां चमसेषु विभागेनोन्नीयहारणाभ्यांहोतन्चमस
मुपस्थत्रयोपवर्त्तमित्यनेनैवमंत्रेण स्तोत्रोपाकरणमनुमात अत्रा
च्छावाकेक्थ्यस्य पात्रप्रक्षालनां ते हजेकालाद्गतिवाचने हालेतक
नीयं एवं माध्यंदिनसवनादिष्वपि द्रष्टव्यं अतिसोमो अयंमिति ११६

मरुत्वतीयुग्रायपत्रेणास्तवीरन् उपाकरणानंतरमुन्नातारोऽस्ति सोमो
अयुमुत इत्यादिकासुगायत्री छंदस्कासु मरुत्वतीषु मरुच्छन्दवतीषु सु
गायत्रेण साम्नास्तुवीरन् यदि प्रातःसवनान्सोमोतिरिच्येतास्ति सोमो
अयमुत इति मरुत्वतीषु गायत्रेण स्तुयुरिति तांड्यश्रवणात् तथामा
नवैर्वा यदि सोमोतिरिच्येत होतृचमसमुख्यानुन्नीयास्तोत्रमुपाकरोऽसे
द्रो वैसवं होतानुशंसति यदि प्रातःसवनेऽस्ति सोमो अयमुत इति मरुत्व
तीषु गायत्रेणास्तुरिति काले ह्यतिवाचने चापूर्वं नवृत एवा अस्ति सो
मो अयमित्यस्योपाकरणमंत्रत्वं बह्वादिभिर्ज्ञ ह स्तं न त्विमें लत्वादयु
क्तं ऐंद्रावैसवं होताशंसति ततस्तोत्रानंतरमैन्द्रावैसवं शस्त्रं हो
ताशंसति यस्मात्सोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्रायस्मात्रिंह
त्यचदशसप्तदशेकविंशाहेस्तोमात्सोमोतिरिच्येत प्रातःसवने अ
छावाकोक्थे यस्त्रिंहदादिस्तोमो भवति स एव प्रायश्चित्तार्थस्तोत्रेऽपिका
र्यः नकेवलमत्रा किंतु सर्वत्र माध्यंदिनसवने तृतीयसवने चेति सर्वत्रे
त्यस्यार्थः माध्यंदिनेऽपि सवने अत्युक्थ्यस्तोत्रे यस्त्रिंहदादिस्तोमस्त

देवभाअ
११७

117

त्रसोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेपिसएवकार्यः एवंतृतीयसवनेपियज्ञायप
ज्ञियांतेअग्निष्टोमेमुख्यषोडश्यंतेउक्थ्यांतेषोडश्यंतेवाजपेयाति
रिक्तस्तोत्रांतेसंध्यंतेअप्तोर्यामांत्यपर्यायांत्यस्तोत्रांतेचसोमातिरेके अ
तिमतस्तोत्रस्तोमएवसोमा‒ ‒ ‒ निमित्तस्ते‒ ‒ भवति माध्यंदिनाख्येस
र्ववदुपाकरणा वेवेघदिमाध्यांदिनान्सवनान्माध्यंदिनसवनांतिमोक्थ्या
चमसोन्नयनानंतरं पूतभृतिसोमोतिरिच्येत अवशिष्यतेतदापूर्वव
द्धोतृचमसादिषुद्रोणकलशसुचमसेषुतमतिरिक्तसर्वमपिसोममुन्नीयपत्न्या
भ्यांहोतृचमसमुपस्थ श्योपावर्त ध्वमित्यनेनैवमंत्रेणोपाकरणंकर्त
व्यं बएमहां२ अंसीतिवृतीयादित्यवतीभुगौरीविनेनकावीरन उद्गा
ताएवएम हां असीत्यनावृहतीछंदस्कासु आदित्यवतीषु आदित्य
ग्रहवृयुक्तसुगौरीवितेनगुरुवीतिनारूपेणाहछेनसाम्नास्तुवीरन एवमि
होता स्तोत्रानंतरंहोतापूर्ववत्तएंद्रावेस्मवशंसति तृतीयसवनाख्योहि
स्तोमः शिपिविष्टवतीभुगौरीवितेनावेघदितृतीयसवनान्नृतीयसवनेति
मस्तोत्रचमसोन्नयनानंतरंपूतभृतिसोतिरिच्येत तदापितमतिरिक्तंसर्व ११७

मपि सोमं होतृचमसादि दशचमसेषु विभज्यान्नीयनुएताभ्यां होतृचमसं

समुपस्थस्योपावर्तध्वमित्युपाकरणं कुर्यात्। तन्तदुद्गातारः विष्णोः शि

पिविष्टवतीषु विष्णोर्देवतायाः प्रतिपादिकायाः शिपिविष्टशब्दवत्य

स्त्र चरन्तासु यज्ञायज्ञीये चिततंते नस्तवीरन्। होतुश्च विशेषानुपदेशो दैक्षावैरू

वमेव शस्त्रं तृतीयसवनांतिमस्तोत्रं चाग्निष्टोमसाम यज्ञायज्ञियादिकं

पुष्कलो षोडशीवा। अच्छावाको छन्दं वा षोडशीस्तोत्रं वा वाजपेयातिरिक्त

स्तोत्रं वा संधिस्तोत्रं वा। अप्तोर्यामान्त्य पर्यायांस्तस्तोत्रं हे तिन। एतत्तत्कृत्वा

। एतस्मायश्चित्तं कृत्वा ततः प्राकृतं कर्मनुर्यात्। अथ तृतीयसवने सोमा

तिरेके ऽग्निष्टोमादिषु स्वस्थं सुकं प्रायश्चित्तांतरं वैकल्पिकमाह—आउच्छं

वा गृहीत्वा विगृह्णीयात्। अथवाग्निष्टोमे तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयच

मसोन्नयनानंतरं पूनर्भवन्ति एवोक्थ्यस्छाल्यामुपयाम गृहीतोसी न्द्राय

त्वा बृहद्वत इति मंत्रेणोक्थ्यं गृहीत्वा साधनतो विगृह्णीयात्। उक्थ्यविग

हणमुत्तरेषि प्रावरुणाभ्यामिंद्राबृहस्पतिभ्यामिंद्राविष्णुभ्यामित्यनेन

प्रकारेण विग्रहरूपंकुर्यात्। यद्यत्यः सोमो तिरिक्तो न वेत्तदा प्रायुक्तमेव

कुर्यात्तत्र बहुश्चेदुक्ष्यविग्रहणं पक्षं कुर्या उच्छ्रये हि विग्रहसमाप्तौ वा रत्न
यदृश दश चमसाहृयन्ते। तेनातिरिक्तः। सर्वसोमत उपयुज्यत इत्यभिप्रायः
अथ सोमातिरिक्तं नाय यथाग्निष्टोमम तिरिच्येत पूतभृत एवोच्छ्रयं ग
ह्णीयादिति श्रुतेः। सोमोतिरिक्तो येषां नु वर्तते सोमातिरिक्ताः। ते षांकर्मेव
क्ष्यत इति शेषः। यदि तावदग्निष्टोमसंस्थं प्रक्रान्तं सोमोतिरिच्येत न सर्व
स्तोत्रोपयुक्तः स्याहित्यर्थः। ननु उच्छ्रयन दुपयोगायगृह्णीयात्। तस्य वो
क्ष्यस्यान्तःपवित्राद्ग्रहणं प्राप्तमत आह पूतभृत एवोच्छ्रयं गृह्णीयात्रान्तः
पवित्रादिति। अत्र चोच्छ्रयग्रहणे चोदनायैव विग्रहाणं स्तोत्रमस्य
चमसोन्नयनहोमादि वो दितमिति हरिस्वामिनः उच्छ्रयाच्चेत्षोडशी क्रा
र्यः। उच्छ्रयसंस्थः प्रारब्धोपि निमित्तवशात्षोडशी संस्थः कार्य इत्यर्थः
तद्वेव प्रत्यक्तः षोडशिनं स्वाहिरण्यं चतुःस्रक्तिं नोलूखलेनातिष्ठे
ति मंत्रेण गृहीत्वा याव्यवमसानुन्नीययसमान्तजात इति षोडशिन
मुपस्थापयत्यास्तमसमीपे क्लृप्ते प्रसमीपे स्थितेन तेण भ्यां षोडशिन
मुपस्थस्यतत्णाहिरण्येपेः स्तोत्रोपाकरणं कार्यं सोमोत्यरेच्यपावर्त्तेध ११८

मितिमं त्रेणोयष्ट स्तुमतिरिच्येन षोडशिनस्तुपेयुरितिश्रुतेः। तत्राविद

शस्तुव मसेषु निरिज सोमडपसुतो मविणतीत्यभि प्रायः। षोडशिन श्वेद

तिराचः चेदत्तु दिषोडशिनः षोडशि संस्था पूर्वमेवार भ्यातेोडशिन श्चम

सोन्त्रयनानंतरं यदि यजमानस्य तिबहुलः सोमो निरिक्तो भवेत्तदा सषो

डशिसंस्थः प्रारब्धोज्योतिष्टोमोतिरात्रो निमित्तवशादतिरात्रसंस्थः

कार्यः। अतिरात्रस्य स्योमेतस्महाग्निनो द्विकपालः सर्वत्रत्नयाः पर्या

याश्चमस्तेरित्यादि आश्विनस्य पात्रप्रच्छा स्यनांतंकार्यः। निमित्तानंतरा

भवसेनि पन्योपकारकेरंगैराश्विनं द्विकपालं पुरा २ डाशं प्राप्याचोत

त्वा ततः पर्यायारंभः। यदि षोडशिनमतिरिच्येतरात्रिमुपेयुरितिश्रु

तेः रात्रिशब्देन स्यं तत्र प्रसिद्धा नि द्वादशप्रदानानि रात्रं पांचे

वैकं दश मिद्दश मिश्चमसैस्तोत्रेवत्त्रयोदशंतीरोक्तीयचमसप्रदानं धे

ः स्तो त्रमाश्विनं च शस्त्रमेनामी दृशी रात्रिमुपेयुहरितिविभिनेः। अन्य

ग्निष्टोमवाजपेययोरुक्तविशेषानुक्तेस्तृतीयसवनाध्वेद्दि ध्मोः शिपि

वि ष्टवती पुरोरीवानेनेत्ये नहेवभवतिवासुदेवमहात्तु अग्निष्टोमाने

119

स्तु घृषोडशिनं वानुच्छ्यं वा। योग्निशिनितु वाजवेर्ये तिरिक्तं वातिरा
त्रं चेत्स्य च्छयं वा गृहीतेनि वाशद्रार्थमेवमाहुस्तत्तुनिर्मूलं। अतिरात्रा
ग्नेष्टु त्वहनं चेद्घृषान्ति एत्वसंस्थाप्यास्त्वाद्दाक्षिणार्थं चमसेषु नानेष्टुप्तं
न तिसोमोतिरिच्येत तत्तदादुपयोगाय हृहत्ता। विस्मोः शिपिविष्टवती पृष्ठ
न्साम कर्तव्यं। शाखांतरात्तात्। नन्वापि हि तावमससमुख्यान्दश चमसान्नुन्नी
यशस्त्वांन्ते मदानं कार्यं। महाव्रतमेवेकं यथोक्तं एके आचार्या अति एवा
अतिरिक्ते सोमे तदुपयोगाय महाव्रतं साम यथोक्तं यागवाम यन्तेडतं
पृष्ठे पावकस्तम्बाएोन शनं नंपुन्नेस्मादिनात्तथानु नुवंति शाखांतरात्
। एतत्त्व साग्निकेति एव सोमोतिरेके नवति अनग्निके वचनात्। असो
र्यामो वा॥ अथवाति रात्रान्सोमेति एके अधिकारवशाद् इति रात्रस एव
प्रारब्धोपि निमित्तवशाद् सोर्यामः कार्यः। यद्दिरात्रिमतिरिच्येत नाहरुपे
युरिति श्रुतेः। यदि रात्रिं प्रक्रांतां सोमोतिरिच्येत ततो हरूपेयुः तत्र पूर्व
स्मादेवाप्यनुक्रमणाद् सोर्यामान्यकम्। हरि निगम्यतोतत्त ष्यातिरो
द्वीपेम्यवुं देवरात्रिपर्यायपञ्चमः कार्यः इति हरिस्वामिनः। अन्या चेतस्ये ११८

वाहृत्तिर्नातीरेकोस्तीति श्रूतेः अंते मवांत्योत्तोर्यामांत्यपर्यायः अंत्या
द्दशोर्याम पर्यायाद्दंतिमस्तो त्र चमसोन्नयनानंतरं यद्दिसोमोतिरि च्ये
त तत्रानस्येवाप्तोर्यामांत्यपर्यायस्येवाहृत्तिर्भवति। कस्मान्नातीरेको
स्तीति श्रूतेः। नैत्येवातीरेकोस्तीति श्रवणात्। न्यत्र षोडशोर्यामांत्यपरं संख्यां
तरं भस्मातिरिक्त विनियोगाभावात् तस्मादृशोर्यामांत्यपर्यायाद्दधिको
तिरेकः संख्याधिकानां त्यवतेन तस्येवाहृत्तिरिति। कर्कोदयसंसुप्तएन
तत्कृत्वो च्छुं वाग्रहीत्वे सेकमेवस्तं व्याख्यायो च्छ्व विग्रहणादीनां
एव वेनेतन भाय श्चित्तेन संमुच्चयं विकल्पेन वर्णयंतितन्नोपपद्यते
। तां उच्छ्रुति विरोधात्। तांउचो हि श्रूयते पूर्वोन्सवनाहृतिरिक्तस्यो
त्तरे सं पावनमेकेनं निकामयमानो भ्यातिरिच्यत इति श्रुतेः एके आ
चार्याः पूर्वान्सवनादतिरिक्तस्य सोमस्योत्तरे सवनेन ग्रहणं प्रातःस
वनातिरिक्तस माध्यंदिनेमाध्यंदिनातिरिक्तस्य तृतीयसवने संपावनं
पवमानकाले ग्रहणं ति पूयमानेन तत्तत्सवसोमेन सह पावनं कुर्वीत
पूर्वसवनातिरिक्तं सोमम ध्याएवास्मिन्काले प्रक्षिपंति। तु न एतत

नंनिकामपमनोभ्यति रिच्यनइति श्रवणान्तानमुत्तरं सवनसोमंनिकामपघ्नानोनितरामभिलक्ष्यन पूर्वसवनसोमोभ्यतिरिच्यते अप्राप्तेपति रिक्तोभवतीतिश्रुत्यर्थः कालातु निवाचने चात्र पूर्वेभवतएवतएवत न्विस्मिन्पक्षेततीयसवनेसोमेऽति रिक्तेकिं कर्तव्यंतत्तउत्तरस्य सवनस्याभावाद्व्याशंकायामाह ततीयसवनाच्छेद्दीरियोजनेवनीयहोमः।चेद्यदि ततीयसवनादग्निष्टोमादिषु क्रतुषु यदंतिमंस्तोत्रं तद्यमसानवसनानंतरं पूर्तमस्यति रिक्तस्यसोमस्यहुरियोजनेग्नहेऽवनीयहोमाकलशेगृहीतस्यहरियोजनस्य मध्येति रिक्तस्यसोमस्यप्रक्षेपं कृत्वाहोमकार्यः एतदन्यक्रतुपुरुच्छयान्पन्यस्यापेपुरिस्याद्विस्त्वश्रुतावपि यद्यग्निष्टोममतिरिच्येतपूर्तनतएवोच्छ्वांगृह्णीयादित्यत्राग्निष्टोमादतिरिक्तेऽरान्यस्मिन्चिद्विधायेवोच्छ्यग्रहणादि विधानातत्रानयोमानवपियदि ततीयसवने विद्गमो शिपिविष्टवती बृहतोरीवीतेनस्तुपुरुच्छयानिवातिप्रणपेयघ्यच्छ्वंपाति रिच्यतषोडशिनं षोडशिनंवातिरात्रंयद्यातिरात्रा हिगमोः शिपिविष्टवती बृहतां स्तुयुरितिअ १२०

नेन प्रकृतेन सह विकल्पस्यैवोक्तत्वात् । तेन प्रागुक्थ्यसंस्थातोऽतिरेके सं
स्थांतरं वा गौरीवितं वा तृतीयसवनातिरिक्तो भवतीति विकल्प एव न स
मुच्चयः । वैकल्पिकं संस्थेत्वतो सोमातिरेके षोडशिसामाहो ग्र्यं यथाक्तं ताद्धि
संस्थस्य चेत् ततः प्रागतो पूर्वस्याः संस्थायाः ऊर्ध्वमतिरिच्येत तर्हि तीयां वा सं
स्थां प्रणयेदेकस्तोत्रं वोपदध्यादिति अथ यत्तो पूर्वस्याः संस्थायाः अतिरि
च्येत तर्हि तीयां वा संस्थां प्रणयेदेकस्तोत्रं वोपदध्यादिति अथ सर्वेषु सव
नेषु सोमातिरेके पक्षांतरमाह अस्मिन्नपि ह जीर्णमिश्रस्यापवहरणं
। तृतीयसवनातिरिक्तस्य सोमस्यापहारियोजनमग्ने प्रक्षेपस्यास्मिन्नो अ
स्मरणे संनिनस्यातिरिक्तसोमस्य ऋजीषमिश्रस्याप्सवहरणं कार्यम् ।
ऋजीषनुं भवतीयं नु नमजनसमपे ऋजीषमिश्रस्यैवाप्सु प्रक्षेपः का
र्यः । अतिरिक्तसोमस्यास्य तेनाति बहुलत्वेन चोक्तप्रकारेणोपयो
गासंभवे अयं पक्षः । संभवे यक्तिके चित् । सर्वत्र कालाहुतिर्भवत्येव वा
चनं चोऽतिक्रान्तनिमित्तेषु सोमे कालहुतिर्भवेत् दिति कारिकायां ।
सर्वत्र सोमापहारादिषु परमेष्ठ्यादिहोमोऽप्यस्ति । कल्पं श मे इनेत्य

त्रषायश्चित्तमधिकृमितिहरिस्वामिनः। दीक्षितस्येहुपतत्ययेतेष्वा
नांयेनेच्छेत्तेनविधिः। सततस्तोनिष्टोमादौ चेद्यूहिदीक्षितउपतप्येत्त
दुपत्तोज्वरादिरोगेणाभिभूयतेतदाष्वानांप्रथमत्रैतेमक्षितानामौ
षधानांव्रीहियवादीनांसर्वसुरभीणां च मुंठीपिप्पल्यादीनांमध्येये
नेच्छेत्तविधिः। सकोवैषधयेनौषधेनविधिः। स्मितुमिच्छेत्तज्ज्वरादिरोगा
पतप्यनंकर्तुमिच्छेत्तेनविधिः। सेतत्निषधुसतज्वरादेः प्रतीकारं कुर्या
त्। अत्राषिकालाहूतिवाचनेमवतइति संप्रदायपहुतोष्मा। अग्नीध्र
मेनेनयनेतिप्रयाख्यातं चेत्। चेयदिदीक्षितस्यज्वराद्युत्पत्तिसमये
आग्नीध्रं कृतं निष्पादितं भवति तदाध्वर्युर्यजमानपुरुषान्प्रति अ
ग्नीध्रमेनंनयनेतिप्रेषं ब्रूयात्। अकृते त्वविशेषात्। अकृते प्वनि
ष्पादिते प्वाग्नीध्रेम नय्वितिप्रेषोदेयएव। कस्मादविशेषात्। तत
स्मात् दीक्षितानामवन्यंविदेदाग्नीध्रमेनंनयेति ब्रूयादित्यविशे
षणेश्रवणात्। नत्वकृते आग्नीध्रे प्रेषदत्तेपि आग्नीध्राभावान्नयनं
कथंकर्तव्यमित्यत आह तद्देशो वासः। तद्देशेतस्याग्नीध्रस्यदेशेप १२१

स्मिन्प्रदेशे आग्नीध्रं भविष्यति तस्मिन्प्रदेशे ज्वरएघृपनस्य दीक्षित
स्यावासोनिवासोभवति। ज्वरादिरोगशांतिं यावन्नात्तनोविशेषे देवा ऋम
नत्वमपाजयं तद्दनार्ततन्ना रिष्यतीत्येवमादिना तत्प्रदेशस्य नीरो
गत्वप्रतिपादनावासनावरमुदकमाचमेदित्येके चात्वालमागताम्प आ
पः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य मे अजनमसीति। यद्वाप्सुत्पादिनेऽपररात्रेऽग्ना
त्वाचात्वाले वसतीवरी निरिति प्रेषिते नाग्नीध्रेण वसतीवर्यर्थं चात्वालेआ
नीयं ते। तद्दानाम्प मन्त्र चात्वाल गताम्भोवसतीवरीम्यउदकमादाय यः प्रजा
पतिर्यज्ञइत्यनेन मंत्रेण ज्वरादिभिभूतेदीक्षित आचामेदाचामनं कुर्या
दित्येके आचार्या आहुः। अनुसवनमेनमालभेरन्। एवं ज्वराद्यभि
भूतं दीक्षितं सर्वे ऋ॰त्विजोनुसवनं सर्वेषुसवनांतेषु आलभेरन्स्प
र्शेत्। तत्र प्रतिसवनं पृथगालंभमंत्रानाह। आवसवः एतद्धः प्रातः सवनमि
ति। अनेन प्रातःसवनयजमानमालभेरन्। रुद्रा आदित्यांश्चोत्तर
योः सवनयोः रुद्रा एतद्धो माध्यंदिनं सवनं तद्रक्षध्वमिति आदित्या
एतद्वस्तृतीयसवनं तद्रक्षध्वमित्याभ्यां मंत्राभ्यामुत्तरयोर्माध्यंदिन

सवनन्तनीयसवनयोर्यजमानमालभेरन्नृत्विजः सवनमसमाप्ते सोमप्र
शीतः प्रसुही त्यस्मादनंतरं म्नियेते चेन्निमेध्यो न दग्ध्वा शामित्रा
ह्यस्थीन्युपनह्य नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन्नाचे द्युदि एव
मार्गी धीये चिकित्स्यमानापि दीक्षितो म्नियेत। मरणं प्राप्नुयात्तदा निर्म
थ्यनखारणिभ्यां तदानीमेव मथितेनाग्निना दग्ध्वा शामित्राह्यश्मा
मित्रैकदेशेन वा दग्ध्वा श्रौतस्मार्तविधिरहितं दाहमात्रं कृत्वा तस्य दी
क्षितस्य दग्धस्यास्थीन्युपनह्य शाखं तरणे कृष्णाजिने बध्वा नेदिष्ठि
तं तस्य समीपवर्तिनं भ्रातिदेयनां तिकतमं पुत्रं भ्रातरं वा तस्य प्रति
निधिभूतं उपदीक्ष्य पित्वानेन नेदिष्ठिनामृतोपकारार्थं प्रवृत्तेन सह ए
कीभूय इतरे सत्रिणो यजमाना यजेरन् समापयेयुः तथा च मानवे यः
दि दीक्षितः प्रमीयेत तीर्थेनारणी हत्वा तीर्थेन शरीरं दक्षिणेनो विहार
स्य निमथ्य नदग्धास्थीनि कृष्णाजिने स्थीन्युपनस्य प्रेताग्नि पुत्रं भ्रातरं वा
दीक्षयित्वा यजेयुरिति। एतावद्देवनैमित्तिकं। अत्र च नेदिष्ठीय यद्यपि स्व
यमसत्रफलार्थेव प्रवृत्तस्तथापि मृतपित्राद्यधिकारसमर्थनाय यत्वाच १२२

निवयस्यात्र प्रवृत्तिरिति यजमानसंस्कारा एतत्तरसचिवस्यापि भवंति। या
नितु मृतस्य पूर्वं पुरुषैः सह नामधेयग्रहणादीनि संभवंति न तान्यत्र प्र
तिहन्ते प्रवर्तंते। तथा चोपमं यस्य त्रां प्रेतस्यैव पूर्वपुरुषैः सह नामानि ग
हीष्यु रितित्त यागनयस्तु मृतस्य संबंधिन एवं वयेमध्येवर्त्तते तत एव ये तु ने
ष्टिष्टिन स्तेगृहे पुंति संलिनि निस्यानिक्रमो तिते षस्यान्निं यंते। प्रवास
गतस्यापेनापरण ये प्रवहन लाहुः। अन्ये निस्यानां निवृत्तिः पत्स्यापि मृतस्यैव
तत्र पत्नी कर्म करोति ते दिशीतु यजमानकर्मैति धूर्त्त स्वामिनः सत्रग
णयज्ञे सहत्वश्रावणात्। एतत्सूर्वस्त्रोत्रं दीक्षितमरणात्तरं यत्क
र्त्तव्यं। तत्सत्रेगणयज्ञे च भवति नान्यत्र। कस्मात्सहत्वाश्रावणात्। तेन
सह जेरन्निति सहत्वश्रवणात्। सह यजनं च सत्रगणयज्ञोरेव भवति
तयोरनेकयजमानसद्भावान्नान्यत्रातस्तु एकयजमानके दीक्षितम
रणानंतरं किं कर्त्तव्यमित्यत आह। एकयजे दर्शपूर्णमासवत्। ए
कस्य यजमानस्य यजनं तु यज्ञो निष्ठोमादिः तस्मिन्नेकयज्ञे एकयजमा
नके जज्ञे दर्शपूर्णमासवद्भवति यजमाने मृते कर्त्तुरिशावान्यरणांतमे

देवभाअ
१२३

123

वभवतीत्यर्थः। तस्य संदीपनवन्यधिकरणोदिना विधिवदेवदाहः का
र्यः पत्नीमरणेप्येवमेव। एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्याग्रहीत्वाग्नेहानद
क्षिणपूर्वस्यां दिशि नद्यां यामेनमुवीरंति स्म सुपरीक्षुसार्पराज्ञीषु। एत
त्पूर्वोक्तं निर्मथ्येन दग्ध्वातो दिक् यथोपदिष्टं कृत्वा सोऽत्रेह नि राजानम
भिषुत्य सोमाभिषवं कृत्वाग्नेहानैद्रवायवादीनगृहीत्वा दक्षिणपूर्वस्यां
वेदिकानद्यां वेदेदक्षिणेसेति सम्पुनि संख्यासुपरा क्षुपराऽनुरवीषु अना
हतासु सीर्पराज्ञीषु सर्पयंगोरित्याघासुकृत्सु यामेनसाम्नाएतत् वीरनु
हानारोदक्षिणेनमुखाः प्राचीनावीतिनः सत्रांत्यरेतयाहर्शनात्। अ
त्र शांखायनः। यदि दीक्षितः प्रमीयेत दग्ध्वास्थीन्यकृत्वा पनत्यपुत्रं भ्रात
रं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नभिषुत्य वा राजानमगृहीत्वाग्नेहां दक्षि
णापरस्यां वेदिश्रोण्यामस्थिकुंभं निधाय तस्मिन्देशे सार्पराज्ञीभिः
स्कवतेमाजीलीयदेशे वान्निः। प्रसव्यं परियंति मार्जालीयं सव्यानूरू
नुपाघ्नाना इति। अग्रहीत्वाग्नेहानि सुकेष्वपां स्थंतर्यामयो नप्रतिषे
धः। तदुक्तं कल्पकृता। अनभिषुत्याप्यसोमं दृतयोः पात्रं स्थंतर्यामपो १२३

गृह्यातेषितरेषु गृहेषु पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्योत्तरेण मार्जालीयं दक्षि
णामुखा आसीना यामेन साम्नास्तुवीरन्निति मार्जालीये वा। अथवा
मार्जालीयेन समीपे यामेन साम्नास्तुवीरन्निति स्थानविकल्पः। स्ते
मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यप्रसव्यं सव्योरून्नाघ्नानाः स्तोत्रिया
जपन्तः। यामेन साम्नास्तुवते सर्वे दीक्षिताः सव्योरूनाघ्नानाः सव्यान्या
मानूरून् दक्षिणहस्तेन कुर्वन्तः। अस्य साम्नः स्तोत्रिया यं गोरिस्मा
घाजयन्तः संज्ञाप्रसव्यमव दक्षिणं मार्जालीयं त्रिः परियन्ति त्रिर्वा रंप
रितो गच्छन्ति। अत्र परिगमनानन्तरं होता तस्मिन्नेव देशे उपविश्य
प्राचीनावीति दक्षिणाभिमुखः सार्पराज्ञीः शंसति तथा च शंसत्स्वप्यनस्
त्रैः सार्पराज्ञीर्होतान्निगदेह संमितं स्तोत्रमिति सूत्रस्त्रैः जनाचोनुक्रान्त
नखैः प्रसव्यं मार्जालीयं पुरीषु सव्यानुरून्नाघ्नानाः पुनस्त्रिः प्रदक्षि
णं प्रति परीत्यासंस्य शं नो नये क्षमाणाः। प्रसव्यपञ्चापपद्ययस्य शेषेद्वावायवा
ग्मानग्रहीरं त्रिरिति एतावन्मृतोयकाय एव कृतं कर्म अग्न आयूंषि पव
स इति प्रतिपद्भवति। अस्मिन् सन्याहे अग्न आयूंषि पवस इति प्रतिपत्सव

मानस्य प्रथमं कृत्यं भवति। अहीनेषु सत्त्रेषु चैतन्निमित्तमेकस्मिन्नेवा
हनि भवति प्रत्यहं विधानाभावात् सहकृतेनापि शास्त्रार्थस्याःकृतत्वा
च्च। संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः। संवत्सरे पूर्णेऽस्थीनि याजयेयुः सत्त्रिणः
अस्य कर्मणो मृतोपकारार्थत्वं। महागतानां विधोवक्ष्यमाणेनांऽनुबान्ध्य
णो मृतानां याजनुर्वंतीत्यनो वाकाशो मा याजयेयुरिति च परस्मैपदान्तस्थाप
ते। अन्यथा हि यदि नैमित्तिकमेवमिदं जीवतामेव स्यात्तदा सह प्रजेरन्नि
ति वक्तुर्नभिप्रायस्त्रि याप्यजविवक्षाप्यामात्मनेपदं स्यात्तः यानि पूर्वमुपन
त्युस्थ्युपितानि दग्धान्यास्थीनि तानि संवत्सरे अर्थादनीते याजयेयुः। अत्र
वानयथा शास्त्रे दर्शनयस्ति। कदाचित्सत्त्रिण एवोद्गवसिनस्तत्राः संवत्सरं
प्रतीक्ष्य सहकारिणस्तस्योपकारायास्थियाजनं कुर्युः यद्विवा पित्रादेर्निभ
क्तसत्त्रफलस्योपकाराय पुत्रादयो याजका इति कर्काचार्यास्तु एवमाहुः।
याजयेयुरित्यत्र प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते। अस्थीनि
यजेरन्निति यथान्यत्र निरवादस्थिपतियाजपेदिति तद्युक्तमिति मीमांसकाः
। अस्थ्यां पचेतनानां कर्तृत्वकर्तुरधिकारः तस्माज्जीवतामेवायं योगः। याज १२४

यिनारक्तदपेक्ष इति। अथेदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थि पञ्चः
किं वा कर्मापवर्गात्संवत्सर इति तत्र नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त
स्याह। कर्मापवर्गादसंभवान्मरणस्य कर्मापवर्गात्कर्मसमाप्तेः सकल
स्य सत्रस्य गतस्य वा समाप्तेरारभ्य संवत्सरे वेतीति स्थिते। ननियाज्ययेषु:
कुतः मरणस्यात्रावधित्वेनासंभवात् यदि मरणमत्र संवत्सरस्यावधि
त्वेन गृह्येत तदा कदाचिद्द्वादशसंवत्सरादौ गवामयनादौ वा मरणे सत्र
मध्य एव संवत्सरः पूर्येत तदा वत्सरान्ते मध्य एवानुष्ठानमस्थि पञ्चस्या
पद्येत तच्चायुक्तं असंभवात्। अतो मरणस्य संवत्सरावधित्वेनासंभवा
त्कर्मापवर्गादारभ्य संवत्सरेऽतीतेऽस्थियज्ञ इति। अत्र शपि सूत्रान्तरे व्य
वस्थां दर्शयति। यदा सहकारिणोऽस्थियज्ञं कुर्वन्ति तदा कर्मापवर्गात्संवत्स
रे यदा त्वनुपुत्राद्यः तदा मरणात्संवत्सर इति तथा चोपग्रन्थसूत्रं। यद्य
हेनं सह ऋत्विजः कुर्युः सत्रान्तात्संवत्सरं गणपेयुः। ते हि दीक्षाप्रायणं तादृ
थ प्रायणं चान्तरेणास्थियजनं च पितामेधोक्तौ प्रेरन्नन्वेषाग्निहोत्रं हु
पतेन दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेन प्राणावमनयोश्चाग्निहोत्रहुत्याश्वदर्शी

देव.भा
१२५

125

पूर्णमासंवेष्टिं त्रीं निरूढान्स्वं चातुर्मास्यं ते विनियोगाद्‌ग्न्युपधारणमर्थां
त्रेदिष्टिनानलकर्मान्तरत्वान्नाग्निहोत्रवद्दर्शपूर्णमासेज्यमर्यत्वान्साग्नि
होत्रं गुरुस्यार्थमाग्ने वैगुरुस्याइति त्वभिधान्यवत्सांतुग्ध्वानुहूयादभिवत्सा
याइति यपुरोऽस्वइति दीक्षितः प्रमीतइति कृत्वा यावज्जीवमग्ने त्रिंत्या
नां निहृतिः। अग्निहोत्रं तु मन्त्रहोमन्यायेन क्षिपते च स्तात्र महूयमाना
नां लौकिकसेष्वग्नेष्वग्निगुरुस्यार्थत्वादिस्यनुयदकारवचनाच्च। केचित्तु हू
यमानान्धारयन्ते। संवत्सरस्थानियाजपेयुरिति वचनात्तद्वौकिकाग्न
विष्यन्तिमन्तयजीलस्थिय यद्गे पत्नीकार्यं करोति नेदिष्ठानुयजमानका
र्यमिति धूर्तस्वामिनः नेदिष्ठपदीक्षात्वन्यभावानलस्थितं योगादिति
यद्दीक्षाहाहोऽभवत्तिसंस्थितेनेदहनमस्थानिहरेयुर्यदिसत्रसंस्थितेसं
वत्सरं विहारमिंधानाजुहूतो यजमानाः समासे संवत्सरेऽप्योजिह्वामोऽस्थि
याजनीयइतिमानवे। अपरिमितस्तोमेन यजेत्। अनेनास्थियाजेनाप
रिमितस्तोमेन शास्त्रे यपरिमाणपनिक्रान्तस्तोमेनयजेरन्याजयेयुः
ज्योतिष्टोमेहि स्तोमपरिमाणमुक्तं। इह त्वपरिमितस्तोमो विधीयते वच १२५

नानतपक्षांतरमाह। त्रिवृद्बहिष्पवमानेन वासस्सदशमन्यत्। अथवा
बहिष्पवमानेन त्रिवृत्स्तोमकेन स्तुयुः। अन्यद्बहिष्पवमानव्यतिरिक्त
माज्यादिस्तोमजाते सप्तदशं सप्तदशस्तोमकं भवति। तांड्ये च त्रिषपिप
वमाने षुत्रिवृत्स्तोमः स्यूपते। त्रिवृत पवमानी स्युः सप्तदशा मितर इति।
अत्र शांखायायने विशेषः। स्तोत्रे स्तोत्रे स्थितुं भमुपनिदधाति मार्जालीये
भक्षांश्च नयंतीति। मैत्रावरुणग्रहान्ग्रहानग्रहीयान्। अस्मिन्नन्तरिक्षुप
द्रेग्रहीने द्रवायवादीन्मैत्रावरुणग्रहान मैत्रावरुणप्रथमानग्रहीया
त। प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा अपृणं च कृत्वा कस्पविद्धृति समर्पयेश्वा
दें कृत्वा पवं गृहीत्वा सादूतनो मैत्रावरुणस्य परिमार्जजमन्तिसादनं
ततः शुक्रादिग्रहणं प्रकृतिवत्। प्रातिनिधिको याजमानं कुर्याद्दीक्षिणी
यां पुरुषसंस्कारान्शीवर्जं। अरत्नीयाजमानकर्तृत्वासंभवात् हत्रोपेक्षाक्षे इ
दं श्रुचने। प्रतिनिधिः प्रतिनिधिभन्नः पुत्रादिर्दीक्षणीयापुरुषसंस्कारा
न्स्नानाभ्यंजनाक्ष्यंजनपानादीन् आशिषश्चाबोदेवासो मयीदमित्या
द्याववर्जं यित्वा सर्वं याजमानं यमानकर्तृकं कर्म कुर्यात्। परिमाषायां तुम

वैगुण्यं नेः सततकर्मोत्कर्मयोगात्त्विति नेदिष्टाविषयमुक्तं सत्तु सर्वमपि याज
मानं करोत्येवं। तदंतु अस्थियागविषयमित्यपुनरुक्तिः। समासेष्टि
निसपात्राण्येतान्युपनिवपेयुः। समासेष्टिष्वगृह्ये अस्थिनिसपात्राणिपा
त्रासहितान्यरण्ये निवपेयुः। शरीरस्य पूर्वमेव दग्धत्वात्। अस्ति पक्षं नरा
विधानाद्यपुनरुक्तो हो वा युक्तत्वात्पात्राणां वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे। अ
यवाऽस्थां यात्रैरग्निभिश्च पुनर्दाहः कार्यः। कस्मात्पात्राणामयुक्तत्वा
त्। अर्द्धापि पात्राणां शरीरेण सहायुक्तत्वात्। पात्राणां हि आहिताग्नेः
शरीरेण योगः श्रूयते। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति। वि
शिष्टयोगश्रूयते। जुहूं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पात्राणां वादधीनास्यादेः। त
थास एष यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गं लोकमभिप्रयन्देवैरभियुज्यत इत्यवि
समस्तपात्राणां योगो द्वारापि संस्कृतो नास्ति। अनस्तत्संपन्ने पुनर्दाह एव का
र्यः। अथवायुक्तत्वात्पात्राणां। पात्राणि हि प्रतिपत्त्यायुज्यंते दक्षिणह
स्ते जुहूमित्यादिद्वितीयाविभक्तिश्रवणात्। यद्यपि आहिताग्निमग्निभि
र्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रूयते पात्राणां दाहे करणतापि श्रूयते। तथापि ते

षां हस्ताद्धोसादनं प्रतिपत्तिरेव बह्वीनां षां तन्निर्दिष्टं स्यात्। ततः सादने पात्रा
णां प्रतिपत्तौ सिद्धायां पश्चात्प्रतिपादितानामेव पात्रेष्वेतिदाहे करणता
पि भवतीत्यविरोधः। तस्मात्पात्राणां प्रतिपत्तिरूपेणैव संस्कारेण युक्
त्वात्तेषां तस्याध्वक्सं १२ स्य तोपो माभूदिति पुनर्दाहो भवत्येव। अनए
वन स्वस्य पत्रस्य पुनर्नोपपत्तिरिति गम्यते। अनाहितमेव तन्निमित्तं भ
वतीति ननु तथापि दाहः कुतः साहनमात्र हि प्रतिपत्ते निर्ह्रतेरिति। सस्
। शरीरादग्धस्य रूपेण पात्राणां प्रतिपादनं अपेक्षते पुनर्दाहं मदग्धं तच्छ
रीरवमिति याज्ञिकाः। ततः संचयनादि। ततः पुनर्दाहानन्तरं संचयनादि
अस्थिसंचयनप्रभृति सर्वमौर्ध्वदेहिकं स्मार्तं भवति २३ उत्खां चेद्धुत्वा
क्लियेत तस्योपकरणमाहिताग्न्यात्वात्तदग्धानेदिष्ट अग्निचित्वातमस्मा
अस्मुदिदिशत्येके। पूर्वं हि साग्निकानग्निकानोतिकानं ग्निकानग्नि
काहर्गणसाधारण्येनाग्नौ षोमीयादारभ्यादीक्षितमरणे उक्त मिशामि
त्राहुतिनिर्दिष्टं ज्ञायते। ततः प्रभृतिश्रामित्रस्य सम्भावान्। अत्र चोत्खां
बिभ्रतन्निति निर्दिष्टा त्साग्निचित्यहर्गणे न कृयजमानके दीक्षासु दीक्षि

देवभा १२८ त्समरणे दृह्यमुच्यते इति निजायते। चेत् पदिवुखांश्च न त उखाधारणं नुर्वं
न्दीक्षामध्य एव कश्चिद्दीक्षितोग्निं यजेत तदा तं मृतं सोपकरणं अग्निपा
त्ररूपोपकरणसंयुतं आदितान्या हृता मृतस्याहिताग्नेः संबंधिन्या
इति कर्तव्यतया संदीपनवत्यधिश्रयणादिकया दग्ध्वा नेदिष्ठाम तस्य
127 पुत्रो भ्राता वा अन्यो वा ऋत्विक् संबंधी भ्रातृपुत्रादिर्वा अग्निचि
त्यामग्निचित्संस्कृतुमारं भमृतिसमाप्त्यंतत्वकृत्वा तं क्रतुं तस्य क्रतोः
फलं अस्मै दीक्षामध्ये मृतायानुद्दिशेद्दानरूपेणेत्स्यस्य तत्फलं दद्यादि
त्येके आचार्याः कथयंति। यद्यग्निपतेरेव तमग्निनिर्हृत्यमश्वाग्नि
मिरितरे यजमानी आसतेइति श्रुतेः। तेकोचेत् कचिल्लोया न्ते तो र्थेन निर्ह
त्या हार्येणानाहिताग्निं दहे पुररण्योरग्नी समारोप्यते आसाने न निर्हृ
सनिर्मथ्येन हिताग्निभिस्तिलाद्याः पनः। अत्र वासुदेव कृतं व्याख्यानं। सा
ग्निचित्येक श्चिन्सत्रा यथुखां धारयन् ध्रियेत तं खपात्रैः संदीपनवत्य
धिश्रयणादिनादग्ध्वा नेदिष्टीत स्मारध्वमग्निं चित्वा सत्रसमाप्त्यं तेन त
स्मा अस्य फलमित्येक इति। अत्र सत्रार्थसाधारणी कृतेभ्यो ग्निभ्यः ए १२८

केद्दे शंम्तस्य भागभूतमाहायतस्याग्निभिः पात्रैश्च दाह८ कार्यः। इत्य
कृतस्य गार्हपत्यस्यानुमन्त्रेणारणिभ्यां मेथनं नागार्हपत्यपक्षेनुगा
र्हपत्यः इत्ययोगेवात्तदेतरयोरंशं गृह्णीयात्। अत्रापि पूर्ववत्कालाहुतिवा
चनेएवभवतएव। कर्मफलासंभावात्। नैतदेवं। यस्मादग्निचित्यं क्रतु
मुपक्रमम स्य पर्वर्गपर्यन्तं होत्वा तस्यालं मतापानुविशेदिति यत्पू
र्वमुक्तं। तन्न कस्मात्। कर्मफलासंभवात्। कर्मफलस्यदानासंभवात्। न
हि कर्मफलदातुं शक्यते अस्यामूर्तत्वेनानुपादेयत्वात्। नेननेदिष्टिना
रवेष्टाग्निपुरस्कारेणनद्धमेणानुष्ठितस्य साग्निचित्यस्य साग्निविभस्य क्र
तोः फलं नेदिष्टिन एव। तस्मादयं पक्षोनुपपन्नः। उपक्षीक्षारवेष्टाग्निपुन
रवनिकृतं नाम्नां ह्लादनांतं८ सान्निपातिकं नेधूयहवमिष्ट्वाग्नाल्ल९:
स तेन। उपदीक्षितेनेदिष्टीरवेष्टाग्निपुरस्तानग्नीन्विहृत्य नेष्टाग्निपुनरव
निकृतं नवादिनवनिकृतं नमारभ्यो ह्लादनांतं दीक्षितो यं ग्रासमणइस्ये
तस्मिन्नेषां तेषां सान्निपातिकं सन्निपत्योपकारकं कर्मकृत्वानेष्टपूर्वं दीक्षिते
धूयहवमिष्ट्वा दीक्षिता उपहूय ध्वमित्येवमनुज्ञां प्रार्थयितव्याग्नीन्संस्र

दे०व भा अ जेत। अग्निससंर्गं कुर्यात्। ततस्तेन सह यजेरन्। अत्रायं क्रमः। पूर्वम
१२८ ग्न्योः समारोपः। उदकसानं। शालास्तंभप्रदानं। मथनं। विहारः। दृष्टा
ज्ञानं वा। अप्सु दीक्षादिप्रपादनांतं नदीक्षणीया। नवनीतेनाभ्यंजना
दि प्रयाहनोनं। ॐ क्रमेण होमो न भवति। कस्माज्जिनादिदुग्धादनप्रे
128 षांतं॥ ततो दीक्षिताउपहूयध्वमिति प्रार्थना। ततोग्निसंसर्गः। उपहूय
त इति प्रत्युपहवः। अनाहिताग्निश्चेत् यवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेद्
स्याग्निभिरन्यैयाजयेयुरिति वचनात्। चेद्यदि अनाहिताग्निः पदी
क्षाते दिक्षास्मात् तदाते सेवत्रिणाग्निसेवनत्वनिहुंते नायुष्ट्वादनांतं
करोती त्येकेकथयंति तदा चसत्रांते वैश्वानरं निर्वपेत वैश्वानरं चरुं कु
र्यात्। कस्मात्। यस्याग्निभिरन्यं योजयेयुर्यो वा जेलेतिवचनात्। तस्मा
न्याग्निभिर्यजनरूपस्यानिमित्तस्याज्ञानत्वात्संत्रांते तं वैश्वानरश्चरुः का
र्य इत्यर्थः। योवायजेनेत्स्यापमेव विषय इत्यभिप्रायः। तथाचाश्वला
यनः। यद्यनाहिताग्नयः स्युः गृहपतेरेवाग्निषु यजेरन्निति। नाशक्तेः
। यदुक्तं सत्रिणामग्निधेवा नाहिताग्निः करोतीति। तन्न। आशक्तेः। नहि १२८

वं। श्रू. यत इति। अथवा अनाहिताग्निर्नैर्दिष्टो न भवति। कस्माद्श्रु-
तेः। तस्य गृह्याग्न्याहिकयाकर्मश्रवणात्। कृताधानस्यैव श्रौतकर्मण्यधि-
कारात्। अथवानाश्रुतेः। अनाहिताग्निनां स्मार्त्ताग्निषु नावेनिहंत-
तादिके कर्मणि कृते सत्त्वां नैवैश्वानरनिर्वापः। कर्तव्य इति तदुक्तं तन्नाय
दितत्त्वान्यादिषु कर्मानुष्ठाने उपयातः स्यात्। न हि अनैवैश्वानरविधा-
नेनैमित्तिकतया श्रूयते। न श्रूयते। अतो श्रुतेरश्रवणात् तत्त्वान्याग्नि-
षु यजने वैश्वानरो भवति। नन्वेवं न हि विषयाभावात् हि वैश्वानरविधान-
मर्थकमेवेन्यत आह। आपदि वैश्वानरः। देशभंगादावापदि आप-
त्काले व्याकुलतमा एकगृहे शनिहितेषु बहुनामाग्निषु ज्ञात्वा परकीये-
षु यागानुष्ठाने उभयो वैश्वानरः। तेन कृताधानस्य परकीयस्याप्युपलक्ष-
णं। अकृताधानस्य पुत्रादेरिति। किंच। आदधीतेत्यामने पदाधातुरेवा-
धानफलेन भवितव्यं। कर्मयोगत्वात्तानीनां तत्फलं। अतोस्येनाहिता अ-
स्यस्य कर्मन साधयंति। तस्मादनाहिताग्नीनाम ग्रामधिकार एवास-
मानजनपदसर्ठ. सवैमहा एतत्प्रातरनुवाकमुपाकृत्यपूर्वः पूर्वं कर्मप्र

वर्त्तयेत्। समाने एकस्मिन् जनपदे देशे संसवः। समानजनपदसंसवः
।संसवशब्दार्थमाह अंगेत्यापनः। ज्ञानविषये विद्विषाणयोः तुल्ययोरह्नोः
संनिपातेन संसव इत्याचक्षत इति। अस्यार्थः। क्रियमाणकर्मज्ञानगोच
रे देवयजनानन्तर्ये विद्विषाणयोः परस्परं द्वेषं कुर्वाणयोर्यजमानयोः तुल्य
योरह्नोर्यत्संनिपातनं संसंनिपातः एककालोपनिपातः पदार्थानां ते संभ
व इत्याचक्षते याज्ञिकाः। तत्र समानजनपदे संसवे क्रियमाणकर्मज्ञान
विषये परस्परं द्वेषं कुर्वाणयोर्यजमानयोरेकस्मिन्नहनि तुल्ययोः संनि
पाते सह भावे सति महारात्रे अर्द्धरात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य तेनापेक्ष
या पूर्वः पूर्वः प्रथमः प्रथमः कर्म प्रवर्त्तयेत्। सर्वकर्म सत्वरं प्रथमं प्रथ
मं कारयेत्। प्रकृतौ हि वपसावदनात्पूर्वं प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं
इह तु वचनान्मध्यरात्रे कर्त्तव्यं यदा द्वौ यजमानौ मिथः प्रीतिरहितौ वसं
तादिके यागकाले वर्षान्तरादि प्रतीक्षमाणावतिक्रान्तं मन्यमानौ स्वाधि
कारप्रवृत्तौ एकस्मिन्देशे गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोमं अस्मि
न्काले सुनुतः। तदा समे त्यसवनात्तत्संसव इत्युच्यते। स चोभयथा संभवति

कदाचिद्द्वयोर्यजमानयोरेवंविधयोर्जोलनोरेवाकाला।त्तिक्रमरक्ष
णार्थं सहयज्ञारंभो भवति। कदाचित्परस्परं यज्ञारंभमजानतोरपि सुर
त्यारंभात्प्रागेव सहारंभज्ञानं भवति तदाहृद्दं नैमित्तिकमनुष्ठेयं तत्र द्वे
स्त्र्यते। यदि सोमऽसुतौ स्यातां महति रात्रेः प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पू
र्वो नं चंपूर्वश्छंदांसि पूर्वो देवता हृत्के पूर्वैभिषुणुयुरिति। हं तेयजमाना
नां नगृहं जयन्ति। स्वीकरोति। एनं सुपूर्वो हृत्के नकृतिव त्यस्य प्रशंसार्थमेवोक्तं
अननुपूर्वं ताचिकीर्षया यतो द्वयोरप्ययमुपदेशः तत्र महानिशि च प्रातर
नुवाकोपाकरणमुभाभ्यामपि यदा क्रियते। तदोभावपि वाग्गादि परि
ग्रहं कुरुत इति। कः कस्य पूर्वो हंनृकरमि न ज्ञायते। यदा चैकेन पूर्वंतरं तदु
पाकरणं कृतं स्यात् तदाऽपरस्य तदकरणमेव प्रसज्येत। तान चैतदुक्तं। देव
तादिपरिग्रहं च सोऽन्ययापि पूर्वप्रयोगस्तावक न्याय्यो यपतो ह्यस्याप
रित्यागकल्पनया अनुविनत्वादिति। एतदेवाहोपरंथकारः महतिरा
त्रेः प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वा च पूर्वश्छंदांसि पूर्वो देवता हृत्के पूर्वोभि
षुणुयुरिति न तां पूर्वचिकीर्षामन्ये तेवं नुनकाम्य स्वयमनवतीति। एवंच

यतः पूर्वकरणस्यात्रनचिकीर्षितता। तेनाहं गणोष्वहरहरपि संसवेसति नैने
मित्तिकमावर्ततेतस्मद्देवादीपा तेशास्रापेक्ष्यकृततया दृष्टस्य वंधागादि परि
ग्रहोद्द भावादिति। एतदयुक्तमप्रयुक्तमं तत्र त्वहमहर्गणेषु स्यादि
तिप्रक्रम्य कृत्वा पूर्वेवेद्यां सम निरिति।सुसमिद्धहोमः। अतिशी
घ्रंकर्त्तव्यम्हिरपि सुसमिद्धे अतिशयेन संदीपे एवाग्नौ होतव्य :
।सुसमिद्धे हो तपमग्निर्वेसर्वादेवताः सर्वा एव देवताः प्रत्यक्षं जुहोती।
ति तां च श्रवणात्। सर्व छोतरं वकुर्यादिष्ट त्। इच्छन्परकीयया गापे
क्षया ग्रकीयया इसच्छो तरं संख्याधिकं कुर्यात इच्छन्नार छोमेवसं
च्छंकुर्यात्। तयाहि। यदीतरेणाग्निहोमः प्राग्ध्वमहास्याग्नि होमं
मंत्रं यं यत् कुर्यात्। यद्यग्निहोमसदसी स्यंयद्य छनृत्तदेवोड
शिनं। यदि षोडशी नदातिरात्रं कर्त्तादयल्क इच्छन्नित्यनस्य हम
गिमेनं सत्रेणयोमस्यं तिरइच्छन्नू यद्यवनीयतिपाहि तेवं। तेनतन्मते
संख्याधिकं नियमेन। इष एवतामतिपद्दिकल्प्येनेति। तद युक्तं। मल
भूततनां उपश्रुति विरोधानुशाखांतरविरोधाच्च। तत्राहि संछ्याधिका

130

स्यैव विकल्पोऽहस्पतेन प्रतिपदः तथा च ताण्ड्यो यदीतरोऽग्निष्टोमः
स्यादुक्थ्यः कार्यो यद्युक्थ्यो ऽतिरात्रयोर्विभूयोन्यत्क्रतुः सहस्रस्य प्रियो
भूयसैवैषां यज्ञक्रतुनेष्ट्वं हं क इति। तथा पक्षान्तरमपि तत्रोक्तं। अथो
खल्वाहुः द्वादशाहस्य वैपरः पर्यायमेवाग्रे यज्ञक्रतुमारभेत न तस्माद्गे
यादिति। तेति रिसहस्रोऽसेस्वाधिकं कुर्यात् स्यां वा सरस्वत्यां भूयसीर्द
द्यादिति। दक्षिणाभिर्वा स एव वरीयानिति। तथा च मानवे यदि समा
ने जनपदे विद्विषाणयोः सुत्याः संनिचेयेयुः पूर्वोऽग्निष्टोमः परस्योक्थ्यो
कुर्याद्यद्युक्थ्यः षोडशिनं यदि षोडश्यतिरात्रं यद्यतिरात्रो विश्वजि
तमभिजिं वा सर्वस्तोमं कुर्यादिति शांखायनः। पूर्वेद्युः संस्थाप्य परस्
त्रात्संस्थां कुर्वीत अतिरात्रं कुर्वाणो बुद्धिरात्रं द्विरात्रं कुर्वाणे त्रिरात्रं
ततः स्यां वा संस्थायां भूयसीर्दक्षिणा दद्यादिति अत्र तस्यैवाह्नोऽभ्यासेन
द्विरात्रकरणं विशेषोऽनुपदेशात्। तदा चान्यः सोमस्तेन व्योहरणं तत्रा
ऽन्तत्रनुक्रमणप्रयनादीनि सांनिपातिकानि कार्याणि सहोत्रा एप कृत
त्वा सोमस्यैव केवलस्य प्रयनं एवं यावदर्थं कर्मनेवात्राहर्गण धर्मो न व

ति। निमित्ते प्रतिकर्मातन्त्रत्वात्। तस्मिंश्च यजुरंतं च पूर्वं पूर्वमहरंगत्वात्। इ
ति शांखायनमतम्। अह्न एव तत्र प्रतिपत् अत्र संसवेह्न एव तीह प्रत
श्रुत्युक्तो पवमानत्रयं हवासु नह्यत्र द्विका प्रतिपद्भवति। पवमानस्य प्रथ
मा ऋत्विक्प्रतिपदुच्यते। प्रतिपद्युते मार्भ्यते न येति प्रतिपत्। अह्न एव
ती प्रतिपदं कुर्यात् इति तांड्ये श्रूयते। अत्र प्रतिपद्दो विकल्पात् श्रवणात्
। अनन्तपादेच्छि त्रिस्य पूर्वस्य त्रेणैव संबंधः। अनुसवनं वा। अथवानुसव
नं सवने सवने प्रतिसवनं त्रिष्वपि सवनेष्वह्न एव तीप्रतिपद्भवति। पव
मानानां प्रथमा ऋग्भवति। अथो खल्वाहुः सवनमुखे सवनमुखे कार्ये
ति तांड्यश्रुतेः। बृहद्रथंतरयोः समुच्चये संसवे सोमो बृहद्रथंतरसामो
भवति। उभे बृहद्रथंतरसाम्नी अह्न होत्रा सम्मिते तौ रश्रवसे माध्यंदिने
पवमाने तत्र पवनश्रुतेः। तुरश्रवा नाम कश्चिद् ऋषिः। तेन दृष्टे सामनी तौ
रश्रवसौ। ते अत्र संसवे माध्यंदिने पवमाने प्रयोज्ये अनुक्तेः। तत्र पवमान
श्रुतेः। तत्र माध्यंदिनपवमानं प्रकृत्य श्रवणात्। आभीकमभिनिध
नमाभीशवानि चैके। एके आचार्या आभीकमभिनिधनमाभीशवानि १३१

ऽनमामीज्ञावानिति यसामानिमाध्यंदिने पवमानेति आवयंति
।प्रातःसवने जुहोति संवेशायोपवेशायेति मंत्र एष सहगृहीतमाज्य
मध्वर्युराहवनीये जुहोति। स समर्मानिर्देशाद्गायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यः प्रसुहृ
त्यस्मात्सायगाहुतिहोमइतिवासुदेवः। त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः स
वनयोः। उत्तरयोर्माध्यंदिनं सवनतृतीयसवनयोरंते संवेशायेत्य
स्मिन्होममंत्रे गायत्र्यै छंदसइत्यस्य स्थाने त्रिष्टुभे छंदसेभिभूत्या इ
ति माध्यंदिने जगत्यै छंदसेभिभूत्या इति तृतीयसवने विशेषः विहव्या
यस्य जनीय कयाशुभीयानि होता शंसति विहवशब्दोऽस्मिन्नस्तीति
विहवीयं ममाग्ने वर्च इति। सजनशब्दोऽस्मिन्नास्ति तत्सजनीयं। यो जा
त एव प्रथमो मनस्वानिति। कयाशुभेतिशब्दोस्यास्मिन्नस्ति तेन कया
शुभीयं। कयाशुभा सवयसः सनीला इति एतानि स्तृतानि यद्दोपदेशा
होता शंसति तथा च शांखायनः। कयाशुभीयं मरुत्वतीयं सज
नीयं निष्केवल्ये। विहव्यो वैश्वदेवमिति। मनोत्थः सूक्ष्मा ज्ञोद्दिनिष्क
प्रत्ययः विहवीयादौ शब्दे। सार्व्यामरणाभिछ्ठन्नः प्राजापत्यचौजु

देवमा अ हुयुः प्रातःसवनेध्वर्युर्माध्यंदिने होतोद्गाता तृतीयसवनेनुसवनं
१३२ ब्राह्मणाग्न्हपतिष्व। सदृशः सदृशस्य सखा। परकीयोः सखा। होताहो
नुऽ। उद्गातोद्गानुः। ब्राह्मणाच्छंसिणोः। यजमानो यजमानस्य। सखिसंबं
धिसाख्यं अध्वर्युर्होतोद्गाता तृब्रह्मगृहपतयः साख्यमरणे परकीया
यज्ञस्याध्वर्यादेः सख्युर्मरणे मिष्ठे तो वा छंतः प्राजापत्यं चरुं प्रजा
132 पतिदेवत्यं चर्वा प्रजापतये न त्वहिल्य नेया जुहुयुः तत्कालेहोमं कुर्युः
होमकालमाह। प्रातःसवने ध्वर्युः। अध्वर्युः प्रातःसवने आगंतुला
देतेइतरयज्ञंकारिणोध्वर्योर्मरणे मिष्ठे प्राजापत्यं चरुं सकृद्गृहीत
माज्यं हवनीये जुहोति। तथा होता परकीयस्य होतुर्मरणे मिष्ठे न्मा
ध्यंदिने एवमेव जुहोति। तथा तृतीयसवनाते उद्गाता परकीयस्योद्गा
तुर्मरणे मिष्ठे नेव जुहोति। अनुसवनं ब्राह्मणाग्न्हस्पतिष्व। ब्राह्मणाच्छं
सिणो मरणे मिष्ठे न गृहपतिर्गृहपतेर्मरणे मिष्ठे नु गौ अनु गौ अ
नुसवनं त्रिष्वपि सवने त्रिष्वपि सवने घं ते प्राजापत्यं चरुं सकृद्गृही
तमाज्यमाहवनीये जुहुतः। तथा च शांखायनः। अध्वर्युमतमिष्ठे स्या १३२

जात्प्राजापत्यामिष्टिमभिरध्वर्युः प्रातःसवनेजुहुयाद्धोतारं होता
माध्यन्दिने उद्गातारमुद्गातातृतीयसवने ब्रह्माणं ब्रह्मानुसवनं यज
मानो नुसवनमिति सर्वे मरणमिच्छंतः सर्वे नुसवनं सर्वेषामितरत्य
त्विक्करणमृत्विग्यजमानं मरणमिच्छंतः सर्वे यजमानकारूत्विजो
नुसवनं सर्वेषु सवनेषु तेसह हृष्टहीनमाज्यमाज्यमाहवनीये जुहुयुः
। तथा च शांखायनः सर्वाण्मनानिच्छंतः सर्वे नुसवनमिति । अनंतरि
ससवो गिरिभिद्यते न व्यवधानं न व्यवधानं घं नरं । तस्मिन्नंतरे नदी व्यव
धाने संसवः संसवनिमित्तं महारण्ये प्रान्तरनुवारूकमुपाकृत्य ससादि
कं न भवतीत्यर्थः । यत्र हृद्यौ वैरिणौ सह प्रारब्धयज्ञयोर्मध्ये व्यवधा
यिका नदी न भवति तत्र संसवो न भवति । परं सा व्यवसायिका नदी गिरि
भिद्यते । यदि हि घ्रुचित्प्रदेशे गिरिभित्तानि संज्ञा न भवति । गिरौ गिरौ कस्मि
श्चन महति पर्वते वैरियज्ञयोर्व्यवधानके संसवः संसवनिमित्तं न भव
तीत्यर्थः । स्वेगत् द्वे चापावंते प्रदेशमङ्गारयो गच्छति सरयाद्यः । तस्मिन्न
राथाङ्के अङ्गारथे नगं तु शाकेप्रदेशे यज्ञयो व्यवधायके गिरिनद्या

देव·मा
२३३
133

दिव्यवधानं विनापि वक्ष्यमाणदर्शनं भवः संसवनिमित्तं न भवति। सर्व
त्राद्विषाणानां अविद्विषाणानां परस्परं द्वेषमकुर्वाणानां सर्वत्र
गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि संभवः संसवनिमित्तं न भवति। एते
न परस्परं त्ते हवनात् बहूनां सहयज्ञं कर्वीतास प्येतन्नैमित्तिकं न भव
ती स्फुटं। विद्वेषेप्ययं वायुर्महान्समुद्र इति श्रुतेः। अविद्विषाणानां
पुयं द्वेषमकुर्वतां सर्वत्र गिरिनद्यादिव्यवधाविनाप्यसंभवः संसव
निमित्तं भवति। कुत एतत्। अयं वायुर्महान्समुद्र इति श्रुतेः। अयं
वायुः समुद्रं सदा द्वेष्टि शोषयितुमिच्छति समुद्रश्च सर्वदा स्नेहप
रस्याकिमर्यादां न ... न भवतीति ज्ञायते। नेति रिक्तत्वेव एकस्मिन्देशे
पि राज्ञो भेदे संसव उक्तः। तत्र समानस्य एकस्य जनपदं समानजनप
द इति विभूयव्यास्यर्थव्याख्यान्यां तराद्पमप्यर्थो लभ्यते शांख्या
यनः एवं स्यो वा विहरंति वायुराकाशश्चेति। सर्वस्य आपो नदी न
डागादिस्थाः संसवं विहरंति विच्छिंदंति। तथा वायुराकाशश्चेति स
त्रार्थः। सोमदाहे यथा स्वद्गतां तान् धारयेयुः सोमस्य दाहे स नियम २३३

याश्वं अध्वर्यादेयाद्यश्च कर्म यथास्वं वीक्षयामन्यपी भावः। हूतां
तानां। हूतस्य कृतस्य कर्मणो ताननध्वर्यादयो हययुः धारयेयुः मया
एतत्सदा थीं तरं मदीयं कर्म कृतमित्येवं चित्ते हढं धारणं अविस्मयक
रणं कुर्युः। तथा च तां ड्यो। यदि सोमममभिहे देहू हानध्वर्युः स्याश्येन
। सत्रा एयाहाता शस्त्राणि होता थाय यथा पूर्वं यज्ञेन चारयुरित्स्याः स्या
त्रायेत। सचिह्नानकुर्यात्। एतावत्कृतं एतावन्नेति कृता कृता विभा
गं जानीयात्। अन्यथा अग्निहाहानुलवघाविस्मरणात्। अवशि
ष्टत्यवुसमो यन्नंदः शकं स्यात् प्रतिनिधाय यथा पूर्वं यज्ञेन चरेयुः अ
य प्रशांते दाह नयेय याच्छानमागता। अध्वर्यु। दयः पूर्वेण सदृशं
य यथा पूर्वं साहश्येपन्यपी भावः। यथा ए वीं पूर्ववत् सोमा यहहरणवद
र्जुनश्येनहननादिकं प्रतिनिधाय प्रतिनिधिद्रव्यं संपाद्याभिसुत्याव
शिष्टेन यज्ञेन चरेयुः। कृतावरिसंयज्ञं समापयेयुः अथवा प्रतिनि
धाय सोमस्य स्थानेर्जुनादिकं प्रतिनिधिं कृत्वा यथापूर्वं पूर्वमार
ब्धस्य यज्ञस्यानतिक्रमोपयापर्वं पूर्वारब्धेनैव यज्ञेन चरेयुः। तं मार

ध्वंप्रयोगं संमापयेयुः। पंचगादत्वा प्रागहादश्याः पुनर्यजेतुः अस्मिन्प्र
योगे पंचगादत्वो न दक्षिणास्थाने पंचैव गा दक्षिणां दत्वा नं यज्ञं प्रव
र्तयां तेत्कृत्वा ततः प्रभृति द्वादश्या रात्रेः। प्राकृ यमसमासे ईयाद्वाद
शासंख्या पूरणी द्वादश्या रात्रि तस्याः प्रावृत्युनर्यजतः स एव यज्ञः पुनः
कार्यः। अन्नगोरेव संख्यासंबंधा द्विरण्यादीनां दानं भवत्येवातोऽन्नो
अथयथा पूर्वं यज्ञेन चरेयुः पंचदक्षिणां दे याइति प्रकृत्याच नथ्या
दुहेत्यपुनर्दीक्षेत नत्र नदघाघ द्वाद्वाप्संन्स्या पुरा द्वादश्याः दीक्षे
नयाद्वादशीमतिनेयेदंनद्वीयेनेति निमित्तिकं नहीयेन कालानिप
श्याकार्यकरं नस्यादित्यर्थः। न तनदघाघ पूर्वस्मिन्नाप्संन्स्यानान्त
नः पुनर्यज्ञेन दक्षिणात्वेन दद्यात् पूर्वस्मिन्प्रयोगे हास्यंन्स्यान कृ
न्त्वा कृतु दक्षिणामित्यर्थः। अत्र सोम॰॰॰॰॰॰॰॰सोमः सोमे द
ग्धे सोमांगे वा यथापूर्वं पुनः संस्करणं सोन्यहनि सोमे दग्धे कृ नोनां त्रा
त्वाग्रहीन ध्वर्युः स्या त्रायो सो त्राण्युहानात्राल्पानि होताय यापूर्वं
यज्ञेन चतुरेयुः पंच वर्गां रन्दद्याने पुदक्षिणाकर्मक्रियेतावभृथं गत्वा

134

पुनरुद्देस्यपुरस्यपुराद्वादश्याः पुनर्दीक्षेतय द्वादशिमतिनयेद्व
हूयितप्रायश्चित्तकर्मेत्याचार्या उत्तरस्मिन्यक्षेय जेनेति लोगाक्षि
स्तत्रनादक्षिणाद्याघाः पूर्वस्मिन्दास्यन्त्वनीतिनीतास्तु चेद्वार
नेनदद्यात् प्राक् न्सोस्यान्सोमेदग्धे पंचंवराण्द द्यान्तात्रपुनर्यज्ञो
ऽहर्गणे सोमेदग्धे पंचवराण्द द्यान्तात्रपुनर्यज्ञेऽहर्गणे सोमेदग्धे
पंचवराण्देकस्माद्वैसं प शेपदंनेरेणाहनी सोमेदग्धे पंचवराण्द द्यान्त्रा
त्रोकस्माद्वैसंप शेपदितिमानवोपदिराज्ञाजिदत्येतमहानध्वर्युः
स्याज्ञायेन्सोत्राएपुरुहातानाशस्त्राणि होतायथयज्ञेसंभस्यानुपूर्वेवेष्टो
रन्येवदक्षिणाद्दतिसंख्यापयेन कामयेतनेन पुनर्यज्ञेतनत्वय
त्कामयेततनदाघाद्दक्षिणोत्वदास्यां न्स्यानस्याध्वर्यवेवरंदद्यास्तु
एद्वादश्यादीक्षेतनतएवेनमतिजोयाजयेयुरिति।सत्रेप्यावेशे पात
।एतत्सोमदाहनिमित्तंप्रायश्चित्तंसत्रेपिनवतिनु तोविज्ञोपातभि
मितावित्रेपातसोमदाहरूपस्यनिमित्तस्यसत्रेप्यविशिष्टत्वादितिल
र्थः।ननुसत्राणामदक्षिणत्वानत्रपंचगाद्दत्वस्येतत्कथमित्याशंक्या

देवभाअ हा । दानं प्रायश्चित्तसंयोगात् । सत्रेऽपि पंचगादत्वेस्येन हानं भवति
१३५ । कुतः प्रायश्चित्तसंयोगात् । यस्माद्देन हानं प्रायश्चित्तं संयुक्तं । तद्धि क
र्मणो वैगुण्यपरिहारार्थं । कर्मवैगुण्यं च सत्रेऽपि रययेक्ष्यत एवा त्र
तः सत्रेऽपि नैमित्तिकं दानं भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह । न चाद
135 क्षिणत्वात् । सत्रे दानं न प्रवर्तत एव कुतः सत्राणामदक्षिणत्वात्
। यत्पुनरुक्तं प्रायश्चित्तसंयोगादिति तत्रोच्यते । प्रायश्चित्तमपि सत्रा
णमेव युक्तं । तस्य लक्ष्म पुनराहारः सत्रेऽपि यस्मिन्नहनि सोमदाहो
जातः तस्यैवाह्नः पुनराहारः पुनः प्रयोगो भवति । तुरेवकारार्थः । तस्यै
वैन्यर्थः । न सकलस्य सत्रस्य आहीने पुनः यस्मिन्नहनि सोमदाहो
भवति तस्मिन्नहनि पंचगादत्वाल्पस्यैवाह्नः पुनः प्रयोगो भवति । अ
न्योऽपर्यायः सत्रे विशेषः पंचैव विभ्रंशानं भवति । उक्तातुरपक्षे दृष्टः सो
मापहरणं सोमातिदहने सोमातिपवनं क्रतुविलोप एवं वपं च मरणे
षु हि पुनः सत्र एतनातः सयुक्त उ खलु पुनः सत्रिविभ्रंशेन यस्मिन्
ह्नि वयवजक्रतो विभ्रंशे तस्यैव तस्य प्रायश्चित्तिरिति भवतीति कि १३५

यत्तिकालात्ययेविलोपो भवतीतियत्राग्निहोत्रं जुहुति अन्योन्यस्छो
पनमापद्येतेयत्रदर्शपूर्णमासौयत्र वापि कर्मासु स्वाहः परस्मात्कु
र्छोपमापद्येतेका होवा परमादिस्वाहरिति ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जु
हुयादनादिष्टानिब्रह्माविलिष्टं संदधातीति श्रुतेस्त्रिवेदसंयोगा
त्त्रिवेदसंयोगाच्च। अनादिष्टानिप्रायश्चित्तानिब्रह्माजुहुयात्
।प्रातिनिमित्तमविशेषनामोच्चारणं विनापि सामान्येनकर्मणोवि
हितान्यथाभावमात्रेविधीयंतेतान्यनादिष्टानि।यथाव्याहृतिहो
मोऽग्न्याधेयेसोमेसोपयालौवैकां यथाकालं जुहुयादीनि।नये
लोभुवर्णोलाः।नकेनाअभिमन्त्रेतानाहृयत्रास्कन्दनेजुहुयात्।
ज्ञोपिचेतुर्यादित्यादिवनिमित्तविशेषतोनामोच्चारणेपूर्वकमा
दिष्टं।अत्रएतानिविशेषतोनादिष्टनिमित्तत्वादनादिष्टानिब्रह्मा
जुहुयादितिनुनएत्वत।ब्रह्माविलिष्टं संदधातीतिश्रुतेः कर्मणो
यंछिद्रंछिद्रंनभूतनष्टसोसंदधातीतिशास्त्रांतरेश्रवणात्। एवशा
खायामिति।तद्वेदैनैवग्वेदंनिपद्यतियजुर्वेदेनयजुर्वेदं।सा

देव भा अ
१३६

मवेदेन सामवेदं स्य यथा पावीण्येन पर्व संदध्यादेवं ह्येवस सह धा
न्तिय एताभिर्भिषज्यतीति मुक्तात्तस्माद्देवं विदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत
तानेवंविदमिति श्रुतेः। न यावन्नाह्मणा वा ऋत्विजो भिषज्मत्तत्र ब्रह्मा
संदधातीति एतद्ब्रह्मा वै देवो यज्ञं भिषज्यति सर्वै ह्येवो यज्ञं प्रति संद
धातीत्यत्र मैव जुहुयाच्छ्रद्धेति च श्रवणात्तान केवलं संदधातीति
136
श्रुतेः। किं तु त्रिवेदसंयोगाच्च। अनादिष्टानां त्रिवेदेन ब्रह्मणा सह
संयोगाच्चानादिष्टानि प्रायश्चित्तानि ब्रह्मा जुहोतीति। त्रीन्वेदानधी
ते वेद इव त्रिवेदः तदधीते तद्वेदेत्यण। तस्य हि गोलुगनपत्य इति लु
क। त्रिवेदेन इति संयोगः। संबंधस्त्रिवेदसंयोगः। वेदविहितकर्म
णः कृत्स्नाकृत्स्नप्रत्यवेक्षणं हि ब्रह्मणा कार्यं न च तदेवकर्तुं शक्नोति
यदा वेदत्रयाध्यायी भवति अतस्त्रिवेदो ब्रह्मा। उक्तानां महाव्या
हृतिकालाहुतिरूपाणामनादिष्टानां प्रायश्चित्तानां त्रिवेदेन ब्रह्म
णा सह संयोगः। अयमत्र महाव्याहृतीनां नावता। यदेव अध्येषि विद्या
द्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति। कालाहुतीनां च नाब्रह्मैव जुहुयादिति। १३६

तेनता न्यना दिष्टानि ब्रह्मणा होतव्यानि। चकारेणानुक्तसमुच्चये। तेन ब्रह्म
ण्यमन्यत्र व्याहृते असमर्थेष्वानरहिते च तनुदन्तुह्वानो न्योपि जुहुयात्
। यदि तु ब्रह्मा न विद्यात् तदपि यएव कश्चविद्यान्स जुहुयाद् ब्रह्मणा वामं
न्मत्र त्वणा तिस्रहृद्गतिश्च जन्वा त। हिरण्यासोध्मायपरिसमाप्तिज्ञा
पकार्थः। मानवसूत्रे चाप्तिए त्रेणा न्निपर्यपि पुस्तूर्योदयश्चं कायां विशे
षः। सूर्य्योदय विकल्प। पूर्वा वतीभिर्न सुपुत्रावतीभिरभिमृयुमूयो स्रा
भिर्वा न्त्रीडं वाग्निहोमसामनुर्यादि ति सुतेपावतीभिरभिमृयुस्ता
वसूतीभिर्नत्तपुरस्तीयो क्षणाभिर्वा रवारं वाग्निहोमसामनुर्यादि
सर्वैः पर्यायैरत्वानमभिमृ छेत्संवद त्रामि हीं त्रैल पुः पंचभिरित
रेभ्यो यदि ह्याम्यां होते मैत्रावरुणा पवान्यतरेण ब्राह्मणाछंसिने
च्छावाकायवान्यतरेणा पदोके न पंचभिर्हीत्रैलपुनिस्मिभिस्ति
सृभिरितिरेभ्यो यस्याग्नि ने शप्यमाने सूर्यो नोदियाद श्वं श्वेतं रु
क्मप्रतिमुक्तं पुरस्तान्नयेत्तदनुग्निमन्ववस्तपयत्यो हिरण्यं बहुरू
पमातमेत्त सोयोजि; श्वेतउपालंभ्यपुपांश्रुदेवत इति। स्त्रापयते

बस्त्रेऽप्यतदेवमेवास्तिहृयांकविशेषः। एकएवसोऽर्यपशुः सर्वा
वादाश्वानयोरनुब्रूया ह्यावन्स्योऽदृश्यतो अस्मिन्पक्षेन सोऽर्यस्मा
लं मृइति। शांखायनेपि। अस्कनेवेस्यर्यायेरभिव्यक्छेन पंचभिःस्तो
मेर्हीत्रवकेभ्यः एकवनेस्तोत्रियानुरूपांछस्तोछमुखानां जगतीनां
वेहृहेकेसेपुर्निस्पाः परिधानीयाः न्हस्मोर्वाप्रथमेः पर्यायेहों
त्रैवाप्रथमानांपर्यायाणांमैत्रावरुणायब्राह्मणाछंसिनेतुमध्य
मानामछावाकायोत्तमानाम्नीव्यापिन्नंशास्त्रिज्ञातानीति २४
इति श्रीविरंचिविरचितसंप्रदायरुछपतिविशक्तुकन्महायाज्ञिक
श्रीश्रीप्रजापतिपुत्रेणयाज्ञिकश्रीदेवभट्टेनकात्यायनसूत्रेव्या
ख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः श्रीरामजी श्रीरामजी

137